

АДАБИЯТ

Орто билим берүүчү мекемелеринин
11-классы үчүн окуу китеби

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү
министрлиги бекиткен*

1-басылышы

**Чулпон атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйү
Ташкент — 2018**

УЎК 821(075.3)=512.154
КБК 83.3(5Кир)я72
А 24

Авторлор:

**М. Темирова, Ш. Уринбаева,
А. Тойчубаева, А. Юнусалиева**

Пикир жазгандар:

*Э.А. Шамаев — Андижан мамлекеттик университетинин
ага мугалими;*

*Х.С. Жаникулова — Тошкент область Бөкө району 34-жалпы
билим берүүчү мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими.*

**Республикалык максаттуу китеп фонду каражаттары
эсебинен ижара үчүн басылды.**

ISBN 978-9943-5087-8-1

© М. Темирова жана башка, 2018
© Чулпон атындагы БПЧУ, 2018

❧ КИРИШҮҮ ❧

Адабият жана анын турмуштагы орду

Адам адам болуп жаралып, оозго тил бүтүп, мээге ой уюп, кеп үйрөнгөндөн кийин анын дүйнөсүн сөз өнөрү — адабият аралай баштайт.

Наристе чакта энебиз ырдаган бешик ырындагы:

*Алдей, алдей, ак бөпөм,
Ак бешикке жат бөпөм, —*

деген саптар менен сыйкырдуу сөз ааламына кошулабыз. Адабияттын пайда болушу тилдин жаралышы менен жашташ. Адам өз оюн тил аркылуу билдире баштагандан тартып эле кебинде адабий чыгарманын алгачкы белгилерин колдонгон, сөздү образдуу, көркөм айтууга жөнөкөй түрдө болсо да аракет кылган.

«Адабият» атамасы араб тилинен («адеп» деген сөздүн көптүк сандагы мааниси) алынган. Ал эми орус тилиндеги «литература» французча аталыш, түпкү чоо-жайы латынча («литера») сөздөн келип чыккан да, бизче «тамга» деген маанини берген, жазма адабиятка карата гана колдонулган. Негизгиси «литература» деген сөз да, «адабият» деген атама да дүйнөлүк маданий өнүгүштүн тарыхында жакындан бери эле колдонула баштаган. «Литература» деген терминге биринчи болуп орус сынчысы В.Г. Белинский 1862-жылы негиз салган, ага дейре мындай түшүнүк «поэзия» деп аталып келген. Ал эми «адабият» деген кепти биз, кыргыздар, XX кылымдын башынан гана колдонууга кириштик, ага чейин жеке түшүнүктө «дастан», «жомок», «казал», «макал» жана башка маанилерде өз-өзүнчө аталып келген.

«Адабият» деген термин тар жана кең мааниде колдонулат. Кең мааниде жалпы эле китептер, макалалар адабият деп аталат. Мисалы, медициналык адабият, саясий адабият. Ал эми тар маанидегиси көркөм чыгармаларга гана тиешелүү болот. Мына ушул түшүнүктү билдирген атамасында адабият деген өнөрдүн сөзгө негизделип, сөз менен ишке ашырылган, дүйнөнү, адамдарды көркөм образдар аркылуу таанып-билүүнүн өзгөчө формасы. Ал адам коомунда оозеки жана жазма түрүндө жашайт жана киши турмушун ар тараптуу чагылдырат. Мына ошол чагылдырууда сөздү негизги материал катары колдонот. М. Горький адабиятты «адамтаануу» деп атаган, В.Г. Белинский болсо «адабият — элдин аң-сезими, жарыгы, жемиши, алардын жашоо турмушу» — деген. Албетте, көркөм адабият, сөз өнөрү жөнүндө көңүл бурарлык ойлор көп. Кыргыз элинин улуу жазуучусу, коомдук жана мамлекеттик ишмер Чыңгыз Айтматов сөз жөнүндө ушундай дейт: «Сөз. Сөз стихиясы. Сөз менен биз адам атанып, алдыбызда жайылып жаткан жарык дүйнөнү да сөз менен аңдап билебиз. Сөз жок болсо адам жок, адам жокто сөз да жок. Сөз менен тил — жалпыбызга тең бүткөн шыбага, улуттун, элдин таалайлуу энчиси, орток байлыгы. Сөз атасы — ыр делсе, сөз зергери — акын делет» деп айткан. Ал маектеринин биринде: «Сөздүн күчүнө ишенбесем, мен неге жазам? Биз, жазуучулар, гуманизм идеяларын бүткүл жан дилибиз менен бекемдеп, азыркы адамдын — учурдун каарманынын руханын эң бийик, эң учкул учурларын келечек муундар үчүн ачып берүүгө милдеттүүбүз. Андай каармандын образын түзүү, албетте, оңой эмес. Мында сөздүн сөзү талап кылынат. Ал сөз духтук, интеллектуалдык, философиялык мааниге сугарылуусу тийиш. Антпегенде турмуш чындыгын үстүртөн, бир жактуу чагылтып калуубуз ыктымал» деп айтат. Ал эми өзбек элинин улуу акыны Эркин Вохидов: «Адабий чыгармачылык дайыма Сөз ааламына саякат болуп саналат», — дейт.

Ооба, илимпоздордун эмгектериндеги маалыматтарга бардык эле адам түшүнө бербейт, качан ал тармактын ээси гана окуганда түшүнүшү мүмкүн. Бирок ошол эле маалыматтар жазуучу тарабынан сөз өнөрү аркылуу образдуу чагылдырылса, бул көркөм чыгарманы жалпы адамдар эң жакшы

түшүнүшөт. Түшүнүп эле калбай, көркөм адабият аркылуу адамзаттын аң-сезими байып, адептүүлүктүн улуу үлгүлөрүн алат.

Көркөм адабият адам коомунун бардык этабында адам баласына белгилүү бир билим билдирүү, тарбия берүү максатын көздөгөн. Ошону менен адабий чыгарма адамдардын түшүнүгүн, келечек жөнүндөгү үмүт-тилегин билдирген. Мисалы, байыркы доордо пайда болгон кыргыз элинин эмгек ырларынан «Темин ыры», «Оп майда», «Тон чык», «Шырылдан» жана башкалар адам баласынын турмушундагы бардык жакшылыктарга, сонундуктарга ээ болуу эмгекке байланыштуу экендиги, ошол ак эмгек гана жашоону көңүлдүү кыларын билдирет, белгилүү бир максатты баян кылат.

Оомалуу-төкмөлүү улуу тарых жолунда элди эл кылып турган тилин, дилин, каада-салтын, ата мурас дөөлөтүн улам кийинки урпактарга мурас кылып калтырып, кылым кыйырларынан өтүп, түптүү кыргыз элин сактап, өстүрүп, өнүктүрүп келаткан эң баалуу руханий дөөлөттөрү — элдик оозеки чыгармачылыгы жана көркөм адабияты. Булар ушул мезгилге чейин адам турмушуна, руханий дүйнөсүнө зор таасир тийгизип келген. Кыргыз элинин жомоктору менен макал-ылакаптары, ырлары, «Манас» эпосу баш болгон эпостору менен дастандары, эл ырчыларынын жана төкмөлөрүнүн чыгармалары, кыргыз көркөм адабияты элге кызмат кылып келет. Алардын жардамы менен угармандар, окурмандар улуттук жана дүйнөлүк тарыхты, маданиятты, илим-билимди өздөштүрүүдө.

Көркөм адабият коомдук турмушту чар тараптуу сүрөттөшү менен өнөр чыгармаларынын башка түрлөрүнөн айырмаланат. Бул жагынан адабияттын мүмкүнчүлүгү кең. Анткени ал сөздүн, кептин кереметтүү мүмкүнчүлүктөрүнө таянуу менен коомдук турмуштун ар кыл жагын көп кырдуу адам мүнөздөрүндө чагылдырып, жашоонун, өмүрдүн маани-маңызын терең бериши менен айырмаланат. Көркөм адабияттын турмушту көп кырдуу жагын сүрөттөп, кылымдардын сыноосунан өтүп, оозеки да, жазуу да түрүндө жашап, элдин оюндагысын таап, таалим-тарбия берүү жагынан өзгөчө касиетке ээ экендиги менен айырмаланат. Эгер мындай касиети болбосо, анда чыгарма жашабайт. Адабият коомдук

турмуштун кайсы этабында болбосун, адам баласына чыныгы тарбия берүүнүн каражаты катары кызмат кылышы менен айырмаланат. Ошондуктан адабиятты улуу адамдар «Турмуштун окуу китеби» (Н.Г. Чернышевский) деп атаган.

Жалпылап айтканда, көркөм адабият, мейли ал оозеки адабият болсун, мейли жазма адабият болсун, адамзаттын турмушунда өтө маанилүү орунга ээ. Анын кызматы, биринчиден, дүйнө таанытат, аң-сезимди байытат; экинчиден, эстетикалык ыракат берип, рухий жактан окурманды кубантат, кайгыртат, ыйлатат; үчүнчүдөн, адамдарга тарбия берет, бул же тигил жолго түшүүгө, турмуштан тутка табууга, өз ордун издөөгө көмөк көрсөтөт.

Сөздүк

Стихия — эч нерсе токтото албаган жаратылыштын көрүнүшү, кубулушу (көп маанилүү стихия сөзү бул жерде ушул маанисинде).

Гуманизм — адамдарга боорукердик, камкордук кылууга, жак көрүүгө, сыйлоого, урматтоого негизделген мамиле, адамгерчилик. Адабиятта адамгерчиликти, адам баласына урмат-сый көрсөтүүнү бийик сапат, прогрессивдүү идея катары көтөрүп чыгуу.

Интеллектуал — ойлоо, сезүү, түшүнүү жөндөмдүүлүгү жогору, билимдүү адам.

Философия — табияттын, коомдун жана ойлоонун өнүгүшүнүн жалпы мыйзамдары жөнүндөгү илим.

Шыбага — бирөөгө тиешелүү үлүш.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Көркөм адабиятты неге сөз өнөрү дейбиз? «Адабият» жана «литература» деген терминдердин келип чыгышы, мааниси жөнүндө айтып бер.
2. «Адабият» термининин тар жана кең мааниси дегенде эмнени түшүнөсүң?
3. Адабият жана сөз өнөрү жөнүндө адабиятчы жана жазуучу-акындар кандай пикирлерин билдиришкен?
4. Эмне үчүн адабиятты «турмуштун окуу китеби» (Н.Г. Чернышевский) дейбиз? Көркөм чыгарма адамдын аң-сезимине, жүрүш-турушуна кантип жана кандай таасир этет деп ойлойсуң? Бир чыгарманы окуп жатканда каарман менен кошо кейип, же кошо кубанып толкунданган учуруң болду беле? Эгер болсо ал кайсы чыгарма эле?

КӨӨНӨ ТҮРК ДООРУНУН АДАБИЯТЫ

Кыргыз адабиятынын тарыхы (байыркы доордон тартып орто кылымдар аралыгында) тектеш түрк элдеринин сөз өнөрлөрүнүн тарыхы менен тектеш, тамырлаш экендиги жалпыга маалым. Ошондуктан көөнө түрк доору менен орто кылымдагы адабий-көркөм мурастар жалпы түрк калктары үчүн орток чыгармалар катары каралат. Орхон-Энесай – Талас таш жазууларындагы эстеликтеринен баштап, «Коркут ата китеби», «Огуз-наме», Абу-Насыр аль Фарабинин чыгармаларын камтыган көөнө түрк доорунун көркөм мурастары, орто кылымдар – түрк тайпалары өз өзүнчө эл катары ажырай элегинде жаралганын эске алсак, алардын баары тектеш түрктөргө тегиз тиешелүү орток адабий мурас деп эсептөөгө толук негиз бар.

Окумуштуулар В. Радлов, В. Бартольд, А. Бернштам, А. Кононов, Л. Гумилев, С. Абрамзон, С. Малов, И. Стеблева, Ю. Худяков жана башка казак, өзбек, татар изилдөөчүлөрүнүн баары көөнө түрк доорунун, орто кылымдар доорунун көркөм мурастарын тектеш түрктөргө тегиз тиешелүү орток адабий мурастар деп эсептешет.

Биздин Мекенибиз түркий, исламий маданият гана эмес, башка дин, улуттар тарыхына байланыштуу болгон көптөгөн эстеликтерге ээ. Сурхандарыя областында буддизм динине таандык сейрек учуроочу эстеликтер табылды. Япония окумуштуулары журтубузду буддизм дүйнөгө келген жай деп таанышты. 2001-жылда Өзбекстан өкүмөтү зардуштийлик дининин ыйык китеби «Авесто»нун 2700 жылдыгын белгиледи.

Аба-ырайы ыңгайлуу, жер астында жана үстүндө түрдүү байлыктарга ээ жаннаттай журтубуз дайыма дос-душмандын көңүлүн өзүнө бурган. Эрабыздан миң жыл мурда бул өлкөгө ирандыктар бастырып кирип келишкен. Бул абал, айрыкча, ахемендердин өкүмдарлары Кир (558–530-жылдар) жана Доро I, Доро II, Доро III (VI–IV кылымдар) доорлорунда күч алды. Андан кийин болсо IV кылымда «Рим кайсар» атыккан Искендер (македониялык Александр) бастырып келди... Байыркы тарыхыбызда алардан башка да баскынчылар көп болгон. Биз алардан эң каардууларын гана

атадык. Эркиндикти сүйгөн ата-бабаларыбыз эч убак душманына оңойлук менен жеңилип берген эмес. Тумарис, Ширак легендалары, Спитамен жөнүндөгү уламыштар буга далил. Эл көп узабай, өз алдынчалыгына ээ болушкан, баскынчыларды кууп чыгышкан.

Бирок баскынчылар мекен жана улут тарыхында кайгылуу изин калтырган: калк кырылган, журт талап-тонолгон, баалуулуктар тебеленген, руханият, биринчи орунда тил-маданият бузулган. Эл өзүнүн эне тилин унутуу даражасына чейин жеткен.

Түрк элдери узак тарыхы ичинде зардуштийлик, буддизм, манихендик, саманийлик өндүү ишенимдерге амал кылышкан. Бул ишенимдер анын жашоо-турмушу, үрп-адаттары, руханиятында сезилээрлүү издер калтырды. Ата-бабаларыбыз өз тарыхый өнүгүшүндө мергенчилик, мал чарбачылыгы жана дыйканчылыктан тартып кол өнөрчүлүк, жер асты казылмаларын таап, кайра иштөө өндүү кесиптер менен алектенишкен. Дүйнөлүк өнүгүүнүн алгачкы элементтеринен болгон дөңгөлөк араба көчмөн ата-бабаларыбыз ойлоп тапкандарынан эле. Эрабыздан миң жыл мурда жаралган арамей жазуусу, кийинчерээк анын негизинде калыптанган согд, уйгур, арап өндүү жазуулардын пайда болушунда жана өнүгүшүндө улуу ата-бабаларыбыздын эмгеги чоң болгон.

«Авесто». «Авесто» зардуштийлик дини ыйык китебинин аталышы. Зардуштийлик дини журтубузда мындан 3000 жыл мурда тараган. «Авесто» китеби болсо, мындан 2700 жыл илгери Харезмде пайда болгон. Харезмдик улуу Берунийдин маалыматы боюнча ушул китептин 12 миң ири мүйүздүү малдын терисине алтын суусу менен жазылган бир нускасы Иран падышаларынан бири Доро казынасында болгон, Искендер (Александр Македонский) өзүнүн күрөштөрүнүн жүрүшүндө аны колго киритип, Грецияга жиберет. Айтышкандарына караганда, «Авесто» 21 китептен турган экен, бирок алардын көпчүлүгү согуштарда, айрыкча алгач Искендер, андан соң араптар жортуулдары доорунда жоголуп кеткен. Бизге чейин сакталып калган бөлүгү анчейин көп эмес. Искендердин буйругу менен Грецияга жиберилген «Авесто» нускасы абдан кылдат каралып, баскын-

чылар илимге тийиштүү деп эсептеген бөлүктөрү сакталып, калгандары күйдүрүп жиберилген.

Азыркы мезгилде «Авесто» биздин колубузга эки көрүнүштө жетип келген. 1. Гаттар (өзбек адабият таануусунда «гот»тор деп берилет), зардуштийликтин негиздөөчүсү Заратуштра тилинен айтылган өзгөчө 17 ырдан турат. 2. Зенд. Бул «Авесто»го жазылган пахлавий тилиндеги обзорлор болуп, төрт бөлүмдөн (Ясна, Виспарат, Видевдат, Яшта) турат. Гаттардын котормолорунда жана «Зенд»деги обзорлордо анык эместиктер, караңгы чекиттер өтө көп. Бул табыгый көрүнүш. Зардуштийлик дини өзүнө ылайык өзгөчөлүккө ээ болгон ишеним эле. Мына ошондуктан, байыркы гректер (Александр Македонский) да, андан соң араптар да бул динди кабыл алышпады. Ошого ылайык, зардуштийлик динине таандык ата-бабаларыбыздын ишенимдери алар тарабынан куугунтукталды. Китептери жок кылынды.

«Авесто» тили өлүү тил саналат. Адистердин ою боюнча «Авесто» жазылган доорлордо да эл бул тилде сүйлөшүшпөгөн. Ал «дин тили» милдетин гана аткарган. Китеп Хarezмде пайда болгону анык, анткени текстте «Хвайризем» (Хоразм) жана «Аранха» (Амударё) ошондой эле ушул жайлар менен байланыштуу болгон географиялык терминдер тез-тез жолугат. «Хвайризем»дин мааниси «күн жери» экен.

«Авесто»нун борборунда башкы каарман Зардушт турат. Анын толук аты Заратуштра болуп, ал «картаң төөнүн ээси» деген маанини берет экен. Гректерде ал «Зороаст»га өзгөрдү. «Астр» немисче жылдыз маанисин билдирет. Ошентип, Заратуштрага «жылдызчы», «жылдыз төлгө» сапаттары кошулду жана ал «төлгөчү» — «пайгамбар»га айлантырылды. Ошондуктан Заратуштра таалими Чыгышта зардуштийлик, Батышта зороастризм деп аталат. Зардушт — тарыхый инсан. Ал жөнүндө Беруний, Табарий өндүү окумуштуулар маалымат беришет. Бул маалыматтар боюнча ал биздин заманга чейинки 569-жылда жаз мезгилинде Хarezмде туулган. Манучехрдин он төртүнчү мууну эсептелет.

Чыгармадагы негизги образдар Хурмуз жана Ахриман саналат. Хурмуздун толук аты Ахурамазда, Ахримандын экинчи аты Ангираманю болот. Хурмуз — жакшылыктын образы, Ахриман — кара санатайлыктын символу. Хурмуз

жарыктык аркылуу, Ахриман карангылык катары туюнтулат. Бул чынында дүйнөнү кыймылга келтирген эки күч – шайтан жана рахман ортосундагы түбөлүк күрөш болуп саналат.

Зардуштийликтин ишеними боюнча алгач дүйнө нурдан гана түзүлгөн экен. Жоктуктан бар ааламга биринчи кадам койгон заттын аты Зирвон болот. Ал нур ааламына 9999 жыл жалынып, жалбарып, перзент сурайт. Өтүнүчү кабыл боло бербейт. Шектене баштайт: балким бул дүнүйө жалгандыр? Дал ушул шектенүүдөн жамандыктын белгиси Ахриман бойго бүтөт. Ишеним жана чындыктан болсо Хурмуз дүйнөгө келүүдө эле. Зирвон төрөлө турган биринчи перзентин аалам өкүмдары боло турганын убада кылат. Мындан кабардар болгон Ахриман Хурмуздан мурдараак дүйнөгө келүүгө шашылат жана буга жетишет. Биринчи болуп Ахриман туулат. Зирвон болсо Хурмузду күткөн болчу. Ошондуктан, ал карангылыктын дарекчиси болгон Ахримандын дүйнөгө келгенине кубанган жок. Бирок ортодо ант, убада бар. Ошого ылайык аалам өкүмдарлыгы Ахриманга берилиши керек. Зирвон канчалык кыйын болбосун, убадасын аткарат. Аалам өкүмдарлыгын Ахриманга берет. Бирок өзү бүткүл тулку бою менен Ахриманга каршы күрөш алып барган Хурмуз жанында турат. 9000 жылдан соң Хурмуз жеңип, аалам өкүмдарлыгын өз колуна алышын алдын ала билип айтат.

Ошентип, ааламдын биринчи акими Ахриман өз өкүмдарлыгын баштайт. Ааламды карангылык каптайт. Күмөн, шек, ишенимсиздик күчөйт. Хурмуз болсо ааламга жарыкты, ишеним жана чындыкты алып кирет. Ортодо аёсуз күрөш башталат. Акыры жакшылык жана жарык күчтөр жеңет. Хурмуз салтанат кылат. Инсан рухун жаратып, ага Зардуштту көмөкчү кылып дайындайт. Айтылышынча, бул окуялардын баары дүйнөгө адамзат жарала электе болгон.

«Авесто»ну адабий булак, көркөм чыгарма деп айтууга болот. Чыгарманын чоң бөлүгү ыр түрүндө, сегиз муундуу ритмде, бирок уйкаштыктар ыр сабынын аягында эмес, көбүнчө ыр катарынын ортосунда, башында келет. Тили таттуу, таасирдүү. Китепте Каюмарс, Йима, Гершасп, Аржасп жана башкалар жөнүндөгү мифтер, легендалар да орун ал-

ган жана булардын бардыгы жакшы ой, жакшы сөз, жакшы амалды даназалоого кызмат кылат. Чыгарманын 2700 жылдыгына байланыштуу Хarezм областынын борбору Ургенч шаарында курулган эстелигине «Жакшы ой, Жакшы сөз, Жакшы амал» сөздөрү оюп жазылганы бекеринен эмес эле.

 Суроо жана тапшырмалар

1. Исламга чейин болгон ата-бабаларыбыздын турмушу жөнүндө эмнелерди билесиң? Байыркы Түркстандын кайсы шаар жана мамлекеттерин атай аласың?
2. Заратуштра жана анын таалими жөнүндө маалымат бер. Зардуштийлик дининин пайда болуу орду, жайылуу чөйрөсү, мааниси жөнүндө эмнелерди билесиң?
3. «Авесто» догу Хурмуз (Ахурамазда), Ахриман (Анграманю) образдары жөнүндө маалымат бер.
4. «Авесто» китебиндеги жакшылык жана жамандык ортосундагы күрөштү бүгүнкү күн менен байланыштырып да колдонууга болобу?

«Коркут ата китеби». «Коркут ата китеби» – түркий тектеш элдердин байыркы тарыхын, турмуш-тиричилигин, үрп-адатын, салт-санаасын, акындык өнөрүн тааныта турган ары көркөм эпикалык, ары тарыхый мурас. Бул чыгарма VII–VIII кылымдарда Сырдарыя боюн мекендеген огузкыпчак урууларынын ичинен чыгып, кылымдардын кырын ашып, урпактан урпакка, муундан муунга өтүп, рухий казына катары биздин күнгө чейин жеткен адабий, тарыхый, этнографиялык мааниси терең чыгарма болуп эсептелет.

Коркут ата VIII-кылымдарда Сырдарыя боюнда жашаган баатыр, атактуу акын, күүлөрдүн устаты, таланттуу баяндамачы болгон. Анын энеси кыпчак уругунан, атасы Каракожо огуздардан экен.

Ошол себептүү Коркут баатыр кыпчактар менен огуздарга бирдей карап, экөөнү тең көргөн, эки жактын тең атактуу адамы катары эсептелет. Ал өзүнүн даанышмандыгы менен узак жылдар бою эл башкарган көсөм, үч канга увазирдик кылган акылман инсан экендигин тарых маалыматтары бекемдейт.

Маалыматтарга караганда, Коркут ата ашкан күүчү-композитор болуптур, ошол себептүү бир катар түрк элдеринин ырчылары менен күүчүлөрү аны пир-устат тутушуптур (күү атасы Камбаркан, Бекарстанды элестетип көргүлө).

*Ырдоонун үлкөн пири Коркут ата,
Бата алган бардык ырчы ашкан ата.
Таң калып журттун баары турчу экен,
Комуз менен Коркут ата күү тартканда —*

деген ыр саптары ушул күнгө чейин сакталып калган.

Эл оозундагы аңыз сөздөргө караганда Коркут ата учкул желмаянын минип алып, жер кыдырып, элине жайлуу жайыт издеген, өмүр бою ажалга каршы күрөшүп, өлүм дегенди билбеген ажайып инсан иретинде баяндалат. Өмүрүнүн акырында ал баары бир өлбөгөн жан болбойт экен деп, өлбөстүктү комуз күүлөрүнөн көрүп, улуу ырчы жана комузчу түбөлүк өмүрдү өз чыгармаларынан, күүлөрүнөн табат. Коркут атанын жан жыргаткан күүлөрү, улуу накыл сөздөрү, ар бир сабы макал-лакапка айланган ырлары урпактан урпакка асыл мурас жана түбөлүк казына катары өтүп отуруп, кылымдаган өмүрүн улантууда.

Улуу даанышман, атактуу акын, чыгаан күүчү-музыкант Коркут атага арнап, болжол менен IX–XI кылымдарда Кызыл-Ордонун Кармакчы аймагына күмбөз-пантеону салынган, аны азыр да атайын адам көзөмөлдөйт. Сырдарыянын бир ташкынында күмбөз бузулуп, анын бир гана ныптасы калат, аны өкмөт атайын колго алып, 1980-жылы улуу инсангаobelisk орнотушат. Ошондон эртели-кеч күүнүн сыйкырдуу үнү угулуп турат деген кеп бар. Архитекторobeliskти улуу музыканттын талантын эске алып, төрт комузду бири-бирине сүйөп, бириктирип коюу аркылуу композиция түзөт. Ошентип, сандаган кылымдарды басып өтүп, түркий элдер сүйгөн инсандын ыр дастандарынан, күүлөрүнөн кабар берген бул эстелик элдин көңүлүнөн чыкпас мураска айланган.

Кыргыз энциклопедиясынын үчүнчү томунда мындай маалымат берилген: «... Огуз жоокерлеринин баатырдык жортуулдары, алардын «динсиздер» (грузиндер, абхаздар, гректер ж. б.) менен болгон согушу, басып алган Кавказ

жерлеринде өз бийлигин орнотуу эпостун негизги мазмунун түзөт.

«Коркут ата китеби» — огуздардын гана эмес, жалпы эле түрк тилдериндеги элдердин фольклору менен тарыхын изилдеп үйрөнүүдө баалуу тарыхый эмгек».

Ошондой эле анын кандай түп нускалары бар, канча бөлүктөн турары айтылган.

Албетте, бул кыргыз окурмандарынын чыгарма туура-луу кеңири билүүсү үчүн жетишсиздик кылат.

Анын үстүнө айрым илимий эмгектерде Коркут атанын образына байланыштуу чаташкан ой-пикирлер орун алып келет: 1. Легенда, уламышка айланган Коркуттун образы; 2. Огуз-кыпчак, жалпы эле түрк элдеринин адабий мурасы «Коркут ата китебинин» башкы каарманы; 3. Сырдарыянын боюнда VIII кылымдарда жашаган, атактуу күүчү, акын, тарыхый инсан — Коркут.

Коркуттаануу илиминде орус тилинде 314, азербайжан, Анатолия түрктөрү, туркмөн, Батыш Европа, чыгыш тилдеринде 462 изилдөөлөр жазылган.

Жогорудагы үч Коркуттун образынын ичинен туруктуу илимдин объектисине айланганы — «Коркут ата китеби». Адабий мурас жөнүндө кеңири жана баалуу маалыматтарды В.В. Бартольд, В.М. Жирмунский, А.Ю. Якубовский, Х. Көроглу, А. Демирчизаде, М. Ергин, Ш. Ибраев ж. б. изилдөөлөрүндө билдиришкен.

Эстеликтин кол жазмасынын тарыхына кайрылсак, Дрезден менен Ватикан нускалары белгилүү. Дрезден нускасын немис окумуштуусу Фридрих ван Диц Король китепканасынын чыгыш кол жазмаларынан 1815-жылы «Коркут атанын огуз уруусу тилиндеги китеби» («Китаб и Деде Коркуд лисан и тайфе-и Огузан») деген жыйнакты таап, анын сегизинчи бөлүмүн — «Бисаттын Төбөкөздү өлтүргөнү жөнүндө ырын» немис тилине которгон. Кийин немис мусулманы Х.С. Ахмед Дрезден кол жазмасындагы 12 бөлүктү толук окурманга жеткирген. Ватикан нускасын Этторе Росси таап, италиянча жазып чыккан. Кол жазма толук эмес, болгону 6 бөлүмдөн турат.

Академик В.В. Бартольд 1891-жылы белгилүү окумуштуу В.Р. Розенге жазган бир катында мындай дептир: «Мен

Перчтин каталогун жакшылап карап чыктым. Анда көрсөтүлгөн кол жазмалардын бири — «Деде Коркут» аңгемеси, огуздун эски сөзү. Аны менен Дрезден шаарында тааныштым, баарын көчүрүп алуу максатым бар. Бул кол жазма сизге таанышпы? Анын мазмуну, поэзия тили өтө көркөм... Бар убактымды ушул Коркутка жумшаймын». Илимпоз сөзүнө туруп 1922-жылы кол жазманы орус тилине которуп чыккан. Бирок, 1962-жылы гана В.М. Жирмунский менен А.Н. Кононовдун редакциясы менен Москвада басылат. Түрк профессору Эргин Мукаррем адабий мурасын текстин латин арибинде чыгарган.

Казак окумуштуусу М. Ауэзов «Коркут ата китеби» деген ат менен түркмөндөр, башкырттар, азербайжандар өздөрүнүн дастандарын жана накыл аңгемелерин — фольклор адабияттарын Коркуттан баштайт деген пикирди билдирген. Узак мезгил оозеки айтылып, XVI кылымда гана кагазга түшүрүлгөндүктөн, бир элден экинчи элге көчмө сюжет катары өтө берген.

«Коркут ата китебинин» 12 ыр-аңгемесинин бардыгында огуз тайпаларынын урууларынын эрдиги, баатырдыгы, акылдуулугу жана терс, жагымсыз иштери чагылдырылат. Бул бөлүмдөр бири-бири менен сюжет-композиция, образ системасы ж. б. жактан анчалык деле байланышы жок, өз алдынча бүткөн аңгеме-ырлардан тургандай таасир берет.

Бирок окуя-баяндарды бириктирген адам — ырдап отурган Коркут. Демек, башкы баяндоочу сөз баштап отурат, ошентсе да ал чыгармада окуяларга активдүү, түздөн түз катыша албайт, көбүнчө элдик легенда, уламыш, санжыраларда гана Коркуттун портреттик мүнөздөмөсүн түзүүгө болот.

«Коркут ата китеби» эмне жөнүндө баяндаарын билүү үчүн анын айрымдарынан кыскача сунуштайбыз, анткени чыгарманын мазмуну көпчүлүккө белгисиз.

ДЕРСЕ КАН УУЛУ БУКАШ ТУУРАЛУУ ЫР

Баяндыр кан ар жылы бир той жасап, огуз бектерин мейманга чакырчу экен. Тойго төөдөн — буудан, жылкыдан — айгыр, койдон — кочкор союлсун деп жардык берди-

рет. Ошол күнү бир жерге ак отоо, бир жерге кызыл отоо, дагы бир жерге кара отоо жасатат (боз үйлөр аталган түстө тигилет). Тойго келген коноктордун эркек баласы барларын ак отоого, уулу жок, бирок кызы бар кишилерди кызыл отоого, уулу да, кызы да жок конокторду кара отоого киргизет. Кара үйгө кирген конокторго кара койдун этин берип, кара кийизге отургузат. «Же уулу, же кызы жок жандарды теңирдин өзү кармаган, биз да ошондой кылабыз», — дейт Баяндыр кан.

Дерсе кандын уулу да, кызы да жок эле. Ал бул кордукка чыдай албай, кара отоодон чыгып кетет. Кайгырып кан жутуп ыйлайт. Дерсе кан баласыздыкка кайгырып, аялына өзүнүн кайгы-мунун, күйүтүн билдирет.

Ошондо аялынын кеңеши боюнча Дерсе кан ач-жылаңачтарга арнап көп кайыр-садага берип, ата-бабасынын арбагына сыйынып, теңирден бала тилейт. Тилеги кабыл болуп хан уулдуу болот. Бала он беш жашка толот, достору менен ашык ойноп жүргөндө кандын семиздиктен кутурган букасы бошонуп кетип, балдарга тап берет. Бардык балдар качып кеткенде, Дерсе кандын уулу буканы таяк менен уруп жыгат. Ошондон бала Букаш аталып кетет. Буга ыраазы болгон атасы уулуна энчи берип, аны бектер катарына кошот.

Бирок Дерсе кандын күнүчүл нөкөрлөрү атасын баласына каршы багыттап салат. Бир күнү Дерсе кан аң уулап жүрүп, өз баласын өзү атат. Жүрөгү сезген энеси өзүнүн кырк нөкөр кызы менен баласын издеп жолго чыгат. Ай талаада өлүм алдында жаткан уулунун жараатын энеси ак сүтү менен эмдеп, өлүмдөн аман алып калат. Ошол кезде атасынын нөкөрлөрү Дерсе кандын өзүн өлтүрмөк болот. Баатыр Букаш атасынын душмандарын кырып, Дерсе канды туткундан бошотуп алат.

КАЗАНБЕКТИН БАЛАСЫ ОРОЗБЕКТИН ТУТКУНГА ТҮШКӨНҮ ТУУРАЛУУ ЫР

Казанбек кан эр жетип, эрезеге толгон балдардын урматына той жасайт. Той кызыгы күчөгөн мезгилде Казанбектин сол жагында Аруз кожо, оң жагында иниси, Кара-

ҮЙСҮН-КОЖО УУЛУ СЕКРЕК ТУУРАЛУУ ЫР

Үйсүн-Кожонун тунгуч баласы Эгрек барып турган көпмө, мактанчаак, кытмыр, адепсиз адам болот. Анын адепсиздиги огуз бектерине да жакпайт. Анткени Эгрек кан сарайына бектер жыйналганда тебелеп-тепсеп төргө өтүп, урматуу адамдардан жогору чыгып отурат. Бектердин беги Казанбектин кабылдоосуна кез келген мезгилде уруксатсыз кирип кетет. Буга ачууланган бектердин бири кан сарайында топтолгон көпчүлүктүн көзүнчө Эгректи кейип коёт:

– Эй, Үйсүн-Кожонун баласы! Сөзүмө кулак сал! Мынабу бектердин ар бири өзү отурган орундарын майдандагы эрдиги, канга көрсөткөн кызматы менен женип алган. Ал эми сен төргө чыгып чиренип отургандай кандай эрдик көрсөттүң?! Жоонун башын кестиңби, канын төктүңбү, элдеги ач-жыланаңтарды багып, аларды кийиндирдинби?!

Бул сөзгө намыстанган Эгрек дароо Казан баатырдан үч жүз нөөкөр алып, жоону чаап келүүгө аттанат. Ошол кармашта жоо колуна туткун болуп түшөт. Эгректин үйдө калган Секрек деген иниси болот. Ата-энеси Секрекке көп жылдар бою агасы Эгрек душман колунда туткунда отурганын айтпай жүрүшөт. Бир күнү Секрек бул купуя сырды билип калат. Ошентип, ал дароо агасын куткармакка аттанмак болот. Бирок карт ата-энеси экинчи уулунан да ажырап калуудан коркуп, Секректи жибергилери келбейт. Бардыгы аны калтыруу үчүн дароо үйлөндүрмөк болушат. Сулуу кыз таап, той жасашат. Бирок Секрек агамды куткарбай туруп, үйлөнбөймүн дейт.

Секрек той өткөн күнү жоого жөнөйт. Агасын туткундаган элдин самсыган колун кырып салат. Ал элде Секрек менен күч сынаша турган, кол баштаарга татырлык баатыр калбайт. Ошондо жоо так Секрекке каршы өз агасы Эгректи чыгарат. Кармашта алар бири-бирин тааныбайт. Экөө бир нече күн жекеме жеке кармашат. Күн сайын кечиндеси экөө тең уктоого кетишет. Бир күнү Эгрек келсе, Секрек али уктап жаткан экен. Эгрек жерде турган чоюнду тартып Секректи ойготот. Ошол арада ага-инилер бирин бири таанып, кучакташып көрүшөт. Экөө биригип жоонун

калган аскерин кырып салат. Анан элине кайтып, экөө тең үйлөнүү тоюн өткөрүшөт.

СЫРТКЫ ОГУЗДАРДЫН ИЧКИ ОГУЗДАРГА КАРШЫ ЧЫГЫШЫ ЖАНА БАМШЫ-БЕЙРЕКТИН ӨЛҮМҮ ЖӨНҮНДӨ БИР

Казан кан өз үй мүлкүн элге таратат. Мындайча мүлктү таратуу-чачууга огуз эли, «үч ок» (ички огуз)да, «тогуз ок» (сырткы огуз) да бул ишке бирдей катышуусу керек эле. Бирок Казандын үйүн тоноо салтанатына жалаң ички огуздар гана келет. Буга Казандын атаандашы Аруз-Кожо баштаган сырткы огуздар өпкөлөп, салтанатка келбей калат. А түгүл, эми кандай болсо да Казанга каршы жамандык жолун издей башташат. Ушундай максат менен Аруз-Кожо ички огуздардын беделдүү беги, баатыры Бамшы-Бейректи чакыртып алат. Аны Казанга каршы чыгалы деп азгырат. Бирок мындай оопасыздыкка адал жүрөк Бамшы-Бейрек мырза көнбөй коёт. Казанга адалдыгы үчүн Аруз-кожо аны зулумдук менен өлтүрүп салат. Бамшы-Бейректин өлүмү жөнүндөгү суук кабар үргүлжү огуз элин бүт силкинет. Ачуу ызага баткан ички огуздар дароо сырткы огуздардан кандуу кекти кайтарууга бел байлашат. Казандын өзү баштаган калың кол сырткы огуздарга каршы согушка аттанат. Түп көтөрүлгөн кымгуут таймаш башталат. Ошол согушта эки элдин арасына иритки салган Аруз-Кожо өлөт.

«Коркут ата китебинде» чагылдырылган идеялар, сюжеттер, мотивдер түрк элдеринин фольклору менен жалпы үндөштүктү түзөт. Алар булар:

1) Перзентке зар болуу, ата-баба арбагына, теңирге сыйынуу, балалуу болуу;

2) Төрөлгөн балдардын жаш кезинен баатыр болуп чоноюшу, эрдиктери;

3) Ата менен баланын ортосундагы карама-каршылык конфликтиси жана ата-бала бири-бирин бошотуп душманды жеңүү, кайра табышуу, элдешүү;

4) Баатырлардын уктап калышын же алыска аң уулап кеткенден жоо пайдаланып элин тоноп, үй-бүлөсүн туткунга алышы;

5) Баатырлардын тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды жеңип, үйлөнүшү;

6) Мифтик жалгыз көздүү дөөлөрдү жеңиши;

7) Баатырлардын жалгыз өзү көп душманды кырышы, жеңишке жетиши, той бериши;

8) Уруу ичиндеги карама-каршылык, баатырларды көрө албастык, ичи тардык мотивдеринин орун алышы.

Бул жалпылыктар бардык эпостор менен дастандарда кездешет. Ошондуктан, алардын жалпы пафосу да бир — элди ынтымакка, душманга каршы күрөшүүгө, эркиндикке жетүүгө чакыруу.

«Коркут ата китебинин» структурасы ыр аралаш аңгеме-жомоктон туруп, аны негизинен идеялардын үндөштүгүнөн бүтүн бир чыгарма катары кабыл алса болот.

Эпикалык мурастын поэтикасында көркөм сөз каражаттары арбын кездешет.

Таамай, учкул, курч акыл-насаат, философиялык маанайда айтылган сөздөрүнөн төмөнкүлөрдү келтирүүгө болот: Көкүрөгүн бийик туткан адамда акыл болбос. Ажал сааты келмейинче эч ким өлбөс, өлгөн адам тирилбейт да, чыккан жан кайра келбейт. Алла таала демейинче иштер өнбөс, Улук теңир бермейинче эр байыбас. Уул-ата жөлөгү, эки көздүн биридир. Көкүрөгү агарганда ата көрктүү, Ак сүтүнөн тоё эмизген эне көрктүү. Эр жоомартын, эр акмагын акын билер. Ат жебеген ачуу оттун өскөнүнөн өспөгөнү жакшыдыр. Адам ичпес ачуу суунун акканынан акпаганы жакшыдыр. Ата баркын көтөрө албас барксыз уулдун ата белинен өнгөндөн өнбөгөнү жакшыдыр, эне боюна бүткөндөн бүтпөгөнү жакшыдыр. Ата кемин өчүрбөгөн акылдуу уул жакшыдыр... «Аял төрт түрдүү болот. Анын бири ниети куураган аял, экинчиси — ынсапсыз аял, үчүнчүсү — үйдүн куту болгон аял, төртүнчүсү — кесир аял. Аял бүткөндүн эң жаманы ошол...» дейт Коркут ата. Ал аялдын эң жакшы үлгүсү катары Мухаммед пайгамбардын сүйүктүү аялы Айша, кызы Фатима сыяктууларды көрсөтүп, ушундай аялдар очогуна келип, бала-бакыралуу болгула деген ойду ачык айтат. Ал эми ушакчы, калпычы, сый-урматты билбеген, курсагын тойгузуу үчүн айыл кыдырган бекерчи аялдар очогуна жолобосун дейт.

Ушундай ыр сыяктуу куюлушуп түшкөн сап-сүйлөмдөрдөн улам негизинен кара сөздө баяндалганына карабастан, баатырдык эпикалык дастан деген баага татыктуу болгон.

Легенда, уламыштарда Коркут ата өлүмгө элдешкис күрөш жүргүзгөн образ катары көрүнөт. Ал өлүмдөн качып, Сыр дарыянын жээгине келип, өлүм мени канча кууса да, бул жерге келтирбесмин деп, комузун дүнгүрөтүп армандап черте бериптир. Анын жүрөктү сыздаткан күүлөрүн дүйнөдөгү жандыктар да эргип угушат. Ал гана эмес ажалдын өзү да Коркуттун күүсүнө балкып, толкуп ага жакындай албаган экен. Күнү-түнү дебей, уйку көрбөй комуз черте берип өлүм менен кармашыптыр. Күндөрдүн бир узак күнүндө анын көзү катуу илинип кеткенде, даабай турган өлүм батынып — кичинекей жылан чагып өлтүрүптүр.

Бул окуяны атактуу ырчыбыз Арстанбек мындай деп ырдаган турбайбы:

*Коркут ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн,
Төрт тарапты кыдырган,
Сырдын боюн сыдырган,
Кырдын башын кыдырган,
Андан да айла болбогон,
Ажал аны сомдогон.*

Коркут атанын ысымы көп чыгармаларда — Алишер Навоиде, Кул атада, Абулгазиде, Рашид-ад-динде кездешет.

Мейли «Коркут ата китеби» болсун, мейли легенда-уламыштарда болсун, мейли тарыхый инсан болсун Коркут атанын образын бир улуу касиет бириктирип турат: акылдуу, ойчул, даанышман, насаатчы, күүчү, көзү ачыктык, көрөгөчтүк... Анын кылымдан кылымга калышынын себеби да ушунда!

Дагы бир кызыктуу факт — мындайча ыр сакталып калган:

*Коркут туулар кезинде,
Кара асманды суу алган.
Кара жерди күл алган,*

*Ал тууларда эл коркуп,
Туулган соң абдан кубанган.*

Ошондон улам коркунучтуу күнү туулгандан кийин наристеге «Коркут» атын коюшуптур.

Жыйынтыктап айтканда, «Коркут ата китеби» – түрк тектеш калктардын көөнө тарыхын, байыркы турмушун, адеп-ахлагын, салт-санаасын, акындык өнөрүн таанытаар эпикалык, ары тарыхый мурасы болуп саналат.

Сөздүк

Обелиск – мемориалдык курулуш катарында архитектурада көркөм элемент катары керектелүүчү баш жашы ичкерип кеткен, кырлуу бийик устун, мамы.

Көөнө – эски, эскирип калган, көөнөргөн.

Суроолор жана тапшырмалар

1. «Коркут ата китеби» кандай чыгарма? Ал кайсы элдердин фольклору менен тарыхын изилдеп үйрөнүүдө баалуу тарыхый эмгек болуп саналат?
2. Коркут ата өзү ким болгон? Ал кайсы кылымда, кайсы жерде жашаган?
3. «Коркут ата китебинде» чагылдырылган идеялар, сюжеттер, мотивдер кандай? Алар жөнүндө сүйлөп бер.
4. «Коркут ата китебинин» структурасы кандай түзүлгөн?
5. Казак окумуштуусу М. Ауэзов «Коркут ата китеби» жөнүндө кандай пикир билдирген?
6. «Коркут ата китеби»нде окуя-баяндарды бириктирген адам – ырдап отурган ким?
7. «Коркут ата китеби»ндеги элди ынтымакка, душманга каршы күрөшүүгө, эркиндикке жетүүгө чакыруу өңдүү идеяларын бүгүнкү турмушка байланыштырууга болобу?

🌿 РАБГУЗИ 🌿

(Насреддин Бурханедин уулу)

Ал XIV кылымда жашап, пайгамбар, олуялар жөнүндө уламыш, аңыз, аңгемелерден турган «Кысас ул анбия» — «Пайгамбарлар баяны» аттуу китептин автору болуп саналган. Жыйнак 1310-жылдары жазылган, бирок түп нускасы табылбаган. Кол жазманын үч көчүрмөсү бар: Британияда, Россияда жана Өзбекстанда.

XIX кылымдын аягында Рабгузинин эмгегин Казань басмасынын алты жолу басып чыгарышы анын окурмандар үчүн өтө кызыктуулугун далилдеп турат. Мына ушул басылманын негизинде чыгарманын мазмуну кыргыздардын арасында да кеңири оозеки таралып кетиши ажеп эмес.

Чыгарма диний ишенимдер, баяндар менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, ал көпчүлүк учурда бир беткей диндик план да гана сөзгө алынып келген.

Ошентсе да өзбек адабиятчылары алтымышынчы жылдардын башында эле төрт томдук адабият тарыхында орун беришкен. Ал эми казак окумуштуулары «Ертедеги казак адабиети хрестоматиясына» киргизишип, профессор Б. Кенжебаев «Жулдыз» журналына алгач макала жазган. Кыргыз тилинде 1992-жылы өз алдынча китеп болуп чыккан.

Ал мезгилге мүнөздүү болгондой кыссанын жалпы идеясы ислам динине негизделген. Автор динден четтеп кете албашы мыйзам ченемдүү көрүнүш эле, анын үстүнө Ахмад Ясавинин хикметтеринин таасирлери байкалып турат.

Чыгарманын мазмуну негизинен он бир аңыз-аңгемедө камтылган, аларды тематикалык жактан эки топко бөлүштүрсө болот:

1) Пайгамбарлар, олуялар, тарыхый инсандар жөнүндө аңыздар: Адам-ата, Нух, Ыбырайым, Ысмайыл, Жакып, Жусуп, Муса, Иса, Харун, Давид, Сулейман, Лут, Иляс, Мухамед, Як ж. б.

2) Адам, дүйнө, табият тууралуу аңыздар.

Аңгемелер тематикалык жактан шарттуу бөлүнгөнү менен ыймандык, адамкерчилик, адептик, сүйүү, үй-бүлө, өмүр, өлүм ж. б. жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөр башкы орунду ээлейт.

Дүйнөгө таптаза рух менен келген адам баласы өзүндөгү жөндөмдү ыйман нурун өркүндөтүп, өстүрүп, бул дүйнөдө адамдык милдетин толук аткарып Кудайга улашат. Адам – бүтүн бардык ааламдын эң урматтуусу, эң улугу. Ошондуктан, ар бир аң-сезимдүү адам кайдан жана эмне үчүн келгендигин, кайда кетерин ойлонууга тийиш. Кудайга ишенген, ага көңүлүн бурган инсан эң бийик шарапатка, мартабага жетишет. Кураны – Керимге ишенип, жүрүштурушун, жашоосун анын буйругу менен жасактарына ылайык алып жүргөн мусулман үлгү болорлук, ишеничтүү бир адам.

Адамдар табиятынан тең укуктуу, эркинин күчтүүлүгү ж. б. сапаттар менен ал тагдырдын чүнчүткөн азап-тозогун, кайгы-мунун сабыр менен жеңип, адилеттикке умтулат, кызматына жана материалдык байлыктарга чиренип менменсингендерди жээрийт. Чындыгында рухунда бой көтөрүү дарты бар, начар кылык-жоруктарды өзүнө топтошкон пенделерди Кудай эч сүйбөйт. Адам жөнөкөйлүгү, карапайымдыгы, кайрымдуулугу менен гана башкалардын сүйүүсүнө, урматтоосуна ээ боло алат. Эч убакта мал, мүлк, даража адамды бийик, улуу кылбайт. Пайгамбардын мындай сөзү чыгармада жаңырып турат: «Мусулман бир боорунан карата жөнөкөй мамиле кылганды Кудай көтөрмөлөйт. Бой көтөргөндөр менен текеберлерди кор кылат».

Акыл-насаат, кеп-кеңеш, таалим-тарбия катары бир топ эрежелердин жыйындысы камтылган. Багар-көрөрү, каралашары жок кары-картаңдарга, мунжуларга, оорулууларга, жетимдерге жардам көрсөтүү, үй-бүлө мүчөлөрү бирин-бири сыйлоо, бардык ишти шашпай чын пейил менен аткаруу, кыздарга, ата-эненин мамилеси уулдарына караганда арты-

гыраак болуу, бирөөнүн мүлкүн уурдап, тонобоо, бирөөнүн кемтигин андып жүрбөө, көзү жокто айтпоо, бирөөгө болбогон нерсени жармаштырбоо, касташып турган жактардын ар биринин колтугуна кирип көшөкөрлөнбөө, жашыруун сырын тартуу максатында алдап, ич-койнуна кирип суйлөшпөө, достордун арасына чок салбоо, эмгек сиңирбеген мактоого чиренбөө, колунан келбес иштерди жакшы билген адам катары көрсөтүү ж. б.

Ислам дини — акыл менен билимдин, адеп-ахлактын, тынчтыктын жана тартиптин дини деп түшүндүрүлөт.

Чыгармадагы пайгамбарлар, олуялардын бардыгы адам баласынын тиричилиги үчүн жаралгандай. Алардын бардыгы пендедеги терс мүнөздөргө — кежирликке, ашкере алабармандыкка, коркоктукка, чечкинсиздикке, жүүнү боштукка, бечаралыкка, менменсинүүгө, текеберчиликке, арсыздыкка, эки жүздүүлүккө, жалганчылыкка, алдамчылыкка, ач көздүккө, кыянатчылыкка, арамдыкка, көрө албастыкка, кара өзгөйлүккө, жеке кызыкчылыкка ж. б. каршы күрөшүшүп, мусулманчылыктын рухун көкөлөткөн ыйык сапаттарды алып жүрүүгө үндөшөт. Демек, Рабгузийдин жыйнаган материалдарынын мааниси жана баалуулугу адам баласынын өмүрүн түбөлүк коштоп жүрө турган философиялык категориялар менен тыгыз байланышта экендигинде. Мисалы, Дөөвүт пайгамбар жөнүндө аңызда кээ бир пенделерге тиешелүү кызганчаактык, ынсапсыз дүнүйөкорлук, ач көздүк сындалат, адамгерчилик менен мээрмандык макталат. Дөөвүттүн баласы Сулеймандын да жан-жаныбарларга эч бир кыянат кылбаган мээримдүүлүгү баяндалат. Анын кумурска менен сырдашуусу буга ачык далил.

Чыгармада от менен жердин айтышуусу традициялык мүнөзгө ээ, алар бири-биринен болгон артыкчылыгын сыпатташат. От адам баласы үчүн жакшы касиеттери менен бирге терс белгилерге ээ. Ал керек болсо бар нерсени заматта жок кылып күлгө айлантып салуучу көрүнүштүн ээси. Жер болсо энедей мээрмандыгы, боорукерлиги, камкордугу, ырыскысы менен багып келет. Логикалык жыйынтыкка келгенде Жер — адилеттин жеңиши деп айтыш аякталат.

Табият демекчи, кысада жаздын көркөмү лирикалык маанайда сүрөттөлөт. Ар бир мезгилдин өзүнө таандык гана

учуру бар, жаз жаратылышты кыймыл-аракетке келтирип, адам сезимин өзүнчө бир толкутуп турат эмеспи! Чыгармада да жаздын келиши менен күн нурланып, кар, муз эрип, бажырайып гүлдөр чыгып, жер бети килемге төшөлүп, бак-дарактар бүчүр байлаган кооз картина чагылдырылат.

Харун пайгамбар – олуя жөнүндөгү аңыз-аңгемеде адамдар ортосундагы дос-туугандык таттуу мамиле көрсөтүлөт. Бир туугандар бир дарактын бутагына окшош, алар дагы бийлик, кызмат, мал-мүлк ж. б. кызыкчылыктардан мамиле бузулушу керек эмес. Пайгамбар: «Улуу бир туугандын кичүүлөрдүн алдындагы укугу атанын балдарынын алдындагы укугу менен барабар» деп буюрган. Ошондуктан, автор колдо бар нерсени жакындары менен өмүр өткөнчө бөлүшүп, тынч жашоону даңазалайт.

Нух пайгамбар аңызында жер бетин топон суу каптаганда кеме жасап, жан-жаныбарлардын тукумдарын сактоого жасаган камкордуктары баяндалат. Анын негизги мазмуну төмөнкүдөй: чычкан кемени тешип, ага суу толуп, чөгө баштаганда пайгамбар «кеменин тешигин бүтөгөнгө каалаган тилегин беремин» деп жарыялайт. Жылан тешикти бүтөп, пайгамбардан «дүйнөдө эмненин каны таттуу болсо ошону бер» деп өтүнөт. «Кайсынын каны таттуу экендигин билип кел» деп аарыны пайгамбар жиберет. Аарыга жолдо чабалекей жолугат. «Кимдин каны таттуу экен» деп сураганда аары «адамдын» деп жооп берет, ошондо чабалекей аарынын тилин жулуп алат. Аары пайгамбарга түшүндүрө албай ызылдай берет, жанындагы чабалекейден пайгамбар «эмне деп айтып жатат» дегенде ал курбаканы айтыптыр.

Бул окуядан адам баласы менен жаратылыштын алакасы, жакшылык менен жамандык сыяктуу нерселер даана көрүнөт.

Рабгузинин жыйнаган мына ушул маанидеги аңызы кыргыз, казак, каракалпак, хакас, алтай элдеринин фольклорунда кеңири кездешери белгилүү.

Лукман хаким жөнүндөгү уламышта анын өмүрү, тиричилиги, илимдүүлүгү, акылмандыгы козголуп, акыры олуяларга кеп-кеңеш, насаат айткан да даанышман болуп чыга келет.

Адам ата аңызында адам менен жаратылыштын карым-катнашынын башталышынын жаңы негиздери сүрөттөлгөн.

Тенир адамды кууп жибергенде, ал айбанаттар арасына келет. Айбанаттар шайтандын азгыруусу менен аны өлтүрмөк болгондо, кудайдан акыл сурап жалбарат. Ошондо кудай адамга «айбандын бирөөнү сылагын» деп, кенеш берет. Адам иттин башын сылаганда, ит аны жактырып, жактап, айбандарды адамдан алыс кууйт.

Аңыздын мазмунунда каймана, тарбиялык маанидеги көп проблемалар камтылган. Ал эми Жусуп менен Зулайка тууралуу кыссада эки жаштын алоолонгон махабаты, тоскоолдуктарды жеңүүгө жасаган чон, аракеттери айтылат.

Дегеле «Абил менен Каин», «Ибраим пайгамбар», «Расул», «Муса пайгамбар», «Сулейман пайгамбар», «Гайса», «Абуталин» өндүү кыссаларда кастыкка каршы достук, махабат, зордук-зомбулукка мээрмандык, кайрымдуулук каршы коюлуп, адам баласын жакшылыкка, адилеттүүлүккө, тазалыкка үндөгөн көңүл эргүүсү жаңырып турат. Бул чыгармаларды профессор, казак окумуштуусу Б. Кенжебаев көлөмү, мазмуну жагынан да, стили жагынан да ошол замандагы нагыз көркөм аңгеме, дастан роман деп бекеринен баа берип жаткан жок. Ошондой эле казак илимпозу Алма Кыраубаеванын кандидаттык диссертациясынын бир бөлүгү атайы Рабгузинин эмгегине арналып отурат.

Рабгузинин кыссасында орто кылымдагы жалпы илимий түшүнүк-маалыматтар, Искендер сыяктуу тарыхый инсандарга байланыштуу легендалар, уламыштар, аңыздар, санжыралар орун алган. Ошондой эле календарлык мезгил, айбандар ж. б. жөнүндө материалдар, этнографиялык булактар баяндалган аңгемелер же ыр түрмөктөр берилген.

Чыгарма жалпы түрк элдерине таандык.

Суроолор жана тапшырлар

1. Рабгузи ким болгон, анын кандай чыгармалары бар?
2. «Пайгамбарлар баяны» чыгармасы качан кыргызча китеп болуп чыккан?
3. Чыгарманы тематикалык жактан канча топко, кандай кылып бөлүшкөн?
4. Харун пайгамбар — олуя жөнүндөгү аңыз-аңгемедө эмнелер жөнүндө баяндалган?
5. Рабгузинин кандай кыссалары менен тааныштыңар, аларда эмнелер орун алган?

АХМАТ ЮГНАКИ (Акмат Жугинеки)

ХII қылымдагы эң көрүнүктүү аты таанымал инсан Акмат Югнаки «акындардын акыны, дааналардын көч башы» катары баа алган. Албетте, өз замандаштарынын көпчүлүгү сыяктуу эле анын «Хибатул-хакайык» («Акыйкат сыры») чыгармасынын кол жазмасынын түп нускасы сакталып калбаган. Ошентсе да, түрк тилинде жазылган бул чыгарманын бир нече көчүрмө нускалары бар. Маалыматтарга караганда Самарканд варианты Стамбулдагы «Айя-София» мечитинде сакталып турат. 1480-жылы Абдуразак бакшы көчүргөн нусканы түрк окумуштуусу Нажиб Осим 1916-жылы китеп түрүндө жарыялаган. Араб тилиндеги кол жазманын бири – Берлинде. Ал эми түрк илимпозу Рашид Арат Рахмат 1951-жылы латын арибинде акындын чыгармаларын негизинен толук басууга жасаган аракетин жүзөгө ашат.

Ахмат Югнакинин чыгармачылыгына окумуштуулар Е. Бертельс, С. Малов, И.В. Стеблева ж. б. кайрылышкан. Акындын ыр түрмөктөрү өзбек, казак тилдеринде небак жарыяланып, окуу китептеринде өз ордун ээлеп келсе, кыргыз тилинде болсо үзүндүлөр жаңыдан гана жарык көрдү. Изилдөөлөрдүн ичинен өзгөчө өзбек окумуштуусу К. Махмудовдун «Ахмат Югнакинин «Акыйкат сыры» чыгармасы тууралуу» деген академиялык басылыштагы лингвистикалык багыттагы эмгегин бөлүп көрсөтсө болот». Биздин адабиятчыбыз Ж. Шериев да биринчилерден болуп акындын

көркөм мурасына кайрылып, талдоого алышы кубандырбай койбойт.

Акын тубаса азиз адам болгон. Ал «Акыйкат сыры» дастанын (поэма десек да болот) түрк тилинде жазып, Ыснахлар бекке тартуу кылган. Демек, мына ушул көрүнүшкө ылайык бекти даңктоо жана урматтоо идеясы мыйзам ченемдүү көрүнүш.

*Соңку келген муундарга, элдерге
Анын даңкы аңыз болуп калсын деп.
Анын дайны дайым жаркып жансын деп,
Анын аты дуңгүрөп жер жарсын деп.*

Акын жүрөгүнөн мээрим төгүлүп тургандыктан улам шахына сөздүн кереметин, асылын тандап багыштайт. Көзү көрбөсөдө жан дүйнөсү менен тышкы дүйнөнү, айлана чөйрөнү сезип, астейдил таза, чын пейил ыкластан арнашы акылмандык менен олуялыктын касиети болгон. Бул бекке карата жагалдануу, кошоматчылык кылуу, моюн сунуп баш ийип багынуу эмес, тескерисинче адал-ак, ыракаттуу, акыл, сезим, ой кенчи, жоомарт, март, кайрымдуу, кен, пейил, айкөл, улуулук ж. б. сыпаттагы Адам баласынын ыйыктыгын, бийиктигин салтанаттоо болуп саналат. Бирок акын даназалуу шахты даңктай берсе эле өз учурунда дароо оозго алынып кетпейт жана келечек үчүн өрнөк болоор көркөм мурас болуп кызмат аткара албайт.

Акмат Югнакинин «Акыйкат сырынын» сыры – адам баласы үчүн түбөлүктүү, актуалдуу болуп кала берүүчү, акыл-насааты, кеп-кеңеши. Акындын дидактикасы өз мезгилинин адабий салтынын жакшынакай үлгүлөрүн улантып, «турмуштун конкреттүү кубулуштары менен караманча байланышпаган адеп-ахлактык жактан өзүн өзү жетилтүүгө чакырат». Алар суфизм философиясына өтө сугарылган «Акыйкат сыры» дастанында карапайым калктын кабыл алуусуна жеңил ыр өлчөмдөрү, поэтикалык формалар пайдаланылган.

Акын Алланы, анын пайгамбары Мухамбетти, төрт калыйпаны мактаса да, чыгарманын башкы идеясы – билим, илимди бийиктетип, жогору коюу; адамдын жоомарттык, марттык, айкөлдүк, сабырдуулук касиеттеринин мааниси,

сарандыктын, дүнүйө-корлуктун, ач көздүктүн, кайрымсыздыктын, калптын зыяндуулугу. Дегеле санат-насаат максатындагы ой жүгүртүүлөр Алла менен жөнөкөй пенденин ортосундагы ички дүйнөдөгү байланышты, аны сезе билүүнү, акыйкатка, адилетчиликке, бакыт-таалайга, жакшылыкка ар дайым умтулууну туюнтат. Турмуштун өнүгүү, өзгөрүү диалектикасын акын ислам дининин идеялык таасиринен көрөт. Мына ушунун негизинде жарык дүйнөнүн опасыздыгы, үмүт-тилектин курулайлыгы, алаамат, кыямат замандын келиши, өмүрдөн өлүмдүн күчтүүлүгү, бардык нерсенин өзгөрмөлүүлүгү — баары Кудайдын буйругуна барып такалат.

Кудай! Анын ак жолунан чыкпоо, адашпоо керек! Анын буйругуна байланыштуу гана бардык көрүнүштөр ишке ашат:

*Эй, эгем сага тобо кылам,
Үмүттү үзбөйм мээр-шыбагаңдан.*

* * *

*Күбөсү кайрымдуу сен бардыгынын,
Учкан куш, жансыз дүйнө, жүгүргөн аң.
Жок элем. Жараттың сен. Жок кылып да,
Бар кылып жаратчу сен, кайта баштан.*

* * *

*Эй, эгем, кечирүүнү өзүң кечир,
Күнөөдөн арылта көр кулуң кылган.*

Диний түшүнүктөр ыр түрмөктөрүндө оголе шыкалып, ой санааны тушап турса да «Акыйкат сыры» ачык-айкын өзөгү — билим менен илимде. Акындын учкул канат саптары бүгүнкү окурмандар үчүн да жаңы философиялык ой, педагогикалык тарбия катары жаңырыктап турушун төмөнкү мисалдар даана күбөлөйт:

*Билимдүү — кайда жүрсө төрдөгүдөй,
Билимсиз — тирүүсүндө көрдөгүдөй.
Билимдүү — өлгөн соң да унутулбайт,
Билимсиз — тирүүсүндө да аты угулбайт.*

Же болбосо:

*Илим, билим адамды көкөлөтөт,
Билимсиздик ар эрди чөгөлөтөт.
Бир билимдүү билимсиздиктин миңине тең,
Миң билимдүү бириксе жетеби чен?*

Ахмат Югнакинин мына ушул эле кыска, бирок мааниси терең, ыр түрмөктөрү кыргыздын нукура айтылып журген «Билими күчтүү минди жыгат...» ж. б. макал-лакаптары, афоризм сөздөрү менен сыртынан гана үндөшүп турбастан, ички маани-маңызы турмуштун бир өзөгүнөн калпып алынгандыгын айгинелейт. Башкасын айтпаганда деле, акындын ырларындагы таамай көркөм сөз каражаттары, сөз айкалыштары, ой жүгүртүү менталитетинин өзгөчөлүгү анын түрк элинен чыккандыгын тастыктайт.

Бул жашоодо пендеге эмне керек?! Бул дүйнөнүн жыргалы, ырахаты не?! Күнөөнүн башы – кумарлыкпы, азгырылуубу?! Акындын ой чабыты жалаң эле абстракттуу эмес, реалисттик көз караштардын жыйындысы.

*Жылмаңдайт дүйнө кээде кабак чытып,
Бир колуна уу, бирине балын тутуп,
Бал таттырып а оболу кызыктырып,
Кийин турат кесесинен ууну сунуп.*

Ушул жерден кечээ эле «ак боз атты минип» өткөн Алыкул Осмоновдун ыры эске түшөт:

*Дүйнө – өмүр, уул бердиң, бала бердиң.
Дүйнө – өмүр, алоолонуп жана бердиң.
Неге сен алыс кеткен сапарыңан
Ээриң жок жайдакталып кайра келдиң?*

Бул жөнөкөй эле окшоштук эмес. Алыкулдун турмуш философиясынын тамыры байыркы акындарда жаңырыктап жаткансыйт...

Дүйнө жөнүндөгү темага акындардын кайрылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш, бул акындардын чыныгы чеберчилигин ача турган поэтикалык объект. Мына ошондуктан, Ахмат Югнакинин көркөм ойлоосунун чордонун да дүйнөнүн диалектикасы өзгөрүлүп, кыймыл-аракетте болушу, келип-кетиши, кармалбастыгы, туруксуздугу ээлейт:

*Бу дүйнө — кербен сарай го,
Бири келип, бири жөнөйт ов!
Кербен алды узап, жол тартты
Даа канчасы түшүп түнөйт ов!*

Акындын дастанын котормочулар атайы эле жасалма түрдө кыргызчага жакындаштырып коюшпаса керек деп ойлойм, анткени түрк акынынын көркөм кыялынан жаралган саптар мынчалык үндөш көп учурабайт эле. Мунун өзү «орто кылымдагы түрк сөздөрүнүн, макал-ылакаптарынын азыркы түрк тилдеринде орчундуу өзгөрүүсүз сакталгандыгын» далилдейт.

Биз дастандын өзбек, казак тилдериндеги котормолору менен да бир аз салыштырып көрдүк жана алардын ортосундагы жалпылыктарды байкадык: «Таш менен урганды сен аш менен ур», «Бир иш кылсаң жети жолу өлчөп бир жолу кес», «Жакшы дос, жакшы адамды улайт, кошот, Адам жолдош шарапаты менен озот», «Сабырдуунун табары сары алтын», «Буйруксуз кумурсканын буту сынбайт», «Ойлоп сүйлө, айтпа сөздү ойлонбой», «Миң досуң болсо да көп көрбө», «Кой дээр кожо калбай, тыяры жок» ж. б. у. с. дастандагы канаттуу сөздөр түрк элдеринде кенири кездешет эмеспи!

«Акыйкат сырындагы» акыл-насаат кеңештен курулай демагогия, буркан-шаркан эмоция жокко эсе. Адам баласынын күндөлүк турмуш-тиричилигиндеги кадам сайын керек, зарыл эсептелүүчү нравалык, этикалык, эстетикалык жол-жоболордун кодекси сымал өзүнүн терең маанисин жоготпой, коротпой кылымдар бою эл арасында сакталып, айтылып келиши «Акыйкат сыры» өндүү дидактикалык чыгарманын өзгөчөлүгүн, өлбөс-өчпөстүгүн белгилейт:

*Даражаң өскөн сайын тутумдуу бол,
Улуу, кичүүгө сынаа сөзүңдөн жазба.*

* * *

*Жакшы,
жакшы иш менен көңүл алыш,
Акылсыздан өзүңдү карма алыс.*

* * *

Жакшы үмүтүң болсо, жаман иш кылба.

Акындын коомдогу, пендедеги терс көрүнүштөрдү сын-даган сатирадан да күчтүү илеби бар саптар жыш учурайт. Алсак, эң терс мүчүлүштөргө — сарандык, ач көздүк, мен-менсинүү, төрөпейил, жеке кызыкчылык, айла-амалдар, тардык, наадандык, көрө албастык, кара өзгөйлүк, душмандык, зордук, зомбулук, арамдык ж. б. адам мүнөзүндөгү — жоомарттык, адептүүлүк, ыймандуулук, билимдүүлүк, боорукерлик, кайраттуулук ж. б. касиеттерди конкрет коюу менен адал жашоого үндөйт.

*Эй, байлыкка сугалак, бал бул, мал, пул,
Бүгүн санаа-убараң, эртең убал.
Адам, дүнүйө жыйнасаң соңу азап,
Адал эмгектен тапсаң, ал го макул.
«Мен, мен» дешет бирөөлөр өөдөсүнүп,
Андайлар кудайга да, элге жакпайт.*

Ахмат Югнакинин өзү инсандык асылзаада сапаттарга ээ экендиги жан дүйнөсүнөн, ошону менен бирге суфизм философиясына терең берилгени көз караштарынан байкалып турат.

Бүгүнкү күндө акындын чыгармачылыгы жалпы окурмандары үчүн тарбиялык күчкө, эстетикалык татымга эгедер гана эмес, кыргыз адабиятынын тарыхынын актай барактарын толтуруп, поэзиябыздын өсүп-өнүгүшүнүн көркөм бир булагы катары кызмат аткарышы керек деп ойлойбуз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Акмат Югнаки кайсы кылымдарда жашаган, ага кандай баа беришкен?
2. Акындын кайсы чыгармасы жөнүндө китепте баяндалган?
3. «Акыйкат сыры» дастаны алгач кайсы тилде жазылган?
4. Чыгарманын тарбиялык мааниси эмнеге каратылган?
5. Даражаң өскөн сайын тутумдуу бол,
Улуу, кичүүгө сытаа сөзүңдөн жазба.
Бул ыр саптарын кандай түшүнөсүң?

🌿 1960—1990-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ 🌿

1960—1990-жылдардагы кыргыз адабиятынын өнүгүү жагдайын, негизинен, эки учурга бөлүп кароо ылайык. *Биринчи мезгил* — 1960—1985-жылдардын аралыгы. Бул учур дүйнөлүк аренада күчтүү мамлекет катары жашап, анын курамында турган кыргыз эли маданият жагынан тездик менен өнүгүп жаткан кези эле. Экинчи мезгил — 1985-жылы өлкөдө кайра куруу, ачык айтуу саясаты башталгандан тарта 1991-жылы республикабыз эгемендүү болгон 1990-жылдардын кырдаалына туура келет. Албетте, бул эки мезгилдеги кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн эки башкача өзгөчөлүктөрү бар экендигин эскерте кеткенибиз он. Ал өзгөчөлүктөр эки башка коомдук-саясий, социалдык-тарыхый жагдайларга байланыштуу түшүндүрүлүшү зарыл.

1960—1970-жылдары жалпы кыргыз адабиятынын өнүгүшү үчүн жакшы шарт түзүлгөн болчу. 1940-жылдардын экинчи, 1950-жылдардын биринчи жарымындагыдай катал кырдаал артта калып, кылдан кыйкым тапкан вульгаризатордук (бузуп-жарып бурмалоочулук) сындар жоголуп, идеялык-эстетикалык изденүүлөргө кеңири жол ачылып, ушундай кырдаалда кыргыз адабияты да жаңы бийиктикке көтөрүлүп, дүйнөлүк аренага таанылуусу артты. Жазуучу Ч. Айтматовго «Тоолор жана талаалар повесттери» деген китеби үчүн Лениндик сыйлык ыйгарылды. «Таң алдында» аттуу ыр менен жазылган романы үчүн Аалы Токомбаев, «Сүйүү жана үмүт», «Абийир кечирбейт» драмалары үчүн Токтоболот Абдумомунов Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын алгачкы лауреаты болуп калышты. Ч. Айтматовго «Гүлсарат» повести үчүн Мамлекеттик сыйлык берил-

ди. А. Токомбаев менен Ч. Айтматовго Социалисттик Эмгектин Баатыры наамы ыйгарылды. Т. Сыдыкбеков, К. Баялинов, К. Жантөшев, Ч. Айтматов, К. Маликов, Я. Шивази, Т. Үмөталиев, А. Токтомушев, С. Эралиев, С. Жусуев өндүү акын-жазуучулар Кыргызстандын Эл жазуучусу, Эл акыны наамдарына ээ болушту. Көптөгөн көрүнүктүү жазуучуларыбыздын тандалма чыгармалары, томдуктары жарык көрдү. Кыргыз жазуучуларынын катары таланттуу акындар, прозачылар, драматургдар менен толукталып, адабиятыбыз сан жагынан да, сапат жагынан да жогорку бийиктикке жетти. М. Абылкасымова, Ж. Мамытов өндүү акындар Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттары болушту. К. Маликовдун «Бийик жерде» драмасы, Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повести Токтогул атындагы сыйлыгын алууга татыктуу болду.

Ч. Айтматов өзүнүн мыкты чыгармаларынын басымдуу көпчүлүгүн 1960—1970-жылдары, тагыраак айтканда, 1985-жылга чейин жаратты. «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу», «Гүлсарат», «Кылым карытар бир күн» өндүү чыгармалары шериктеш мамлекеттердин тилдерине гана эмес, дүйнөлүк тилдерге которулуп, планета элдерине кыргыз калкы жөнүндөгү кабарларды таратып жатты. Бул чыгармалар кино искусствобуздун, драматургиябыздын, сүрөтчүлүк, музыкалык өнөрүбүздүн өркүндөп өсүшүнө да күчтүү таасирин тийгизип отурду.

Кыргыз прозасында көптөгөн романдар жаралды. 1940—1950-жылдары романдар бир-эки деп эле саналса, эми чыгармачылыктын бул түрү жанрдык жактан да, сан жагынан да, сапат жагынан да байып, идеялык-эстетикалык тараза басымы артты. Жазуучу У. Абдукаимовдун экинчи дүйнөлүк согуш темасында жазылган «Майдан» романынын биринчи китеби 1961-жылы жарыкка чыкканда, ал жөнүндө А. Токомбаевдин курч жазылган сын макаласы жарыяланды. Жазуучулардын бир тарабы ашкере мактап, экинчи тарабы ашкере жамандап, өздөрүнүн пикирлерин айтышты. Талкуу автор үчүн пайдалуу болду. Ал романдын 2-китебин жазууда алгылыктуу сын пикирлерди эске алуу менен, согуш чындыгын туура чагылдырган салмактуу романды жаратты. Жазуучу Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» ро-

манын окурмандар жактыруу менен кабыл алышты. Бирок бул романды партиялык жетекчилик орунсуз сындап, чыгарманын кийинки басылыштарына тоскоолдук кылып келди. «Сынган кылыч» романында XIX кылымдагы Фергана өрөөнүн тарыхый турмушу сүрөттөлүп, алар бир катар тарыхый инсандардын көркөм образдарын түзүү аркылуу элестетилсе, «Боордоштор» романында да коомдук түзүлүштүн алмашуу процесси бир катар тарыхый инсандардын (Мамбет Сүйүнбаев, Амандык Канаев, Магаза Масанчин, Токаш Бокин, ж.б.) кыймыл-аракеттери, күрөштөрү аркылуу чагылдырылган. Бирок мында окуялардын өнүгүшү көп учурда хроникалуу пландагы сүрөттөөлөр аркылуу ишке ашкан. Т. Сыдыкбеков «Көк асаба» аттуу тарыхый роман менен бирге «Зайыптар», «Ыманбай пейили», «Курбулар», «Сыр ачуу», «Жол» өндүү романдарды да жазган. Булардын ичинен «Көк асаба» романы учурунда адилетсиз сындардын негизинде өзүнчө китеп түрүндө жарыяланбай басылып калган. Бул роман кийин кайра куруу, ачык айтуу саясаты өкүм сүргөн кезде гана 1989-жылы жарык көрдү.

Роман жанрында башка жазуучулар да жемиштүү эмгектеништи. К. Жантөшевдин «Хантенирлик чабан», Ш. Бейшеналиевдин «Даңка жараша жүк», Ш. Абдырамановдун «Дыйкандар» романдары учурдагы айыл турмушун көрсөтүүгө арналса, К. Каимовдун «Атай», С. Өмүрбаевдин «Телегей» романдары жеке, бир адамдын турмуштук жолун элестетүүгө багышталган.

1960—1990-жылдары кыргыз прозасында, өзгөчө, повесть жанрынын күчтүү өнүккөндүгүн баса белгилеп айтууга туура келет. Ушул жанрда өздөрүнүн талантын ачык көрсөтө алган жазуучулардын кубаттуу тобу 1960—1970-жылдары өтө активдүү иштешти. Ал жылдары адабий коомчулукта жана адабий сында оң бааланган повесттердин толук эмес тизмеси мына булар: К. Каимовдун «Жигит баратат», «Кыш ыргактары», Ш. Бейшеналиевдин «Аманат», Ж. Мавляновдун «Турмуш», А. Стамовдун «Кеч күздө», «Жаңы тууган», «Чүй баяны», «Нөшөрдөн кийин», Ө. Даникеевдин «Кыздын сыры», «Кызыл аска», М. Байжиевдин «Чыйыр», К. Жусуповдун «Аталар», «Капчыгай жазы», К. Осмоналиевдин «Эзелки кек», М. Мураталиевдин «Жаңы конуш», М. Гапаров-

дун «Кыштакча», «Дарыялардын шоокуму», О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө», З. Сооронбаеванын «Астра гүлү», И. Мансуровдун «Ак бугу», С. Жетимишевдин «Ички кайрыктар», Т. Мияшевдин «Махабат менен коштошуу», О. Султановдун «Ак жол, көк асман», А. Жакыпбековдун «Катаал багыт», М. Сейталиевдин «Тегирменчинин кызы», К. Акматовдун «Эки сап өмүр», Э. Отунчиевдин «Алтын казык», А. Молдокматовдун «Жоогазын» жана башка чыгармалары.

Көркөм прозанын сатиралык жанрында эң активдүү жана жемиштүү эмгектенген авторлор өсүп чыккан. Алар: А. Убукеев, С. Бөлөкбаев, М. Турсуналиев, Ж. Алыбаев ж.б.

Ал эми, көркөм публицистика жагында көзгө басарлык эмгек кылган Асанбек Табалдиевдин аракети бөлүп айтууга арзырлык. Анын «Салт жөнүндө ой» (1965), «Сүйүүдөн турмуш жаралат» (1970), «Октябрга эстелик» (1979) аттуу китептерине коомдук турмуштагы эң маанилүү маселелерди козгогон курч публицистикалык чыгармалары топтолгон. Публицистика жанрында К. Жусупов, М. Мураталиев, С. Усуповдор да активдүү иштешкен. Көркөм очерк жанрында ал жылдары белсемдүү иштегендердин алдыңкы сабында жазуучулар С. Сасыкбаевди, Э. Медербековду, Б. Сексенбаевди айта кетүү жүйөөлүү. Көркөм мемуар жагында пайда болгон китептердин ичинен Калык Акиевдин «Баскан жол», Осмонкул Бөлөбалаевдин «Менин өмүрүм» аттуу мемуарларын өзгөчө белгилеп көрсөтүүгө туура келет.

Кыргыз поэзиясы 1960—1970-жылдары жаңы идеялык-эстетикалык изденүүлөр менен алек болуп, жаңы көркөмдүк табылгаларды жаратууга, жаңычылдык сапаттар менен байытууга жетишти. Кыргыз поэзиясынын тарыхында биринчи жолу ыр менен жазылган «Кандуу жылдар» романы 1952-жылы алымча-кошумчаларды киргизип, ар бир сабын, куплетин ондоодон өткөрүп, анын жаңы редакциясын жаратып «Таң алдында» деген ат менен (мурда романдын 1947-жылы чыккан экинчи китеби ушундайча аталчу) жарыяланды. Бул романда А.Токомбаев кыргыз элинин 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүшүн ар тараптан реалдуу сүрөттөй алган. Кыргыз поэзиясынын тарыхындагы экинчи ыр менен жазылган «Алтын тоо» романы акын А. Токтомушевдин калеминен жаралды.

Улуу муундагы акындарыбыз поэма жанрында бир кыйла түшүмдүү эмгектеништи. Алар, көбүнчө, поэманы сюжеттүү, окуялуу жазууга, көркөм образдарды түзүүгө аракеттеништи. Буга А. Токомбаевдин «Комуз күүсү» (Ак сулуунун айынан), К. Маликовдун «Мылтык», А. Токтомушевдин «Сүйүү жана коркунуч», Н. Байтемировдун «Акынга эстелик» поэмаларын мисал катары көрсөтүүгө болот. Бул жылдары С. Эралиевдин «Атам, жерим жана мен», Б. Сарногоевдин «Уккун мени, чоң ата», С. Жусуевдин «Тирүүлөргө», М. Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», Ж. Абдыкалыковдун «Ак толкундар», Т. Кожомбердиевдин «От өчпөгөн коломто», Р. Рыскуловдун «Республикам жөнүндө оратория», О. Султановдун «Жер титирегенде», А. Бердибаевдин «Адамдарга ачык кат», Ж. Мамытовдун «Башат жана мухит», Ж. Садыковдун «Сагыныч» өндүү поэмаларында лирикалык ой толгоолор басымдуу орунду ээлейт. Ал эми лирикалык поэзияда поэтикалык ой жүгүртүүлөрүнүн терендиги, көркөмдүк табылгаларынын молдугу жагынан айырмаланган акындарыбыз арбын болду. Алардын катарына Н. Байтемиров, С. Эралиев, Б. Сарногоев, Ж. Садыков, С. Жусуев, Ж. Абдыкалыков, Т. Кожомбердиев, Ж. Мамытов, С. Абдыкадырова, Э. Ибраев, О. Султанов, Р. Рыскулов, С. Акматбекова өндүү акындарды атаганыбыз туура болор эле. Өзгөчө поэзиябыздын сырткы формасын жаңылоо багытында 1960-жылдары уйкашсыз эркин ыр формасында жазылган ырлар, поэмалар көп талаштарды туудурду. Н. Байтемиров махабат темасын, С. Эралиев айыл, жаратылыш темаларын ар тараптан ачып сүрөттөп, терең поэтикалык ойлорду айтууда өздөрүнүн зор чеберчилигин көрсөтүштү. М. Алыбаев, Р. Шүкүрбековдор бийиктикке көтөргөн сатиралык поэзияны андан ары өнүктүрүүдө Ж. Алыбаев, М. Турсуналиев, Э. Ибраев өндүү акындардын көп изденип, көп табылгаларга ээ болгондугун айтпай кетүүгө болбойт.

Кыргыз драматургиясы 1960—1970-жылдары мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктикке көтөрүлдү. Турмуштагы курч конфликттерди туура баамдап, адамдардын ички дүйнөлөрүнө терең иликтөө жүргүзүү менен драмалык чыгармаларды жазуу бул жылдарга өтө мүнөздүү көрүнүш болуп калды. Биринчи кезекте, бул багытта Ч. Айтматовдун

чыгармаларын сахналаштырууда жетишилген ийгиликтерди белгилей кетүү акыйкаттуу. Экинчи дүйнөлүк согуштун адамдарга алып келген кайгысын, уулдарынан ажырап, айылда жалгыз калган аталардын тагдырларын ар кыл тараптан көрсөтүү жагынан Б. Жакиевдин таланттуу жазылган «Атанын тагдыры», А. Дыйканбаевдин «Мүрөктүн суусу» драмалары чоң ийгиликтерге ээ болгон эле. Адам дүйнөсүнүн жашыруун сырларын ачып көрсөтүү боюнча залкар драматург Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт», «Ыйык таштар», «Каркыралар кайтканда», «Бюро жүрүп жатат», «Кадырлаштар», «Машырбек үйлөнөт» өндүү драмалары биринин артынан экинчиси чоң сүймөнчүлүк менен театрларда коюлуп жатты.

Кыргыз драматургиясында тарыхый, тарыхый-таржымал жана тарыхый-революциялык темадагы драмалардын саны арбыды. А. Токомбаевдин «Өлбөстүн үрөнү», «Күндүн чыгышы», К. Маликовдун «Осмонкул», Ш. Бейшеналиевдин «Кычан», Ж. Садыковдун «Жукеев-Пудовкин», «Күйөө жолдош» («Шаршен»), Ш. Садыбакасовдун «Ак боз ат», Н. Байтемировдун «Уркуя» пьесалары буга мисал. Ал эми улуу акыныбыз Токтогулдун 100 жылдыгына карата анын өмүр жолун, күрөш-аракетин чагылдырган онго жакын драмалык чыгармалардын жаралганы атайы бөлүп айтууга арзыйт жана бул багытта жазылган Т. Абдумомуновдун «Сүйүү жана үмүт», Б. Жакиевдин «Миң кыял», Р. Шүкүрбековдун «Акындын үмүтү», Т. Касымбековдун «Алымкан», К. Маликовдун «Айланган тоонун бүркүтү» пьесалары Токтогулдун өмүрүн ар тараптан көрсөткөндүгү менен айырмаланат.

Адамдын рухий дүйнөсүн кеңири иликтөө менен жазылып, Кыргызстандын гана эмес, шериктеш мамлекеттердин көптөгөн театрларында ийгилик менен коюлган драмалык чыгармалардын катарына Ч. Айтматов менен К. Мухаметжановдун биргелешип жазган «Фудзиямадагы кадыр түн», М. Байжиевдин «Эрөөл» («Төрт адам»), М. Тойбаевдин «Жаңы келин», Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» драмаларын мисал катары келтирүүгө болот.

Кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө жаңыча багыт берген 1985-жылдан кийинки мезгилди мурунку тарыхый кырдалдар менен бирдей кароого болбойт. Мурда кандайдыр бир

себептер менен айтылбай басылып, жарыкка чыгарууга жол берилбей келген айрым бир адабий маселелер жөнүндө (жалаң эле маданият маселелери эмес, жалпы эле экономикалык, чарбалык ж.б. маселелер жөнүндө да) эми ачык айтып, далилдеп, талашып, туура чечип, андай маселелердин өз ордун таап, адабий тарыхыбызга, күндөлүк турмушубузга киргизүүгө мүмкүнчүлүктөр ачылды. Мурда жарыкка чыкпай келген Молдо Кылыч, Касым Тыныстанов жөнүндө 1988-жылы декабрда чечим кабыл алынып, алардын мурастарын жарык көрө баштады. Ошондон кийин Молдо Кылыч, Калыгул, Арстанбек, Женижок, Эшмамбет, Казыбек, Молдо Нияз өндүү акындардын чыгармалары, Касым Тыныстановдун, Белек Солтоноевдин, Осмоналы Сыдык уулунун, Бала Айылчынын мурастары, эмгектери жарык көрдү. Алардын мурастарын үйрөнүү мектептердин жана жогорку окуу жайларынын окуу программаларына киргизилип, окуулуктардан орун ала баштады.

1991-жылы Кыргызстан өз алдынча эгемендүү өлкө болгондон тарта жогорку сыяктуу иштер ого бетер жанданды. 1917-жылга чейинки мезгилдерде кыргыз элине таанымал болуп, эл-журтту башкарууга активдүү катышып жүргөн Курманжан датка, Балбай, Байтик, Шабдан жана башкалар жөнүндө кеңири айтылып, алардын элге өтөгөн эмгектери тууралуу жаштарга ар тараптуу маалыматтар бериле баштады. «Манас» эпосунун 1000 жылдык юбилеи 1995-жылы эл аралык масштабда өткөрүлдү. Мурда колдонулуудан алынып ташталган «Кандуу жылдар», «Балбай» өндүү чыгармалар кайрадан жарык көрдү.

Жогоруда аталып өткөн коомдук турмуштун чындыгы кандайдыр бир деңгээлде көркөм адабиятта чагылдырылуусу керек эле. Ошондой аракеттер да жүзөгө аша баштады. Коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдү, коомдук өзгөрүүлөрдүн туура эмес багытта баратканын сындап Н. Байтемиров, Б. Сарногоев, С. Жусуев, Ж. Садыков, О. Султанов, А. Өмүрканов, Ш. Дүйшеев өндүү көптөгөн акындарыбыз өздөрүнүн китептеринде, гезиттерге жарыяланган ырларында ачык эле айтып чыгышты. Шабдан, Байтик, Курманжан датка тууралуу акын Н. Байтемиров көлөмдүү казалдарды жазып жарыялады. «Курманжан датка» деген ыр менен жа-

зылган романы үчүн С. Жусуев Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болду.

Драматургия жанрында да салмактуу чыгармалар пайда болду. Ж. Садыков мурда театрларда ийгилик менен коюлуп келе жаткан «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» драмаларынын табигый башталышы болгон «Айкөл Манас» драмасын кийинчерээк жазып, эпостун үчилтик бөлүктөрү боюнча үчилтик пьесаны жазууну аяктады. Анын диний темада жазылып, 1990-жылдары театрда коюлган «Адам жана азезил» драмасы да көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынды. Кыргызстандын академиялык драма театрында чон окуя болду — ага драматург Токтоболот Абдумомуновдун аты коюлду. Анын алдында драматургдун пьесаларынын эки томдугу жарык көрүп, бул да драматургиябыздагы бараандуу көрүнүш катары кабыл алынган. Б. Жакиевдин «Саадак какты», Ж. Садыковдун «Өлүп тирилгендер», М. Тойбаевдин «Пишпектин уулу» аттуу пьесалардан куралган китептери, М. Байжиевдин «Алтынчы күнү кечинде», Б. Жакиевдин «Жүрөлүчү жүрөк оорутпай», З. Сооронбаеванын «Сынган мазар» спектаклдери окурмандардын жана көрүүчүлөрдүн кызыгууларын арттырган эле.

ТҮГӨЛБАЙ СЫДЫКБЕКОВ (1912—1997)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Жазуучунун өмүрү деген эмне?

Т. Сыдыкбеков өзүнүн белгилүү романы «Кең-Суунун» жазыла баштаган учурун 1982-жылы жарыкка чыккан «Жол» деген автобиографиялык романында 1933-жылдын июль айы деп көрсөтөт.

Ошол эле 1982-жылы 13-июнда Т. Сыдыкбековдун чыгармачылык кечеси сыналгыдан көрсөтүлдү. Ошондо жазуучу: «Кең-Суу» романын 1933-жылы 7-январдан баштап жазып, 1936-жылы 28-декабрда эки китебин бүттүм», — деп айткан эле. Жазуучунун айткан датасы боюнча алып карганда, романды баштап жазууда 7ай айырмачылык чыгып отурат. Бирок кеп ал 7 айда деле эмес. Ушул романдын жазылышына карата кыргыз адабиятчыларынын арасында эки ача пикир айтылгандыгы кызык. Бир даары «Кең-Суу» романын Т. Сыдыкбеков М. Шолоховдун «Көтөрүлгөн дың» романынын таасири астында жазган десе, экинчи бир даары: «Жок, Т. Сыдыкбеков «Кең-Суу» романын турмуш чындыгынын таасири астында эле жазган, анткени М.Шолохов «Көтөрүлгөн дыңын», Т. Сыдыкбеков «Кең-Суусун», негизинен, бир эле мезгилде жазышкан, ошондой болгон соң таасир жөнүндө сөз болушка мүмкүн да эмес», — дешет.

Мына ушундай жагдайдан улам эки жазуучунун өмүрүнө сереп салып, чыгармаларынын жазылыш учурларын бир аз тактап көрүү зарылдыгы туулат.

М. Шолохов «Көтөрүлгөн дың» романынын биринчи китебин 1932-жылы жазган. Ошол жылы ал «Новый мир» журналына жарыяланган. Чыгарманын экинчи китеби элүүнчү жылдары жазылган. Ырас, Т.Сыдыкбеков да, башка кыргыз жазуучуларындай эле, орустун классикалык адабиятынан, орустун мыкты жазуучуларынан, ошонун ичинде М. Шолоховдон да көп нерселерди үйрөнгөнүн танбайт. Бирок «Кең-Суу» романын түздөн-түз «Көтөрүлгөн дың» романынын таасири астында жазылган деп айтышка деле эч негиз жок сыяктуу. Анын үстүнө, М. Шолохов «Көтөрүлгөн дыңдын» экинчи китебин 1950-жылдары гана жазып олтурбайбы.

Дегинкиси, таасир маселесин эске алган күндө да, аны биринчи пландагы чечүүчү фактор катары кароо эч убакта туура болмок эмес. Мисалы, «Кең-Сууну» жазууда Т. Сыдыкбековго, эң алды менен, турмуш чындыгынын өзү жана өзүндөгү жазуучулук дарамет күчтүү таасир эткенин эч убакта унутпасак.

«Кең-Суунун» биринчи китебинде коллективдештирүү мезгилине чейинки турмуш чындыгы, кыргыз айылдарында болгон өзгөрүүлөр, карапайым айыл адамдарынын аң-сезимдеринин жаңы замандын талаптарына карата акырындап ойгоно баштоо процесси кылдат жана билгичтик менен чагылдырылган. Ал эми коллективдештирүү учуру, андагы карама-каршылыктар «Кең-Суунун» экинчи китебинде камтылган.

Эгерде Т. Сыдыкбековдун өзүндө жазуучулук дарамет болбосо, эгерде ал ошол өзү сүрөттөп жаткан мезгилдеги кыргыз айылдарынын турмуш чындыгын жакшы билбесе, романын жаза алмак эмес. Ал эми тигил же бул жазуучудагы эстетикалык тажрыйбалардан үйрөнүү, аны өзүнүн чыгармачылык ишине сиңирип, жуурулуштуруп алуу — бул кошумча, көмөкчү факторлор катары өз алдынча мааниге ээ боло турган көрүнүш гана, ошондуктан ал эч качан негизги чечүүчү, жетектөөчү орунга көтөрүлө албайт. М. Шолоховдун Т. Сыдыкбековго болгон таасирин ушундай планда түшүнсөк, чындыкты туура жана так айткан болобуз.

Ошентип, бир сөз менен айтканда, жазуучунун өмүрүн анын чыгармачылык ишинен бөлүп кароого мүмкүн эмес.

Демек, мындай болгон соң, жазуучунун өмүрүн так билүү өтө зарыл, анткени аны билбей туруп, тигил же бул чыгармасы тууралуу туура түшүнүктүн болбой калышы толук ыктымал. Экинчиден, жазуучунун кичинекей ырыбы, же чоң-чоң роман, повесттериби, баарынын тең жазылуу тарыхы болот, ал тарыхтарды так билбей туруп да чыгармаларга туура баа берилбей калышы мүмкүн. Кыскасы, чыгарманын жазылуу тарыхы деген түшүнүк да түздөн-түз жазуучунун өмүрү менен ажырагыс байланышта карала турган көрүнүш.

Жазуучунун балалык жылдары

«... Тогуз уул, сегиз кыздын кенжесимин, — деп жазат Т. Сыдыкбеков «Жол» автобиографиялык романында. — Кенже эрке өсөт дешет. Мен эркелебей калдым... Жылым чычкан — 1912-жылы төрөлгөнмүн». 1915-жылы үч жашка келгенде атасы дүйнөдөн кайтты. Андан кийин турмуш кыйынчылыгы моюнга жүктөлө баштады. Орус падышачылыгынын бийлик ээлери жергиликтүү манаптар менен келишип алып, Түгөлбайлардын конушун ээлеп, өздөрүн башка жакка сүрүп чыгышат. Аңгыча 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүш чыгып, Түгөлбайлар качкан кыргыздар менен Кытайга жөнөшөт. 1918-жылы кайра туулган жери Кең-Сууга келишет да, Василий Коровин деген орус адамына малай болушат.

1919-жылы кеч күздө Түгөлбайдын энеси аны Түнкатар деген молдого окууга берет. Арабча ариптерди кошуп жазып, сөздөрдү эжелеп окууга жарап калган кезде, 1920-жылы Кең-Сууда мектеп ачылып, Түгөлбай ошол мектепке кирип окуй баштайт. 1921-жылы Василий Коровин Түгөлбайды калаадан окутам деп Караколго алып кетет. Ал кышы менен орус тамгасын, орусча сөздөрдү үйрөтөт. Бул жөнүндө Т.Сыдыкбеков өзү минтип жазган: «...Мен орус тамгаларын жаңы жазып, бирок тез өздөштүрдүм. Канча айтса да, элеттен алган билимимдин жардамы тийди. Эжелеп окууга мен да бат эле жетиштим. Эмнени окуганымды, чыны, туюна албадым далайга.

Мурда Кең-Сууда экенде Василий үй-бүлөсү менен кыргызча сүйлөшчү. Эми калаада алар өз тилинде сүйлөшөт.

Менин көзүмө баары тең эле чын орус экени таанылды. Эми ушулардан орус тилин үйрөнүүгө тырыштым».

1921-жылы Василий Коровин камалганда, кең-суулук кыргыздар бүт бойдон: «Бул кожоюндан биз жамандык көргөн эмеспиз, жакшылык гана көргөнбүз, бул жакшы киши, элдик киши» — деп, чечим кагаз беришип, аны камактан куткарып, бошотуп алышат. Василий Коровин Түгөлбайды 1923-жылы Караколдогу А.П. Чехов атындагы биринчи баскыч орус мектебине окууга өткөзөт, ал мектепти Түгөлбай 1927-жылы бүтүрөт. Ал жылдары Түгөлбай «Касым ырлар жыйнагы», «Кызыл гүл», «Жылан менен чабалекей», «Аялдар айнеги», «Алиппе», «Жетилген жетим», «Эрксиз күндөрдө», «Алпамыш», «Кабыланды баатыр», «Кыз Жибек» өңдүү китептерди окуп чыгат. 1927-жылы күзүндө Н.К. Крупская атындагы экинчи баскыч мектебине кирип окуй баштайт. Ал жылдары Түгөлбай «Шордуу Лиза», «Муму», «Ванька» сыяктуу чыгармаларды, кыргыздын жаш акын, жазуучулары К. Тыныстановдун, А. Токомбаевдин, М. Элебаевдин, С. Карачевдин, М. Токобаевдин, Ж. Жамгырчиевдин «Эркин-Тоо» гезитине чыккан ырларын окугандыгын эскерген «Жол» романында. А түгүл, Мукай Элебаевди, Молдогазы Токобаевди көрүп, ошолордой болуп Бишкекке барып окуур бекемин деп дегдей баштайт.

Ошентип, Түгөлбай, акыры, 1929-жылы август айында Фрунзени көздөй жол тартат. Он алты саат кемеде жол жүрүп Балыкчыга жетип, андан киреге түшүп жүрүп отуруп Ысык-Атага бир конуп, Фрунзеге келет.

Алгачкы чыгармачылык кадам

1920-жылдары кыргыз жергесинде техникумдар, жогорку окуу жайлары жокко эсе болчу. Ал жылдары Фрунзеде агартуу институту ачылып, анан ал Фрунзе педагогикалык техникуму болуп кайра курулган. Түгөлбай агартуу комиссары Байышев деген адамга кирген. Ал киши Агартуу институтунда орун жок болуп калганын айтып, Айыл чарба техникумуна окууга жиберет. «Ал кезде мен Тургеневди, Толстойду, Горькийди окуп калганмын, — дейт Т. Сыдыкбеков. — Мен окуган романдар эч качан мага терс пейил

берген жок. Тескерисинче, мен ал романдар аркылуу орус журтчулугунун өткөндөгү тирилиги, орус кишилеринин мүнөзүнөн туюнушумча маалымат алдым, өзбек жазуучусу Абдулда Кадыринин «Өткөн күндөр», «Михробдан чаян» деген романдарын абдан эле туюнуп окудум. Анын тили таза кыргыз сөздөрүндөй мага түшүнүктүү болду. Мени таң калтырды».

Айыл чарба техникумунда окуп жүргөндө Т. Сыдыкбеков бир жолдошу менен «Кургак-Арка» айылына апиийм боюнча үрөнчүлүк-агрономдук ишти өтөөгө барат. Ошол совхозго жакын жерде ал кездеги жаш акын Кубанычбек алардын суроосу боюнча бир актылуу, эки актылуу пьеса жазып берип турат. Түгөлбайлар аны айылдын жумушчуларына спектакль катары даярдашып, ролдорду аткарып, чыгармачыл ишин баштаганын анын ушул аракеттеринен деле байкоого болот. Ошентип, анын «Булар кимдер?» деген ыры 1930-жылы гезитин 1-майдагы санына жарыяланат. Айыл чарба техникумунун 2-курсунда окуп жүргөндө Ашхабад шаарындагы Орто Азиялык зооветеринардык жогорку окуу жайына которулат. Бирок ал жакта жүргөндө кургак учук менен ооруп, окуусун таштоого мажбур болот.

1931-жылы 31-декабрда Т. Сыдыкбеков гезитке кызматка орношот. Мына ушул редакцияда ал Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов менен бирге иштешет. 1932-жылы «Чал, комузду» деген поэма жазып, аны «Чабуул» журналына алып барганда, журналдын жооптуу катчысы, ал кездеги сынчы М. Дөгдүров поэманы окуп, катуу мактайт. Поэма журналга жарыяланып, калем акы берүүгө келгенде акчаны өтө аз коюп коёт. «Мунуң эмнең?» — деп сураганда, М. Дөгдүров: «Поэмаң жаман, ошон үчүн акча аз коюлду», — деп жооп берет. «Аябай мактабадың беле. Же анда алдагы өз башың өз ордунда эмес беле?» — дейт Т. Сыдыкбеков. Анда М. Дөгдүров: «Чоң акындар айтып жатышат. Жусуп айтты», — дейт. Жусуптан сураса ал: «Кой, таарынба... Поэманды мен жамандаган эмесмин. Супсак саптары бар экен. Авторго кеңеш берсең боло, минтип тырмак астынан чыкканды сүрөтү менен баса бергенде, жаш акын өз кем-кетигин байкабай, көөп кетет дегенмин. Ага таарынбай эле кой», — деген экен.

Мына бул биз толугураак келтирген кичинекей эпизод — алгачкы чыгармачылык аракеттин учурунда көп эле жазуучулардан, алардын чөйрөлөрүнөн кездеше турган типтүү көрүнүш. Чыгармачылык кадамдын алгачкы ушул түйшүгүн Т. Сыдыкбеков да өз башынан өткөргөнүн «Жол» романында бир кыйла дурус баяндап берген.

Ошол кезде Түгөлбай, Мукайлар, а түгүл, пахтанын кантип өсөрүн да билишпейт экен.

«Бир жолу «Кызыл Кыргызстан» гезитинин редактору Калим Рахматуллин Мукайды чакырып алып:

— Сен айыл чарба бөлүмүндө иштейсиң. Жакында пахта терими башталат. Ошого карай макала жаз, — деп тапшырса, Мукай: «Пахта бышты. Кырман чабылсын. Кап-кече, орок камдалсын», — деп жазып, өмүр бою Калимге күлкү болгону бар».

«1932-жылы күздө мен Ош, Жалал-Абад аймагында жүрдүм, — деп эскерет Т. Сыдыкбеков. — Газетанын атайын кабарчысымын. Мукай, Абдырасул «Кызыл Кыргызстанда». Көп учурда үчөөбүз айылдарды жөө кыдырабыз. Теримчилер менен маектешебиз. Албетте, пахта кандай терилерин эми өз көзүбүз менен көргөнүбүздө өзүбүз күлдүк».

1933-жылы Т. Сыдыкбеков Оштун Гүлчөсүндөгү «Кызыл малчы» аттуу райондук гезитинде үч ай иштеген. Ошол жерден жазуучу Касымалы Жантөшев менен жакшылап таанышкан. Мурда аны сыртынан көрүп жүргөн. Касымалы болочокто «Каныбек» романын жазууну ойлоп, анын мазмуну оюнда иштелип калганын билгизет. Т. Сыдыкбеков болсо «Кең-Суу» романын жазып жүргөнүн, анын алгачкы бөлүктөрүн ошол 1933-жылы жайында Кой-Сары курортунда жатып жазганын айтат. Ошол жылкы түштүк райондорун кыдыруу Т. Сыдыкбековго көп чыгармачыл ой жаратат. «Темир» романынын материалдары да ушул жерден чогултула баштайт. «Памир», «Кырманда», «Алай арасында» сыяктуу бир катар ырларды ошол жакта жүргөндө жазат.

Жалпы жонунан алганда, Т.Сыдыкбеков 1930—1938-жылдардын аралыгында «Күрөш» (1933), «Баатырлар» (1936), «Акын-булбул»(1938) аттуу ыр китептерин, «Капкакбай», «Ач көз ата», «Теримчилер» (мурдагы аты «Баатырлар»), «Түн жарчысынан кабар», «Көкөй кести» поэмаларын, «Кең-Суу»

романынын биринчи, экинчи китептерин (1937, 1938) жарыялаган.

1940-жылы Т. Сыдыкбеков өзүнүн өмүрлүк жары Асылгүлгө үйлөнгөн. Мындай кечирээк үйлөнүүнүн себептери көп убак учук оорусуна чалдыккандыгы менен түшүндүрүлөт.

«ТОО АРАСЫНДА» РОМАНЫ

Роман эмне жөнүндө, анда кайсы учурдагы турмуш чындыгы чагылдырылган?

Орто Азия, Казакстан аймактарында да жергиликтүү улуттар коомдук-саясий турмуштун өзгөрүү багытын колго алып, элдик бийликти акырындап бекем орнотуп, жалпы менчикке негизделген өнөр-жай жана айыл чарба тармактарын түзүшкөн. Бул процесс дароо эле ойлогондой болуп иш жүзүнө аша калган эмес, мурда бүт байлыкты жеке менчик кылып ээлеп, бийлик жүргүзүп келгендердин ооматы тайыгандан кийин алар бул өзгөрүүгө кол куушуруп баш ийип, «дын» дебей көнүп беришкен жок. Албетте, мунун баары коом алмашылганда боло турган мыйзам ченемдүү көрүнүштөр эле. «Тоо арасында» романынын биринчи китебинде дал ошол элдик бийликтин алыскы айыл жерлеринде кандайча калыптангандыгы, бул процесстин оңой-олтоң эле ишке ашпай, эбегейсиз чоң каршылыктарга учурагандыгы, мунун баарын туура түшүнбөй, өз бийликтерин өз колуна ала албай, карапайым, сабатсыз, караңгы элдин өтө бушаймандуу жолду басып өтүп, акыры жаңы замандын кожоюндары болуу аң-сезими калыптангандыгы сүрөттөлгөн. Романдын экинчи китебинде ошол карапайым элдин коллективдүү чарбаларды түзүүгө болгон аракетиндеги өйдө-ылдыйы, таптык карама-каршылыктар, бул багытта кездешкен ар кандай аша чабуулар, туура иш жүргүзүүлөр чагылдырылып, айыл жерлеринде жеке менчиктин жоюлуп, жалпы элдик менчикке өткөн чарбаларга айлануу жолуна түшкөнү баяндалат.

Элдин башынан өткөн ушул улуу бурулуштардын өтө карама-каршылыктуу жолунда эмнелер гана кездешкен жок?

Кечээ эле байдын кол алдында эзилип баш көтөрө албай келген кедей-кембагалдар өкмөт бийлиги берген тең укуктуулукту түшүнүп, алардын эзүүчүлүк жүзүн ашкерелеп, өз алдынча эркин болуу жолуна түшүштү. Бир эле атанын балдары, бир эле уруктун тукумдары бирин-бири кемсинтип, оокаттуусу жармачын малай кылып турган мурнку тартиптин заматта бырын-чырыны чыкты. Коомдук турмуштагы ушул өзгөрүүлөрдүн жүрүшүнө «уруу ынтымагы», «тууган арбагы», «кудайдын маңдайга жазганы» өндүү кан-жанга гана эмес, сөөккө биротоло сиңген улуу күчү көп учурда өтө таасирдүү ролун ойноп турбадыбы. Мына ушулардын баары «Тоо арасында» романынын башкы сюжеттик өзөгү чагылдырмак болгон негизги турмуш чындыгы болуп берди.

Эми булардан башка романдын башынан аягына чейин кызыл сызык катары сүрөттөлүп көрсөтүлгөн дагы бир маанилүү чындык бар. Ал — таптык карама-каршылыктардын чындыгы. Ушундан улам таптык карама-каршылык деген маанини кандай түшүнөбүз деген суроонун туулушу толук мүмкүн. «Тоо арасында» романында бул чындык өтө элестүү сүрөттөлгөн. Бул тарапта: Саадат, Бердибай, Шоорук, Барпы, Калпакбаев, Карымшактар; экинчи тарапта: Сапарбай, Самтыр, Бүбүш, Соке, Өскөнбай, Өмүр, Ыманбайлар болуп, бул эки тараптын тымызын дагы, ачык дагы күрөшү тынымсыз жүрүп отурат. Бул кескин эки башка багыттагы адамдардын карама-каршылыгы ал кезде (1920—1930-жылдары), мурдагы болуп жаткан турмуштук чындык эле. Муну Т. Сыдыкбеков ойдон чыгара койгон эмес. Эми гана жаңы замандын келечегин боолголоп баш көтөрүп, өз укугуна жетишип, бийликке келе баштаган кедей-кембагал табы менен саясий бийликтен ажыраган байлар тарабынын карама-каршылыгын, күрөшүн сүрөттөгөн бул романды окуп жаткан окурман өзүнүн дилинде, көбүнчө кедей-кембагал тарабын жактаары да талашсыз чындык. Мына ушунун өзүнөн эле адабияттагы таптык позиция деген түшүнүк аңсезимди уялай баштайт. Демек, таптык позиция (таптык кызыкчылыкты жактоо) деген чындык таптык жиктелүү коомунда жашаган адамдардын турмушунда дайыма боло турган көрүнүш. Албетте, ушул таптык күрөш 1920—1930-жыл-

дарда кыргыз элине мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн кырдаалында өткөн болчу. Ал кандай өзгөчөлүктөр эле? Биринчиден, ал кезде айыл адамдары туташ сабатсыз болчу. Арасынан чыккан бирин-серин кат билген адамдардын аң-сезим, түшүнүгү, коомдук-саясий маселелер жөнүндөгү билими өтө эле тайкы эле. Мына ушундай кырдаалда мурдатан кат таанып алган оокаттуу адамдардын өкүлдөрү изин жашырып, акырындык менен бийликке аралашып алууга жетишип, ал кездеги саясатты тымызын өз кызыкчылыктарына, байлардын кызыкчылыктарына пайдаланып турушкан. Романда мындай типтеги адамдардын өкүлү катары Саадаттын, Калпакбаевдин образдары түзүлгөн. Экинчиден, тап күрөшүнүн ачыкка чыгып, тезирээк жеңишке жетишине тоскоолдук кылган «уруу ынтымагы», «тууган арбагы» деген түшүнүктөрдүн кан-жанга сиңирген көнүмүшү өкүм сүрүп турган. Муну аттап өтүп, чечкиндүүлүк менен таптык позициясын билдирүүгө ал кездеги билимсиз, сабатсыз адамдар алсыз эле. Үчүнчүдөн, аң-сезимди уялап алган «диндик түшүнүктөр» да таптык позициянын ачыкка чыгышына өтө күчтүү тоскоолдук кылып турган. Бул жерде «диндик түшүнүктөр» деген туюнтманы атайы тырмакчага алып отурабыз. Анткени романда кудайга байланышкан түшүнүктөрдүн көпчүлүгүн айылга таасири бар дин кызматкери Барпы молдо бурмалап бузуп айтып отурат. Буга мисал катары романдын башталышында Бердибай, Карымшак, Барпы молдо — үчөөнүн өз ара маектешип отурганынан бир үзүндүнү окуп көрөлү:

«Ыманбайды, анын Айсарала атына байланыштуу шакаба чеккендерге карата Бердибай: Ээ, балдар, несине күлөсүнөр. Адам да, айбан да бактысындагыны көрөт да — деген бул сөздү жөнөтө берип, Барпы молдо мындай дейт:

— Атанын белинен сызылып, эне курсагынан жай алган жумуртка кезинде эле, Алла адамдын жашай турган жашын, иче турган ашын, өмүр бою көрө турган жыргалкууралын адамдын пешенесине жазган. Биз ошол Алланын жазган жазуусу менен гана күн көрөбүз, өмүр сүрөбүз. Алланын мандайга жазган жазуу-шыбагасы боюнча чоң чокой Самтыр Кийизбайдын малын кичинесинен багып, байдын малайы, малчысы болуп келе жатат. Эгерде же молдо, же жакшы, же бир дөө, баатыр деген бактыны Алла анын маң-

дайына жазган болсо, чоң чокой Самтыр Алланын ошол жазган бактысындай даражада жашап, өмүр өткөзмөк. Тигине, куудурап Ыманбай олтурат. Башындагы кулакчыны да өзүнүкү эмес. Адалдуудан жалгыз Сарала аты, анын да аркасы жоор, тердик салдырбайт, Ыманбай дагдандап жөө жүрөт. Бул жамандыгынан эмес, анын пешенесине Алланын жазган жазуусунан...

— Калетсиз сөз, молдонун айтканы, — деп Бердибай башын ийкектетти, — жазуудан ашыкты адам жасай алабы.

— Бактыны адам сатып алса кана, — деди Карымшак. — Чапанымды чечип берсем да бир чымчым бакыт сатып алар элем. Жок!..».

Мына бул үзүндүдөгү «адам мандайга жазганды көрөт» деген философияны күн-түн угуп, мээсине сиңирген Самтырлар, Ыманбайлар эгерде кеңеш өкмөтү болбогондо ошол калыбында малай бойдон, жалчы бойдон дүйнөдөн өтүп кетишери талашсыз чындык болчу. Ошентип, алардын көзүн ачты, көкүрөгүн ойготту, аң-сезимин өзгөрттү. Романда бул процесс дыкаттык менен сүрөттөлүп, чоң чокой Самтырдын малайлыктан кутулуп, эл башкарган адамдын денгээлине көтөрүлгөндүгүнө күбө болобуз. Суроо туулат: «Алла Самтырдын мандайына Кийизбайдын малайы болуп күн көрөт» деп жазбады беле, же кийин аны өчүрүп, «эл башкарган жакшынын катарына кошулат» деп оңдоп жазууга мажбур болдубу? Андай болсо, Алла күн карама сыяктуу заман өзгөргөн сайын өзүнүн жазууларын өзгөртүп жаза береби? Эгер андай болсо, Барпы молдонун «адам курсакта жатканда эле Алла анын мандайына жазып коёт» деген философиясы жалган болуп чыгабы?

Кептин баары дал ошол Барпы молдо сыяктуу чала молдолордун, же динди атайы бийликтин саясатына ылайыкташтырып бурмалагандардын кесепетинде болуп олтурат. Мухаммед пайгамбардын калтырган хадистеринде (осуят сөздөрүндө) мындай жоболор бар: «Менин үммөтүмөн (пендемен) ак жолдо душмандарын жеңе турган жана каршылаштарынан эч кандай зыян көрбөй турган топ (коом) кыямат күнүнө чейин бар болот».

Бул хадистеги берген маанини чечмелесек, анда пайгамбар душманды жеңүүгө, демек «мандайга ушуну жазып

койду эле» деп, кол куушуруп отура бербей, активдүү күрөшкө чыгууга үндөп отурат. Пайгамбардын хадистеринде адамдардын билимдүү болушуна өзгөчө маани берилгендигин көрөбүз. «Илим Кытайда болсо да барып үйрөнүңүз», «Илим издөөчү илим жолунда жүргөндө каза болсо, шейит болот», — дейт пайгамбар. Ал эми соопчулук жасоонун жол-жобосун баяндагандай: «Алла жолунда пайдалуу илим үйрөнүп, ал илимди башкаларга үйрөтө билсе, илимди өз өмүрү менен жуурулуштура алса, сооп табат» деген ойду айткан. Ал гана эмес, Мухаммед пайгамбар согушта колго түшкөн туткунга, эгерде ал он адамга окуу, жазууну үйрөтө турган болсо, азаттык берген.

«Адам Алла бешенесине эмнени жазса ошону көрөт» деген философия ушул бүгүн республикабыз капиталисттик коомго өтүү учурунда да кайрадан жанданып, дин кызматкерлери тарабынан көбүрөөк айтыла баштады. Мындай үгүткө сокурдай ишенип баш ийген эл кайрадан Самтырлардын таз кейпин киеринде эч кандай күнөм болбойт. Диндин дурус жол-жоболорун үйрөнүп, турмушубузга колдонгонубуз туура, өзгөчө, адамды ыймандуулукка тарбиялаган жактары мусулман баласы үчүн өтө керек.

Бирок, жогоруда эскертилгендей, анын эң сонун көрсөтмөлөрүн бурмалап, адам баласын пассивдүүлүккө тарбиялоого болгон аракеттерге эч качан жол бербөөгө тийишпиз. Эгерде андай философия канга сине турган болсо, анда «байлар бай бойдон, кедейлер кедей бойдон өтөт, анткени Алла бешенеге ошентип жазып койгон» деген жалган көрсөтмөлөргө алданып, элдин маңкүрт болору айдан ачык.

«Тоо арасында» романында жогорудагы нукура чындыкты туура элестете ала турган жана белгилүү таалим-тарбиялык мааниге ээ көркөм образдар түзүлгөн. Алардын айрымдарына аздыр-көптүр мүнөздөмө бере кетели.

Сапарбайдын образы. Сапарбай — романдагы негизги каармандардын бири. Ал айыл шартында эле өсүп, бирок көп жаштардын арасынан жашынан эле сергектиги, сезимталдыгы менен айырмалана баштайт. Ошентип жаңы заман өз күчүнө кире баштагандан тартып, ал коомдук турмушка активдүү аралашып, эски менен жаңынын жакшы-жаман жактарын ажыратып түшүнүүгө аракет кылып, жаңы

замандын келечеги үчүн күрөшүүгө бел байлайт. Бирок ал ак-караны ажыратып түшүнө албай, көпкө бушайман болуу түйшүгүн баштан өткөрүүгө мажбур болот. Адегенде Саадатты элдин мүдөөсүн жактаган айылдык бийликтин ээси деп кабыл алып, бара-бара анын тымызын гана байлардын, анан өзүнүн жеке керт башынын кызыкчылыгын ойлогон жетекчи экендигин түшүнө баштап, бирок ага каршы кантип күрөшүүнүн жолун таба албай түйшөлөт. Анан акырындап Саадаттын чүмбөттөлгөн бетин эл алдында ашкерелеп, бийликтен четтетүүнүн аракетин ойлой баштайт. Ал бул максатта карапайым калкты активдүү күрөшкө чыгууга үндөп, биринчи кезекте, Бүбүш, Самтыр, Соке өндүү адамдарды тартат. «Тоо арасында» романынын мурдагы варианты «Кең-Сууда» Сапарбай көп учурда өтүмсүз, жалтак адамдын кейпинде сүрөттөлчү. Романдын жаңы вариантында Сапарбай ак-караны түшүнгөндөн тарта активдүү күрөшкө өткөн каарман катары көрүнөт. Романдын биринчи китебинде Сапарбай чоң уюштуруучулук аракет менен Саадатты айылаткомдун төрагалыгынан түшүрүп, ордуна Бүбүштү шайлаганга жетишет, өзү Бүбүштүн катчылыгына шайланат. Кедей тобунун башчылыгына Шарше, анын орун басарлыгына Самтыр шайланат. Ошентип, айыл жеринде кедей-кембагалдардын толук бийликке келишин көрсөтүү менен биринчи китеп аяктайт.

Романдын экинчи китебинде кыргыз жергесинде ал жылдары жаңы бурулуштун — айыл жерлеринде жеке менчиктин биротоло жоюлуп, коллективдүү чарбага өтүү мезгили ишке ашкандыгы сүрөттөлөт. Албетте, бул процесстин жүрүшүндө таптык карама-каршылыктардын курчуп, ар кандай аша чабуулардын, кемчиликтердин болгондугу тарыхтан белгилүү. Сапарбай кедей-кембагалдардын алдыңкы, аңсезимдүү, активдүү өкүлү катары коллективдештирүү саясатынын туура жүрүшү үчүн чечкиндүү күрөшөт. Ырас, адегенде коллективдештирүү маселелериндеги оош-кыйыштарды анча түшүнө бербеген Сапарбай Калпакбаев өндүү өкүлөттүүлөрдүн жүргүзгөн терс таасирин дароо ашкерелей албай, бир аз буйдалууга да аргасыз болот. Бирок зилинде өзүн жаңы замандын ээси катары сезген Сапарбай Калпакбаевдин аны «оппортунист» деп күнөөлөп, басмырлап,

активден четтетип койгонуна чөгүп, жеңилип калбай, күрөшүн андан ары активдүү түрдө улантат. Акыры коллективдүү чарбага өтүүнүн ыктыярдуулук принцибин бузуп, зордоо жолу менен элди чаң-тополонго учуратып, жаны замандын саясатын элге каршы койгондугу үчүн Калпакбаевдин бети биротоло ашкереленип, партиядан чыгарылып, тиешелүү жазасын алат. Бул иште Сапарбай чечүүчү ролду ойнойт.

Сапарбайдын образын түзүүдө жазуучу анын аң-сезимине акырындап отуруп таптык позициянын бекем калыптангандыгын ишенимдүү сүрөттөгөн. Саясий бийликтен ажыраса да, ага жармашып, элге өздөрүнүн таасирин дайыма тийгизип турууга жанталашкан Саадаттын, Бердибайдын, Карымшактын, Калпакбаевдин, Шооруктун, Кийизбайдын аракеттерин Сапарбай аралашып жүрүп өз көзү менен көрүп, өзүнө каршы багытталган алардын каршылыктарын өз башынан өткөрүп, бирде жеңилип, бирде жеңип, акыры жаңы замандын кедей-кембагалдар жактаган саясатынын биротоло жеңишке жетишкендигине өзүнүн эмгегин сиңирип отуруп, анан таптык позициясын биротоло бекемдеди. Ошентип, Сапарбай кедей-кембагалдардын таламдарын жактаган, ал үчүн жанын аябай күрөшкөн кедей табынын патриот баатыры катары кыргыз адабиятынын тарыхында кала берет. Анын образынын эң чоң тарбиялык мааниси мына ушунда.

Ырас, чыгарманын акырында Сапарбайдын таптык позициясында өзгөрүүлөрдүн болгондугу сүрөттөлөт. Качып, басмачыларга аралашып жүргөн Саадатка Сапарбайдын эмнегедир боору ооруй баштайт. А түгүл, куралдуу Саадаттар менен беттеше калган учурда ал озунуп: «Саадат! Дале кеч эмес, эсиңе кел! Адашпа, курбум! Элге кошул! Жоопко тарттырбаска милдетинди алам...» (Тоо арасында.) — деп, чын ниети менен элдешүүгө чакырган сунушун айтат. Бирок чыныгы тап душманы Саадат Сапарбайды алдап, жалгыз чыгарып, атып салат. Сапарбайдын ак көңүл, ишенчээк, боорукерлиги акыры, ошентип, анын өлүмүнө себеп болот. Айрым адабиятчылар Сапарбайдын таптык позициясынын солгундап, элдешүүчүлүккө чейин жетишин анын образынын кемчилиги катары түшүндүрүшөт. Мүмкүн, анын да

белгилүү денгээлинде чындыгы бардыр. Бирок мында жазуучунун өзүнүн турмуш чындыгын көрө билүүсү алда канча туура, логикалуу го деген да ой туулат. Анткени, качан да болсо, көпчүлүк учурларда кедей-кембагалдар боорукер болот. Бул — турмуштун талашсыз чындыгы. Экинчиден, Сапарбайдын аң-сезими да катып калган сөңгөк эмес эле, анын да турмуштук кырдаалга жараша чындыкты жаңыча көрө билиши, сезе билиши толук ыктымал болчу. Анын үстүнө ошол эле Саадаттар менен бир айылда жашап, бирге иштеп да жүрдү. Таптык кагылышта түшүнбөстөн, жаңылыштыктан бир беткей душмандашып алган адамдар да ал кезде аз болгон эмес. Мына ошолордун баарын Сапарбайдын кайрадан өз ичинде талдоодон өткөрүп, өткөрө катуулукка жол бергендикти туура көрбөгөн түшүнүккө келиши да толук мүмкүн эле. Айтор, мына ушундай кырдаалдарды эске алуу менен Сапарбайдын ырайымдуулук кылып кайра элдешип, тынч жашап калууну сунуш кылышы да бир эсептен табигый көрүнүш болчу.

Самтырдын образы. 1924—1926-жылдары кыргыз жергесинде байлар табын чектөө саясаты жүргүзүлүп жаткан. Саясий бийликтен ажыраса да, байлар мурдагыдай эле малмүлккө ээ бойдон жашап турушкан. Алардын ээлеген малынын санына, жеринин аянтына, тапкан кирешесине жараша салык алуу, жумшаган малайларына акы төлөп берүү жөнүндө келишимдерди түзүү сыяктуу чектөө иш-чаралары ишке ашып турган. Мына ошол кырдаалды жазуучу «Тоо арасында» романында элестүү сүрөттөгөн. Кийизбай байдын үстүнө, дал ошол жогоруда эскертилгендей, чектөө саясатын текшерүү үчүн атайын өкүлөттүү адам келет. Кийизбайга суроо берет:

« — Бай, жалчы жумшаганды билесиз, ага акысын неге төлөбөйсүз?

— Мен жалчы жумшабайм, таксыр, — деди Кийизбай, башын көтөрбөй.

Өкүлөттүү адам кыжырланып айтты:

— Мени ким деп турасыз, бай. Мен Кеңеш өкмөтүнүн кызматчысымын? Мында таксыр жок... Сиз жалчы жумшабайт экенсиз, а мына бул каршыңызда олтурган ким?

— Ал... өзүбүздүн тукум... жээн... кой багат.

— Өз тукум кой бакса, жырткык жүрөт бекен?

Бай сөз таба албай, кебин кайталады:

— Өз бала... кийимдери деле бар... Мал артында жүргөндө кийбейт тура.

— Эй, койчу, кийимин барбы? — деди уполномочен Самтырга.

Туура жооп айтыштан байынан жалтанган Самтыр:

— Таң... — деди.

— Эмне үчүн таң, өз кийиминдин бар-жогун билбейсиңби?

Койчу чынын айтуунун ордуна чокоюнун башын каарды.

Ташка сүрүлгөн чокойдун бүйүрмөлөрү ыдырап, курмушу байпак тешилгени турат.

— Ой, Самтыр. Жер карабай жооп бер, — деди Өмүр. — Өз кийиминдин бар-жогун билесиңби?

Койчунун үнү араң угулду:

— Көрүп турбайсызбы...

— Бай сени жээним деди, чын айтабы?

— Таң...

— Ой, сурунду урайын, — Соке абышка Самтырга ачууланды.

— Сен «гандан» башка тилди билбей калгансыңбы? Байга кандайча жээнсиң, айтпайсыңбы?

— Эй, Соке, анын несин такыдын, — деди Кийизбай, бул жолу байдын үнү бегирээк чыкты, — Самтырдын чоң энеси аталаш эжелерибиздин кылы эмес беле.

Негедир тургандардын арасын күлкү аралады. Арт жактан кимдир бирөөлөрдүн кобурлары угулду.

— Жанталашканы курусунчу...

— Ооба, кагылайын. Самтырдын тегин ким билбейт — кулдун баласы эмес беле».

Бул үзүндү узагыраак болсо да, атайын келтирип отурабыз. Анткени романдын баш жагындагы ушул кичинекей эпизоддо эле Самтырдын ким экендиги толугу менен төкпөй-чачпай көз алдыга даана элестелип жатат. Самтыр — чектен өткөрө жанчылган, басмырланган кул. Ал кийиминин бар-жогун да так айта албайт. «Жок» деп айтайын дейт, байынан коркот. «Бар» деп айтайын дейт, жок нерсени бар

деп айтууга ички абийири айттырбай жатат. Ошон үчүн ал эки тарапты жайкагыч «таң» деген сөздү айтууга аргасыз. Кеңеш өкмөтүнүн тушунда жашап туруп, ал жөнүндө анын эч кабары жок, элдик бийлик орногону менен, теңчиликке, эркиндикке жетип, адам катары тең укуктуу болгону менен да эч иши жок, сөздүн толук маанисиндеги кул.

Мына ушундай деңгээлдеги кулдун жаңы замандын эркиндик, тендик берген шарапатына акырындап аралаша отуруп, акыры эл башкарган жетекчинин деңгээлине жеткиргендигин жазуучу романда эң ынандымдуу сүрөттөгөн. Албетте, кулдан башкаруучуга чейинки жолду, же тагыраак айтканда, эч нерсени сезбеген катуу уйкудан ойгонуп, дүйнөнү, кымгуут турмушту андап билип, ак-караны ажыратып, эркиндик, тендиктин ээси болгонун сезип, кул эмес, адам экендигин далилдөө үчүн активдүү күрөшкө чыкканга чейинки жолду Самтыр оңой-олтоң эле басып өтө койгон жок. Далай бушаймандуу түйшүктү баштан кечирди. Саадат баштаган байлардын куулук-шумдуктарын, алардын былыгын, ички сырларын көпкө ажыратып түшүнө албай, анчамынча түшүнсө да өз оюн ачык айта албай, канга сиңген кул мезгилиндеги жалтактыктын кесепетинен арыла албай, пассивдүү жүрүүгө аргасыз болду.

Акыры ал айлана-чөйрөнүн күчтүү таасири менен жаңы заманды ишенимдүү курууга белсемдүү киришкен Сапарбай, Соке, Бүбүш өндүү адамдардын жардамы менен активдүү күрөш жолуна өттү. Романда Саадатты айылаткомдун төр агалыгынан түшүрүү үчүн жүргүзүлгөн уюштуруу иштерин жана чогулушта Самтырдын өтө чечкиндүү, далилдүү сүйлөгөн сөздөрүн сүрөттөгөн эпизоддордон ачык көрүнөт. Сапарбайдын, өзгөчө Сокенин айткандарына толук ишенип, Саадаттын бетин ашкерелөө сөзүн биринчи баштап берем деп убада берген Самтыр адегенде өтүмсүздүк кылып ачыкка чыга албайт да, анан кырдаалды улам даанараак түшүнгөндөн кийин гана чогулушта Саадаттын бетине ачык чыгат. Ал эми коллективдештирүү башталып, бул иште Калпакбаев өз билгенин кылып, Сапарбайды «оппортунист» деп иштен четтетүүгө жетишкенде, Самтыр ага алынын жетишинче каршы турат, бирок ал өзү көп нерсени так ажырата албагандыктан, өтө чечкиндүү, билерман

күрөшкердин деңгээлине жете албай, көпкө түйшөлөт. Акыры Самтыр активдүү жетекчи катары байларды кулакка тартуу учурунда байы Кийизбайды өзү кулакка тартып айдоого жетишет.

Ошентип, жазуучу Самтырдын образы аркылуу жаңы заман тушунда эркиндик, тендикке жеткен кедей-кембагалдардын ойгонуп, жаңы коомду куруунун жолуна түшкөндүгүн эң жакшы элестете алган.

Саадаттын образы. Саадат — байлар тарабынын өкүлү. Ал 1920-жылдары айыл адамдарынын сабатсыз, карангылыгынан пайдаланып, элдин жактоочусу өңдөнүп, амал менен бийликке, айылаткомдун төрагалыгына, жетип алат. Сөз жүзүндө ал кедей-кембагалдарды, айыл өкмөтүн, жаңы заманды жактаган болот да, иш жүзүндө байлардын таламын тымызын ишке ашыргысы келет. Ошол себептүү ал дайыма Бердибай, Барпы, Шоорук, Карымшактар менен кеңешип иш кылат. Ошондой эле, ал дайыма өзүнүн бети ачылып калбас үчүн «уруу ынтымагы», «тууган арбагы» ураандарын өтө ыктуу колдонуп, көпкө чейин жүзүн чүмбөттөп жүрүүгө үлгүрөт. А түгүл, Сапарбай өндүү жигиттерди да өз таасиринде кармап, далайга чейин өз билгенин иштегенге жетишет. Акыры анын айыл элин эки жаатка бөлгөнү, аял алмак болуп элди чыгымга учуратканы, Бердибай, Барпы, Шооруктарды тымызын жактаганы Сапарбай, Самтырлар тарабынан ашкереленип, Саадат айылаткомдун төрагалыгынан бошотулуп, анан партиядан чыгарылып, сотко берилип, кесилет.

Андан кийин ал чыгарманын экинчи китебинде активдүү каарман катары сүрөттөлбөйт, экинчи планда, көмүскөдө калат да, чыгарманын аяк ченинде гана күрөшкө өтүп, кантсе да Сапарбайдан өчүн алып, анан өзүнүн жакын санаалаштары менен тоо аралап Кытай тарапка качып кетүүнү ойлонот. Ал ошол арам оюнан кайтпай, элдешүү сунушун ак дилден айткан Сапарбайды атып салууга батынат.

Ошентип, тап душманы Саадаттын образы ошол учурдун чындыгын ачык, даана элестетүү жагынан, өзгөчө басмачылык кантип пайда болгондугун туура түшүнүү жагынан бизге көркөм жалпылоо иретинде да, мазмундук тактыкты туура туюнтуу иретинде да эң баалуу далил болуп бере алат.

Анткени коомду куруу жолундагы басмачылыктын пайда болушу, ал кездеги түшүнүк боюнча, таптык карама-каршылыктардын табигый туундусу болчу.

Мурда эзилип келгендердин эми бийликке жеткенде эзип келгендерден өч алуусу да табигый мыйзам ченемдүү көрүнүш эле. Мындай аракетке чыдабаган айрым эзүүчүлөрдүн басмачылык күрөшкө өтүүсүн ушундай түшүнгөндө гана туура болмокчу.

Ыманбайдын образы. Ыманбайдын көркөм образын жазуучу өтө берилүү менен түзгөн. Ал романдын башынан аягына чейин катышат. 1920—1930-жылдардагы коомдук өзгөрүүнүн процессинде Ыманбайдын аң-сезиминде да тиешелүү бурулуштар болбой койгон жок. Бирок Ыманбай — табиятында өтө оригиналдуу жаралган адам. Ак пейил, куулук-шумдук, митайымчылык менен иши жок, чынчыл, оюндагыны жашырбай ачык сүйлөгөн, турмуштун агымынын ар кыл сырларын андап билүүгө дилгирлик менен аракеттенбеген, түркөй, карангы, өз оокатын тындап алууну да ойлобогон, ойлонсо да эби жок, энөө, болгон дүйнөсү сыртында турган Ыманбайды жаңы замандын агымы да ары-бери калчап, акыры көп нерсени туюндурууга үлгүрдү. Адегенде Ыманбай баягы эле «уруу ынтымагы», «тууган арбагы» деген философияны туу тутуп жүрдү. Атүгүл, Барпынын «ар ким Алла бешенесине жазганды көрөт» деген философиясын да өз кулагы менен бир нече ирет угуп, ага ыктап, аны жөндүү көрдү.

«Уруу ынтымагын» колдоп, Ыманбай жаатташкан Саадат, Бердибайлардын элчиси болуп Касейинге барып, ал жерден таяк жеп, «өлүп тирилди». Кийин коллективдештирүү учурунда Ыманбай жалгыз аты Айсараланы ортого кошот дегенге каршы туруп, аз жерден Бердибайлар тарапка да өтүп кете жаздады.

Ыманбайдын образын автор күлкү чакыруучу каармандардын тибинде түзүүгө көбүрөөк көңүл бурган. Турмушта апенди чалыш дөөпөрөстөнгөн адамдар да кездешет эмеспи. Ошондой адамдардын тиби катарында жазуучу Ыманбайдын образын билгичтик менен мыкты түзө алган. Анын Көйкапка качмак болуп Айсараласы менен түнү бою айылдын эле четинде адашып жүргөндүгүн сүрөттөгөн эпизод-

дор эч качан ойдон чыгарылбаган реалдуу эле чындык катары кабыл алынат.

Ыманбайдын образындагы оокатка эби жок, бекерчиликке берилгендик, кээде анын жалкоолугу, жалпы эле кыргыз элинин жалкоолугу катары түшүндүрүлгөн учурлар да болду. Ырас, Ыманбайды жалкоо эмес деп айтууга негиз жок. Бирок анын жалкоолугун бүтүндөй бир элдин жалкоолугу катары түшүндүрүү да туура болбос эле. Кыргыз эли көчмөндүү турмушта жашап келгендиктен, көбүнчө мал багуу жагын мыкты билгенге үйрөнүп, дыйканчылык жагын кемирээк өздөштүргөндүгү чындык. Бирок бул да бүт кыргыздарга мүнөздүү эмес. Түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын көпчүлүгү дыйканчылык маселесинде башка элдерден кем калышпай келген. Ал эми мал багууну анча билбеген элдерди жалкоо эл деп айтууга болор беле? Демек, Ыманбайдын образы бүтүндөй бир элдин мүнөзүн, жашоо-тиричилигин элестете турган типтүү образ болуудан алыс, ал — жазуучунун өзүнүн индивидуалдуу образ түзүүдөгү дурус табылгасы.

Романда, эпизоддук каармандарды кошуп эсептегенде, Сапарбай, Самтыр, Саадат, Ыманбайдан тышкары, дагы толуп жаткан адамдардын образдары түзүлгөн. Соке, Өмүр, Өскөнбай, Шарше, Курман, Бүбүш, Бердибай, Шоорук, Карымшак, Барпы, Калпакбаев, Ысак жана башкалардын образдары жөнүндө көп эле айтууга болор эле.

Булардын ичинен Соке абышка өзүнүн жөнбилгилиги, акылынын тунуктугу, сезимталдыгы жана ачык сүйлөп, бетке таамай айткандыгы менен айырмаланат. Ал көп маселелердин чоо-жайын туура түшүнүп, ажат ачууга себеп болот. Мындайча айтканда, Сапарбай, Самтырлар көп учурда Сокеге таянышат, анын жүйөөлүү сөзүнөн сабак алып, туура чечимге келишет. Ырас, Соке да жаңы доор саясатынын кээ бир жагдайларын так биле албай бушайман болуп жүрөт. Бирок Соке, кантсе да, жаңы замандын айыл жеринен орун алып, коллективдүү чарбанын уюшулушуна өз алдынча колкабыш этет.

Шарше мурда «Кең-Сууда» коллективдештирүү башталгандан кийин гана кыймыл-аракетке аралашып, активдүү каарман болуп чыга келчү. «Тоо арасында» да ал чыгарма-

нын башынан аягына чейин катышат жана анын активдүү аракеттеринин баштатан эле калыптана баштагандыгы сүрөттөлөт. Ал эми коллективдештирүүнү жүргүзүү, кулактарды айдоо ишинде Шарше өкмөттүк саясатты бир беткей түшүнүп, чектен өткөн аша чабууларга жол берип, туура эмес уюштуруучулук иштерди жүзөгө ашырат. Берилген өкмөттүк жободо жылдык кирешеси беш жүз сомдон ашса, киши күчүн пайдаланып, малай күтүп келсе жана башка ушул сыяктуу фактылары болсо гана кулакка тартууга боло тургандыгы көрсөтүлсө да, Шарше ага тыншабай, тыңыраак оокат кылгандардын баарын кулакка тартмак болот. Анын бул аракетин көргөн Бүбүш, айылаткомдун төрайымы, Шаршеге: «Бак-дарак, жыгач-ташка каршы тап күрөшү жүргүзүлбөйт, жолдош Борукчуйуп! Мураттын элүү түп турпан талын кыйдырган соң, тигил Арчалуунун карагай, талына каршы күрөш ачпаңыз дагы...» — деп, катуу какшык менен кагып таштайт. Бүбүш менен Шаршенин ушул диалогунан эле бул эки адамдын эки башка деңгээлин, эки башка кулк-мүнөзүн, эки башка түйшүгүн кадимкидей баамдоого болот. Чындыгында да, совет өкмөтүнүн жүргүзгөн коллективдештирүү саясатын бурмалап, дал ошол Шарше сыяктуу жылаңач жарды-жалчылар менен Калпакбаев өндүүлөр элге туура эмес ой калтырган. Ысак Термечик уулу совет өкмөтүнүн такшалган жетекчи өкүлү катары таптык карама-каршылыктардын түйүндүү маселелерин чечүүдө өзүнүн иш билгичтигин ар тараптан көрсөтөт. Романда Курмандын образын түзүүгө да көп орун берилген. Ал адегенде ашкере атеист катары тартынбай иш жүргүзөт, совет өкмөтүнүн саясатын сергек түшүнгөн жигит экендигин көрсөтөт. Бирок чыгарманын акырында Курмандын Саадаттар тарапка өтүп кеткендиги сүрөттөлөт. Турмуштун татаалдыгы, адамдын ички дүйнөсүнүн табышмактуулугу Курман өндүүлөрдүн тез өзгөрүп кетүүлөрү менен да ырасталат. Бир гана өксүк — Курмандын тез өзгөрүп кетүүсүнүн себептерин жазуучу дагы теренирээк, ишенимдүүрөөк бергенде болмок.

Жалпы жонунан айтканда, «Тоо арасында» романы мурдагы доордогу бир тарыхый мезгилдин турмушун, кыргыз жергесинде коомдук бурулуш болгонун, анын ар кыл татаал көрүнүштөрүн, бир коомдон экинчи коомго өтүүдөгү

адамдардын аң-сезимине болгон улуу өзгөрүүлөрдүн диалектикасын билермандык менен чоң чеберчиликте чагылдыра алгандыгы менен баалуу. Бул роман Т. Сыдыкбековдун чыгармачылыгында гана эмес, коом алмашып, доор өзгөрүп кетсе дагы, жалпы кыргыз адабиятындагы классикалык орундардын бирине татыктуу көркөм полотно болуп кала берери шексиз.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Т. Сыдыкбеков кандай адабий жанрларда үзрлүү эмгектенген экен?
2. Кыргыз адабиятындагы анын орду өзгөчө эмне менен баалана алат?
3. Чыгармачылыгындагы өз алдынчалуулугун биз эмнелер менен белгилей алабыз?
4. «Көк асаба» романы биз үчүн кандай баалуу чыгарма экен?
5. «Тоо арасында» романында элибиздин башынан өткөн тарыхый доорду кандай баяндайт?
6. Образдарды талдап, чыгармаларга өз бааларыңарды билдирүү менен рефераттарды жана дилбаяндарды жазгыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Көркөм тип жөнүндө түшүнүк

Көркөм тип же адабий тип, типтүүлүк — өнөр чыгармачылыгынын өзгөчөлүгүн билдирүүдөгү маанилүү факторлордун бири.

Силер бул же тигил адабий каармандардын жазуучу ачып берген кулк-мүнөзүн, жүрүш-турушун, ички-сырткы дүйнөлөрүн, кыскасы, жалпы образын жакшылап байкап карасаңар, ошондо анын башкаларга окшобогон, кайталангыс, индивидуалдуу өзүнчөлүгүн көрүү менен бирге эле, жамы элге же улутка, болбосо кайсыл бир мезгилге, доорго же муунга таандык, ошолордун баарына мүнөздүү, жалпыланган белгисин байкайсыңар. Көркөм образ болуш үчүн каармандын жекелиги да, жалпылыгы да болушу зарыл. Мына ошол бир элге же муунга, улутка, мезгилге орток, мүнөздүү белгилерди бир образга жалпылап берүү адабий же көркөм тип, болбосо жөн гана тип деп аталат. Тип көркөм образга тиешелүү, ал эми типтүүлүк деген түшүнүк образга

да, окуя-шартка да, мезгил-кырдаалга карата да айтыла берет. Мисалы, карыянын оозунан «ай, ушул азыркы жаштар ай!» деген сөздү уксаңар, ошол киши азыркы жаштардын жалпысына мүнөздүү адат, касиеттерден улам бир жыйынтыкка келип, б.а. типтештирип айтып атат. Көркөм адабиятта каармандар жалпыга мүнөздүү белгини алып жүрө албаса анын образы толук ачылбайт, анын жетекчилиги да, жалпылыгы да (индивидуалдуулугу жана типтүүлүгү) биримдикте болуп, эриш-аркак көрүнүшү керек. Чыгармада ондогон, жүздөгөн кишилер катышып, аты аталышы мүмкүн, бирок анын баары эле тип эмес. «Тип — белгилүү даражада типтүү мүнөз, бул — мүнөздүн эң жогорку формасы, ири көркөм жалпылоо». Кээ бирлеринде мүнөз көрүнгөн менен ал типке өсүп жетпейт. Каармандар кейипкер-катышуучу — мүнөз — тип болуп өсүп отурат. Демек, бир адамдын образына сүрөткердин реалдуу, конкреттүү бир канча адамдан жыйнаган белги-сапаттарын, мүнөз-аракеттерин синтездеп, бириктирип, чогултуп, топтоп келиши.

Маселен, силер окуп чыккан Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы образдарды, анын бирөөсү Эр-Кишинин образын алып көргүлө: акылман, баатыр, балбан, кыраакы, согушка жан аябай кирет, аскер өнөрүн эң мыкты өздөштүргөн, колбашчылык таланты күчтүү, аскер машыктыруунун сырларын жакшы билет, мүнөзү боюнча да ал ошол доордун өзгөчөлүктөрүнө, жалпы духуна ылайык келет. Мына ошол касиеттери, белгилери, мүнөздөрү менен кошо ал өзүнө окшогон көп кишинин бирдиктүү окшош белгилерин, касиеттерин, мүнөздөрүн алып жүрөт. Ошол касиеттери менен ал байыркы жоокерчилик замандагы кыргыз колбашчысынын типтүү өкүлү катары көрүнөт, аны ошол касиет-мүнөз, аракеттери менен, маселен, бүгүнкү кыргыз дыйканынын же фермеринин образын чагылдырган чыгармага алып келе албайсын.

Албетте, жазуучу көптөгөн тарыхый материалдар, анын ичинде таш бетиндеги жазуулар, археологиялык жазуулар, санжыралар менен таанышкан соң каармандардын типтүү элесин иштөөгө киришкен. Ошентип, «Көк асабада» байыркы Энесай кыргыздарынын образын типтештирген Сайкал апанын, өспүрүмдүктөн жигиттикке ооп, жетилүү кура-

гына келген инсандын бейнесин типтештирген Жаш Тегиндин образдары жаралган.

Көркөм тип ошол сүрөттөлүп аткан мезгилди, чөйрөнү таанытууда маанилүү роль ойнойт, сүрөткер өзү чагылдырып аткан каарман үчүн эң типтүү нерселерди, көрүнүштөрдү, белгилерди издеп таап, ошолорду чыгармачылыгында ыктуу колдонот, ансыз чыгармасы жасалмалуулукка айланып, тема менен образ коошпой калат.

Көркөм тип, тип болуу менен бирге эле, ал индивид (жекелик), ал эми тип даражасына алып келүү — ошол индивиддерди чогултуу, ошолордон мүнөздүү белгилерди алып чыгуу, көркөм жалпылоо. Маселен, Асан деген конкреттүү киши, индивид, анын кесиби — соодагер, ал эми ал көркөм адабиятта чагылдырылса, бүгүнкү күндүн жүздөгөн, миндеген соодагерлеринин окшош жактарын, көбүнчө мүнөздүү нерселерди жалпылап көрсөтөт, б.а. жекеликтен жалпылык куралат.

Типтин таанып-билүүчүлүк жагы эле эмес, тарбия берүүчүлүк мүмкүнчүлүгү да жогору. Л. Толстой өз кезегинде Тургенев орус коомунун алдыңкы көз караштагы кыз-келиндеринин типтүү образын түзгөнү жана анын ролу жөнүндө минтип айткан: «Тургенев аялзатынын таң каларлык бейнелерин жараткандыгы менен улуу иш жасады. Балким, ал жагдайлар болгон деле эместир. Бирок ал жазган соң андайлар боло баштады. Бул — чындык. Кийин өзүм да Тургенев жазгандай айымдарды кезиктире баштадым».

Адабий типтегиге окшоп, аларга түзөлүп, ошолорду ээрчип жашоо образын өзгөрткөн, ыңгайлаштырган фактылар кыргыздар арасында да учураганы белгилүү.

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВ (1928–2008)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Дүйнөгө белгилүү кыргыз жазуучусу Чыңгыз Айтматов 1928-жылы Талас өрөөнүндөгү Шекер айлында туулган. Атасы Төрөкул көрүнүктүү партиялык кызматкер болгон. Сталиндик режим учурунда репрессияга учурап, атылып кеткен. Анын сөөгү 1990-жылы табылып, ошол эле Ата-Бейитке көмүлгөн. Энеси Нагима билимдүү киши болгон, мугалим болуп иштеген. Жаш Чыңгыз орусча, кыргызча мектептерде окуган. Адегенде Жамбылдагы зооветтехникумду, анан Фрунзе шаарындагы Айыл чарба институтун бүтүргөн. Кесиби боюнча — зоотехник. Көркөм адабиятка болгон Чыңгыздын кызыгуусу эрте эле ойгонот. Адегенде котормо иштерин студент кезинде эле баштайт. 1952-жылдан тартып Ч. Айтматов өзүнүн оригиналдуу чыгармаларын жаратып, жарыялайт.

Жазуучу эмнеден башталат? Бул суроого бир ооз сөз менен кесе жооп берүү мүмкүн эмес. Бирок, сомолоп айтканда, жазуучунун башталышы (албетте, таланттан тышкары) анын жеке тагдыры менен белгиленет. Жеке тагдыры болбогон бир дагы чоң жазуучу кездешпейт. Жеке тагдыр дегенибиз — бул жөн эле бир адамдын анчейин басып өткөн жолу, өткөргөн окуялары, кадыресе жашаган турмушу эмес. Сөз бул жерде жекече адамдын аң-сезимдүү түрдө өзүнүн өмүр-тагдырын коомдун, элдин жашоо-турмушу менен, өз доорунун, өз мезгилинин эң курч маселелери менен шайкеш, эриш-аркак келтире алышы жөнүндө баратат.

Чынгыз Айтматов «Манас Атанын ак кар-көк музу» деген очерк-макаласында Экинчи дүйнөлүк согуштун биринчи күндөрү жөнүндө эскерип келип, төмөнкүлөрдү жазат: «Мекендин тагдыры деген жалпы жоопкерчилик ал күндөрү ар кимдин жеке керт башынын түйшүгү сыңары, моюндагы бирден-бир парз болду. Райондун борборунда өткөн митингинин өзүнөн нечен өз ыктыяр азаматтар катарга тизилип, түз эле аскерге жөнөп жатты. Кеп мына ушунда. Эми ойлоп көрсөм, ошол бүткүл элдик улуу күрөштө ар кимге — мейли жаш, мейли кары болсун, мейли согушта, мейли оорукта болсун, өзүнүн тарыхый орду табылган экен. Ооба, тарыхый орду... Башкача айтууга мүмкүн эмес...»

Бул окуя өтүп жатканда Ч. Айтматов 13 жаштагы өспүрүм бала эле. Он төрт жашында айыл өкмөтүнүн секретары болуп иштейт. Азыр мындай ишке «чоң айылдын» административдик ишин балага жүктөп, милдеттендиришке эч ким барбайт. Ал кезде болсо «эрте келген кызматкерлер» (эрте келген турналардай) согуштун татаал кырдаалынын эң зарыл муктаждыгынан келип чыккан. Бул жерде маселе жалаң гана жаш балдар согуштун оор жүгүн көтөрүп, «тарыхтан» өз ордун тапкандыгында эмес. Башка бир учурда ушунун өзү эле жетиштүү болчу. Ал эми Ч. Айтматов үчүн, өзү айткандай: «согушка чейин», «согуштан кийин», «согуш күндөрүндө» деп айтыла жүргөн көнүмүш фразалардын мен үчүн өзгөчө түшүнүгү бар. Мен үчүн бул сөздөрдүн ар биринде анчейин хронология эмес, алда канча терең турмуштун татаалдыгына жете түшүнүүнүн катаал мезгили, биздин коомдун бул күндө бүт дүйнөгө сабак болуп калган тажрыйбасын баштан өткөрүү мезгили деген зор маани жатат.

Демек, согуш жылдары Ч. Айтматов үчүн жөн эле унутулгус окуя эмес, жөн эле жекече тагдырдын катаал учуру эмес, ал баарынан мурда жалпы адамзаттык мааниси бар сабак, тарых. Албетте, бул жыйынтыкка, бул түшүнүккө жазуучу кийин келди. Ал эми согуш жылдарында ал Султанмурат, Анатайларга окшоп башка түшкөн не бир мүшкүлдөрдү көтөрүүгө аргасыз эле. Ошондуктан ал мүшкүлдөр, окуялар жаш баланын аң-сезимине эстен кеткис из калтырды. Жазуучу бул «эстен кеткис» окуяларга, турмуштук кырдаалдарга, кала берсе, өзү көргөн, билген адамдардын

тагдырына кийинчерээк өзүнүн көркөм чыгармаларында системалуу түрдө кайрылганы белгилүү. Мына ушунун өзүнөн эле согуш мезгили келечектеги жазуучунун башталгыч турмуштук позициясынын, түшүнүгүнүн, мындан да кеңирээк айтсак, дүйнөгө болгон көз карашынын калыптанышына катуу таасир бергени талашсыз.

Албетте, согуш жылдарында Ч. Айтматов жазуучулук жөнүндө ойлонбосо да керек. Ал турсун кийинчерээк да бул ишке анын анчалык деле умсунганы байкалбайт. Кирген окуу жайларына караганда (Жамбылдагы зооветеринардык техникум, К.И. Скрябин атындагы Кыргызстан мамлекеттик айыл чарба институту) ал өзүн башка кесипке даярдаганы көрүнүп турат. Бирок, ошондой эле кандайдыр бир ички муктаждык, ой туйгусу аны «башка» жакка жетелейт. Жамбылда окуп жүргөндө техникумдун китепканасында түнөп калып китеп окуйт. Айыл чарба институтунда студент кезинде өзүнчө эле М. Бубенковдун «Ак кайың» романын которот. Ушунун баары бекеринен болуп жатпайт. Көрсө, өзүндөгү болгон аздыр-көптүр турмуштук тажрыйбаны, турмушка болгон мамилени билдирүү, туюндуруу зарылдыгы келип чыгып, оюн онго, санаасын санга бөлүп жаткан турбайбы. Ушул зарылдыктын эң биринчи аракети болгон «Газетчик Дзюйю», «Ашым» аңгемелери «Кыргызстан» альманахына жарыяланат. Ошентип, Ч. Айтматов жазууну орус тилинде баштайт. Учурунда бул аңгемелерге кеңири адабий коомчулук көңүл деле бурган жок. Эми биз адабият тарыхына кайрылып, аларга атайын назар салып жатканыбыздын жөнү азыркы Ч. Айтматов кантип баштады деген суроого жооп издөө муктаждыгынан болуп жатат. Бул — биринчиден. Экинчиден, кыргыз жазуучусу өзүнүн адабий чыгармачылыгын орус тилинде баштап жаткан учурунда анчейин байкалбай калганы менен, ошол учурда көркөм чыгарманы орус тилинде жазуу кандай масштабдагы маданий окуя экени кийинчерээк түшүнүктүү болот.

Албетте, «Гезитчи Дзюйю», «Ашым» көркөм чыгарманын уңгулуу касиет-сапатынан али алыс турат, бар болгону алгачкы тажрыйбалар, жаш калемдин биринчи үйрөнчүк кадамдары. Антсе да жаш автордун орус тилинде баштоосу кадимкидей ойлонтпой койбойт. Ушунун өзүндө эле кыр-

гыз адабиятындагы жаңы башталмалардын даана белгиси бар болчу. Ушуга байланыштуу дагы бир өтө маанилүү учурду айта кетүү зарыл. Ушундан кийин Ч. Айтматов «Ак жаан» (1954), «Түнкү сугат» (1955), «Асма көпүрө» (1955) деген аңгемелерин кыргыз тилинде жарыялайт. Карап көрсөк, жаңыдан баштап жаткан автор эки тилдин ортосунда калыптыр. Мындай абалда Чыңгыз Айтматовго чейин кыргыз адабиятынын тарыхында эч ким болгон эмес. Чыгармачылыктын адепки кадамы эле ушундай кайчылаш кесилишкен жолдор менен башталат. Кандай кетүү керек, кайсы жол менен баруу керек, кайсы тилде ал өзүнүн «ичте кайнаган» купуя ой-сырын толук айталат?

Биз кийин гана, бир чыгарманын артынан экинчиси жаралып, кыргыз адабиятынын кылаасында өзүнчө бир көркөм дүйнө пайда болгондон кийин гана, Ч. Айтматов эки тилде бирдей жазган билингвист жазуучу болуп чыга келгенин билебиз. Болбосо ал учурда, иштин башталышында, жаш автордун алдында жогоруда биз келтирген суроолордун турганы ачык иш. Бир жагынан адабий тажрыйбанын жетишсиздигин, экинчи жагынан ошол мезгилдеги кыргыз прозасынын, бөтөнчө «кичине» жанрдын жалпы деңгээлин эске алсак, эки тилдин ортосунда турган жаш автор кандай чыгармачылык проблемалардын «камоосунда» калганын ачык эле элестетүүгө болот. Бул проблемаларды фундаменталдуу чечүү чыгармачылыктын бүткүл процессине тиешелүү. Ал эми ал учурда Ч. Айтматов «Ак жаан», «Түнкү сугат», «Асма көпүрө» аңгемелерин кыргызча жазып көрдү. Жазуучу бул чыгармаларын адабий башталышка (дебют) киргизбейт, өзүнүн адабий башталышы катарында «Бетме-бет» повестин эсептейт. Бирок, ошого карабастан, бул аңгемелерди жазуучунун алгачкы адабий тажрыйбалары катарында, алгачкы башталышы катарында мүнөздөөгө толук негиз бар. Эгерде бул чыгармаларды жогоруда аталган эки аңгемеге («Гезитчи Дзюйо», «Ашым») салыштырсак, Ч. Айтматов акырындык менен өзүнүн изденүү пафосун адамды карай багыттаганын байкоого болот. Энинин ички толгонуулары («Ак жаан»), өзүнүн кылык-жоругун, иштеген ишин текшерүү, талдоо, баа берүү («Асма көпүрө»), жеке кызыкчылык менен коомдук кызыкчылыктын кагы-

лышы («Асма көпүрө», «Түнкү сугат») сыяктуу психологиялык кырдаалдар жазуучунун иликтөө объектисине айланат. Баарынан да кыргыз аңгемеси үчүн жаңылыктай болуп сезилгени менен автор окуянын сырткы кубулуштары эмес, ички маанисин ачууга аракет жасаган.

Маселен, бийик тоолуу жерде трактор айдаган Нурбек («Асма көпүрө») биринчи авариядан кийин эч нерсеге карабай баарын тең таштап, «кылмыш» жазасынан качып кетет. Ал эми экинчи жолу асма көпүрөнү бузган бойдон таштап кете албайт, бүткүл күчүн, эркин жумшап «кылмышын ондойт». «Түнкү сугатта» Садырбектин иши да, сөзү да төп келишип, бардык жагынан үндөш болуп турат. Каратай болсо канчалык жанталашып иштесе да, Садырбектикине окшобойт. Субъективдүү ак ниети менен иштеген киши гана объективдүү түрдө акыр аягында келип зыянга учурайт. Эмне үчүн? Байкалып тургандай, жазуучу окуя кубалабайт, адамдын карым-катыш байланыштарындагы ички татаал мааниси ачууга багыт алат. Көркөм чыгармачылыкта адегенде эле туура багыт алуу, алгачкы позициядан түз «аттанып» чыгуу чоң мааниге ээ. Кыргыздар «ээрге мингениң адегенде эле кыйшык болчу» дегендей, эгерде чыгармачылыкта жазуучу «аттанарда ээрге туура минбесе», алыскы жарышта орто жолдон ооп түшүп калышы мүмкүн. Мындайлар, чынында эле, аз эмес да!

Ырас, чыгармачылыкта туура багыт алуу чоң мааниге ээ. Бирок муну менен иш бүтпөйт. Маселенин баары ойлонулган максатты иш жүзүнө ашырууда, чындыкка чыгарууда. Ансыз не бир сонун идеялар куру-бекер аракет бойдон кала берет. Маселеге мына ушул ыңгайдан караганда, Ч. Айтматов, жалпысынан, дурус эле жазылган аңгемелерин адабияттык башталыштын катарына кошпой жүргөнү, бир жагынан жөндүү, негизи да бар. Албетте, мындан жазуучунун чыгармачылыкка катуу талапкерчилик, максималисттик мамиле жасаганы көрүнүп турат. Чыгармачылыкка эң бийик талаптарды коюу, максималисттик мамиле жасоо, баарынан мурда, жазуу өнөрүндө өзгөчөлүктү табуу, эч ким айталек өз сөзүн айтуу муктаждыгынан келип чыгат. «Ак жаан», «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» аңгемелеринде турмуштук фактура, интерьер, жаратылыштык кубулуштар кадим-

кидей эле реалдуу болуп көрүнгөнү менен, жазуучу ошол чөйрөдө жашаган адамдардын бири-бирине болгон мамилесин, карым-катышын сүрөттөөдө айрым бир китептик стереотиптерден чыга албаганы, адеп берилген схемага, алдын ала даярдалган жыйынтыкка жетеленип кеткени байкалып турат.

Натыйжада, сүрөттөлгөн окуялар «жергиликтүү» чөйрөнүн айлампасынан чыга албай, кандайдыр бир оригиналдуу ой, салмактуу идея жаратышка жарамсыз болуп калат. Мына ушул арада өзүнүкү эмес «экинчилик» көрүнүштөрдөн, китептик таасирлерден кутулуу Ч. Айтматовдун алдындагы эң зарыл кечиктирилгис милдеттеринин бири эле. Муну ал кадиксиз түшүндү.

Өзүнүн чыгармачылык дараметине көзү жеткен, өзүнө ишенген Ч. Айтматов ошол эле 1956-жылы Москвадагы жогорку адабий курска кетет. Мына ушул мезгилден тартып Ч. Айтматовдун көркөм чыгармачылыгында принципалдуу кескин бурулуш башталат.

Чыны менен, Москвадагы жогорку адабий курста окуу жылдары Ч. Айтматовго күтүлбөгөн бурулуштарды алып келди. Бул мезгилде ал бөтөнчө бир чыгармачылык эргүү, көркөм дүйнөнүн белгисиз тунгуюктарына карай алган тынымсыз изденүүлөр, чыгармадан башка эч нерсе көзгө көрүнбөгөн фанатизм менен жашады десе болот. Ошол учурдагы бир окуя жөнүндө эскерип келип, Ч. Айтматов мындай дейт: «Өтө тез эле бир повесть жаздым, кимге көрсөтөрүмдү билбей, кол жазмамды көтөрүп жүрдүм. Бир жолу көчөдө баратып, «Москва» конок үйүнүн жанынан биздин белгилүү сынчыбыз Кенешбек Асаналиевди жолуктуруп калдым. Азыр да эсимде, биз кокустан жолукканбыз, анын колунда, менимче, кызыл болуш керек эле, чоң портфели бар эле. Аны дароо токтоттум да, бир нерсе көрсөткүм келет дедим. Ал анда Кыргызстанда филологиялык билими бар белгилүү сынчы болчу. Москвага командировкага келиптир.

Ал экөөбүз түз эле коридорго, бир бурчка жайгаштык. Повестимди бир жарым саат окудум. Окуп бүткөндөн кийин аябай ыраазы болгонун, кубанычын билдирди. «Бул кыргыз адабиятындагы жаңы сөз», — деп айтты».

Ошентип, Ч. Айтматов өзү мүнөздөгөндөй, «адабий дебюту» 1957-жылы «Бетме-бет» повестинин жарыкка чыгышы менен башталды. Адабий дебютту ушул чыгармалардан баштоо мурдагы аңгемелердин маанисин, өзгөчө жаш жазуучунун калыптануу процессинде аткарган кызматын дегеле жокко чыгарбайт. «Бетме-бет» повестин адабий дебют катарында эсептөөнүн жагдайы мындайча: жазуучу ушул чыгармадан баштап өзүнүн темасын тапты десе болот. Анын темасы Шекер айлына түздөн-түз байланыштуу экенин, ошондо жашаган адамдар экенин жаш автор такатсыз түшүндү.

Чыгармачылыктын мына ушул этабынан баштап Ч. Айтматов алыскы деңиз жээгинде жашаган элдин турмушуна же казактын чөл талаасындагы окуяга кайрылабы, токой коругунда жашаган баланын тагдырын же согуш учурундагы кыргыз айылын сүрөттөйбү, нукура искусствонун бийиктигине карай алган жазуучунун багыты дал ушул Шекер айлынан башталат. Шекер айылы Ч. Айтматовдун улам өркүндөгөн адабий ишмерлигинин натыйжасында көркөм процесстин дүйнөлүк маанидеги өзүнчө бир уюлуна айланды десек болот.

«ЖАМИЙЛА» ПОВЕСТИ

Бул повесть жарыкка келер замат эле адабий коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурду. Бирөөлөр кабыл алды, а бирөөлөр жат көрүнүштөй четке какты, айтор, бул чыгармага эч ким кайдыгер калган жок. Баарынан да Ч. Айтматовдун жаш кезекте жараткан бул повестине М. Ауэзовдун атайы кайрылып, макала жазышы өзүнчө бир даңазалуу окуя болду. Көрсө, М. Ауэзов ошондо эле «Жамийла» повести менен кыргыз адабиятынын жаңы доору башталганын даана байкаган экен. Баарынан мурда, М. Ауэзов тарабынан дал өз учурунда айтылган сөз жаш жазуучунун чыгармачылык тагдырына күчтүү таасир тийгизгени талашсыз чындык.

Балким, дал ушундан кийин Ч. Айтматов өзүнүн жазуучулук келечегине ишенип, чоң адабияттын жүгүн көтөрүүгө даяр экенине көзү жетти окшойт. Анткени М. Ауэзовдун сөзү анчейин катардагы сөздөрдөн эмес эле. Даанышман-

дык дал ордуна чыкты. Ч. Айтматовдун «Жамийла» повести менен улуттук сөз искусствосунун жаңы мезгилин, жаңы мейкиндиктерин ачуу доору башталды, тагыраак айтканда, кыргыз эпосунун жаңы доору башталды.

Азыркы эпостун жаралышы сөзсүз эле көлөмдүү, чоң форматтуу, ар түрдүү сюжеттик өзөктөр менен байланышкан көп каармандуу роман жанрына гана байланыштуу эмес. Масштабдуулук, кеңири арымдуулук кээде анчейин гана формалдык сырткы көрүнүш болуп калышы да толук ыктымал. Азыркы мезгилдеги накта улуттук эпостун жаралышы, баарынан мурда, улуттук чындыктын, улуттук турмуштун түпкүрүндөгү нукура мазмунун ачууга байланыштуу. «Бетме-бет» повестинен баштап Ч. Айтматовдун адабий чыгармачылыгы дал ушул багытта, кыргыз элинин социалдык жана маданий турмушундагы улуу өзгөрүштүн маанисин ачуу багытында, мына ушул турмуштук шарттардагы жеке адамдын жашоо тагдырын сүрөттөө багытында өнүктү.

Мындай караганда жазуучу адегенде өзүнүн чыгармачылык ынтаасын социалдык терең катмарларды изилдөөгө эмес, анчейин айрым адамдын таалай-тагдырына бургандай сезилет.

«Жамийла» повести дал ушундай ыраатта, ушундай доошто жазылды.

Ч. Айтматов «Жамийла» повестинде кыргыз чындыгынын терең социалдык катмарларын көркөм изилдөөнү, турмуштук байланыштарды ар тараптан кеңири камтып, көп пландуу панорама жаратууну максат этпеди, өзүнүн оюн бир чекитке, бир борборго топтоду.

Бул — Жамийланын сүйүүсү. Кыргыз кызы Жамийланын сүйүүсү жөнүндөгү повестти француз жазуучусу Луи Арагон сүйүү жөнүндөгү дүйнөдөгү эң сонун баян деп атады. «Ромео жана Жульетта» сыяктуу кылымдардан бери келаткан не бир өлбөс-өчпөс дүйнөлүк эстетикалык үлгүлөр турганда кыргыз жазуучусунун жаш кезекте жараткан чыгармасына ушундайча бийик баа беришке негиз бар беле? Же жөн эле учурунда айтылып, унутулуп калган курулай мактоо-бу? Чынында, бул курулай пафос эмес экенин, «Жамийла» повести сүйүү жөнүндөгү дүйнөлүк эң бийик

көркөм үлгүлөрдүн катарында менчиктүү ордун алганын реалдуу турмуш көрсөттү.

Кандай касиет-сапаты, кандай билинбеген сырлары менен «Жамийла» повести ааламга дайын көркөмдүк окуялардан болду? Же мындан мурда өз эрин таштап, башкага кетип калган аял жөнүндө чыгармалар жок беле? Дүйнөлүк адабияттын кыл чокуларын түзгөн Анна Каренина, Акси́нья эмне деген тири шумдук образдар! Маселенин маңызы — мына ушул классикалык үлгүлөрдүн катарына Ч. Айтматовдун Жамийласынын да кандайдыр бир көмүскөдө, далдаада калбастан, тескерисинче, өзүнүн бүткүл ажарын ачып, аял затынын эң бир жаркын экенин далилдеп жатканында.

«Жамийла» повестинин түпкү тегин, улуттук жаралыш затын аныктоого аракет кылган адабиятчылар ар түркүн пикирлерди айтканы белгилүү. Ошолордун арасында эң бир олуттуу жана оригиналдуу концепциялардын бири Г. Гачевге тиешелүү. Бул окумуштуу «Жамийла» повестинин улуттук көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө, анын эпос менен болгон тикеден-тике байланыштарын ачууда орчундуу иштер жүргүзгөнү талашсыз. Жамийланын, Даниярдын образы боюнча жасаган байкоолору жана жыйынтыктары далилдүү жана ишенимдүү.

Себеби мында Ч. Айтматов өзүнүн «Жамийла» повести менен улуттук көркөм сөз искусствосуна күтүлбөгөн, ойго келбеген ачылышты апкелди. Улуттук чындыкка, улуттук турмушка, салт-санаага карата болгон жаңы көркөм мамилени, жаңы дүйнөлүк көз караштын негизинде кыргыз жазуучусу азыркы адамдын, азыркы инсандын ички жан дүйнөсүн ачып көрсөтүүгө жетишти. Маселен, Пушкиндин Татьяна́сы орус кыштагында, Айтматовдун Жамийласы дал кыргыз жергесинде, Күркүрөөнүн боюнда дал ушул жүрүштүрүшү, кыял-жоругу менен дүйнөгө келмек. Эгерде Ч. Айтматов согуштун оор жылдарында жөн эле эрин таштап, башка бирөөгө кетип калган жеңил баа аялдын тагдырын сүрөттөгөн болсо, анда ал кимди кубандырып, кимди толкундатып, ушунчалык кадыр-барк тапмак эле.

Кептин баары — сүйүү проблемасы, анчейин карандай сүйүү жөнүндө эмес, ушул окуянын өнүгүп-өрчүшүндө ав-

тор адам жөнүндөгү чоң чындыкты, улуттук чындыкты айтып жатканында, кыргыз аялынын улуттук көркөм сымбатын, жан дүйнөсүн көрсөтүп жатканында.

Ч. Айтматовдун повестиндеги сүйүү окуясы бир гана Жамийланын жеке адамдык касиет-сапатынан келип чыгып, ушу жагынан алып караганда, ал дүйнөлүк классикалык адабияттагы сүйүү темасында жазылган не бир укмуш аялдардын тагдырынын бирине да окшобойт. Жамийланын улуттук турмуш чындыгына шартталган жана негизделген өзүнүн гана жекече тагдыры бар. Садыкка аял болуу, «чоң үйдөгү» эреже боюнча өткөн турмуш, байбиченин темирдей жол-жобосу, «тарбиясы» — бул тарыхый ретроспекция, кыргыз аялынын өткөндөгү тагдыры.

Жамийла да мындан сырткары кете алган жок, өзүнүн каалоосуна, эркине карама-каршы иштерге акаарат көрсөтө албады. «Таш түшкөн жеринде оор» деген принципке ал, адегенде макул. Мына ушунун өзүнөн көрүнүп тургандай, Жамийланын тагдыры катардагылардан эмес, турмуштук жана салттык катаал кырдаалдар менен байланышкан. Салттык эрежелердин али бекем, али күчтүү экени бул чечүүчү факторлордон эмес.

Маселенин негизги түйүнү, борбору реалдуу турмуштун өзүндө. Окуя жүрүп жаткан кырдаалда, тарыхый шартта. Кеп мына ушунда.

Баарынан мурда, элдин башынан өлчөмсүз мүшкүл, трагедия өтүп жаткан кандуу согуштун оор учуру. Жамийланын күйөөсү фронтто. Мейли ал Жамийланы эрегишип «ала качып» алган болсун, мейли ал аялына тиешелүү көңүл бөлбөй, кайдыгер мамиле жасасын, баары бир мыйзамдуу күйөөсү, азыр эл четинде, жоо бетинде. Муну менен эсептешпей коюшка болбойт. Дал ушул кырдаалдар Жамийланын абалын ого бетер татаалдантат, анын ички дүйнөсүндөгү драматизмди күчөтөт.

Мына ошондуктан, айрым изилдөөчүлөр айткандай, Жамийланын сүйүүсү «бир көргөндө» эле башталып, дароо эле чечилип калган жок. Ч. Айтматов накта реалист художниктин салтына ылайык Жамийланын башына түшкөн бул оор сыноону өтө этияттик жана сабырдуулук менен психологиялык талдоодон өткөрөт. Бул окуя чыны менен Жа-

мийланын адамдык, аялдык затына туура келген катуу сыноо.

Жамийла жөнүндө айтканда, Даниярды кошо ала жүрүү керек. Анткени булардын биринен бирин ажыратып, бөлүп таштап түшүнүү мүмкүн эмес. Жамийланын өткөн турмушу, өз «тарыхы» бар сыяктуу, Даниярдын да жекече өмүр-таржымалы бар. Көрсө, ал өзү ушул жерлик, бирок башка жакта жүрүп, согуштан жарадар болуп, өз айлына кайтып келген. Канткен менен жатыркап, чоочун. Мындайча айтканда, бул дагы өз жайын таппаган, тагдырынын «куугунтугунда» жүргөн киши. Башы эле бош дебесе, Жамийланын экинчи бир түрү. Мына ушул тагдырлаш адамдар кайчылаш жолдордо, чоң сыноонун алдында кездешип калышты. Кездешкенде да согуштун эң бир оор жылдарында, жумурай-журттун башына оор кайгы-мун, түгөнгүс трагедия түшүп турган чакта.

Мына ушул бири-бирин тааныбаган эки адам тагдырдын, турмуштун эң бир оор сыноосунун алдында турат. Кимиси кандай турмуш менен жашайт, оюнда эмне бар, кастарлап аздектеген кандай идеялар бар, ар кимдин өзүнө гана белгилүү. Ал турмак, бири-бирине кайдыгер, чоочун сыяктуу. Сайдагы жайылып жүргөн аттар жөнүндөгү Сейиттин суроосуна Данияр мындайча жооп берет: «Жанагы Жамийла дейби... сол келиндики. Сенин ал жеңең беле?». Биринчи жолу станцияга жөнөрдө Жамийла дал ушундай эле мааниде Даниярга кайрылат: «Ай, ким, Данияр белең? Карааның эркек эмеспи, жол башта!..» Даниярдын чалабула казакча аралаштырып сүйлөгөн сөзүндө кандайдыр бир жагымдуулук, кишинин ичин жылыткан мээримдүүлүк байкалса, ошондой эле ороюраак кайрылганы менен («Ай, ким, Данияр белең?»), Жамийланын мамилесинен аялдык жаракөрлүк, болгондо да кыргыз аялынын жаракөрлүгү сезилбей койбойт. Ушундан улам буларды бири-бирин таанышпайт, билишпейт деш туура болбос.

Көрсө, «сырт тааныш» экен да. Кантсе да бири-бирине көз салып жүргөнү, ал гана эмес, булардын рухий дүйнөсүндө эч кимге белгисиз тымызын сезимдер, ойлор келип-кетип жүргөнү адегенде эле түшүнүктүү болот. Бирок ал кандай сезимдер, кандай ойлор, аягы эмне менен

бүтөт, эч кимге белгисиз. Ч. Айтматов нукура реалист жазуучунун салты менен повесттин сюжеттик чыңалышын, каармандардын психологиясындагы ар түркүн кубулуштарды ийне-жибине чейин кылдат талдоодон өткөрөт.

Адегенде Жамийла «кишиби, көлөкөбү» дегендей, Даниярды көзүнө илбей, кыр көрсөттү. Данияр кадимкидей «апкаарый түштү», унчукпай эле өзүнчө иштей баштады. Бирок бул абал көпкө созулган жок, өзү жараткан ситуацияны Жамийла өзү баштап бузду. Ал Даниярды кандай айтса көтөрчүдөй, эмне десе түшүнчүдөй «жемелеп кирди»: «Ал эмнеси экен? Ар ким өзүнчө далбастай береби! Келе колунду, колдошконду Кудай колдойт! Ай, кичине бала, чык арабага, каптарды жаткыр! Жамийла Даниярдын колун өзү эле шап кармап, экөө колдошуп кап көтөргөндө, Данияр уялганынан кара-көк болуп кызарып кетти» (I т. —212-бет).

Жазуучу Жамийланын кылыгын башкача эмес, дал ушундайча «жемелей кетти» деп мүнөздөйт. Даниярды «жемелешке» Жамийланын кандай акысы бар эле? Мурун «сырт» тааныш гана болбосо, ал Данияр менен биринчи жолу бетме-бет кездешип отурат го. Жемелөө азыркы эпизоддо, Данияр менен кездешип жаткан учурунда, кемсинтүү да, басынтуу да эмес, тескерисинче, мында кандайдыр бир ичкериден, жан-дилден чыккан жакындык, түшүнгөндүк бар. Жамийланын ушундан кийинки репликасы («Караанын эркек эмеспи, жол башта») дал ушул маанайды, жакындашуу маанайын күчөтөт, тереңдетет. Көп узабай Жамийла «тамашалоого» өтөт. Арабасын шарактатып айдап, Жамийла канча жолу Даниярды чаңга калтырды. А Даниярчы? Ал унчукпайт, жооп бербейт. Сейиттин мүнөздөмөсү боюнча «жер карайт», «уялат». Суроо келип чыгат: ким кимди биринчи «ачып жатат»? Мындан тагыраак айтканда, ким биринчи «ачыкка» чыгып жатат?

Чынында, бардыгы Жамийланын «тамашасынан» башталды. Ал турмак, «сөз кайрыбай» баарын көтөргөн Даниярды (балким, бул «тамаша» ага жагып жаткандыр) Сейит сезип, аяп да кетти:

«— Жоош немени ушинте бергениң кандай, жеңе? — деп айтсам, Жамийла:

— Ай, койчу ушуну! — деп колун шилтеп күлчү. — Бекер жүргөндөн көрө тамаша да! Аны эмне кудай алмак беле ошондон?..

Жүрө-жүрө женемдин бул тамашасына мен да кошулдум. Анткени Данияр Жамийлага өтө эле кадала карай турган болду».

«Тамаша» эми чынга айланмак болду. Анткени Даниярдын Жамийланы «кадала караганы» шек туудура баштады. Бөтөнчө байкагыч Сейиттин көңүлүндө. «Тамашага» Сейит өзү да кошулду. «Жолду карай «чандатып», «алма менен ургулап» келаткан булардын тамашасы жети пуддук чоң карала каптын окуясы менен өзүнүн кыл чекитине, апогейине жетти. Ушундан кийин «тамаша» ачыкка чыкты, баары түшүнүктүү боло баштады.

Карала каптын окуясы жөнүндө кимдер гана жазбады, кандай гана жазбады! Бул жерде айрым гана мүнөздүүлөрүн келтирели. Г.Гачев, маселен, Данияр өткөн «сыноолордун» тизмегин түзүп келип, чоң карала кап жөнүндө мындай жазат: «Даниярдын каршылык көрсөтпөгөнүн билип калган Жамийла... аны ого бетер кемсинткиси келди... Күчтүн жана эрктин бул сыноосунан Данияр ар-намыс менен өттү». В. Левченко бул туурасында төмөнкүдөй корутунду жасайт: «Ошентип, дароо эле эки керемет окуя болуп өттү: биринчиси — аксак бут Данияр өзүнүн Олимп тоосуна чыгып баратты, экинчиси — тамашакөй «уйкудагы сулуу» Жамийла ойгоно баштады». М. Борбугулов болсо түз эле минтип жазат: «Данияр бул жерде чыныгы эркек, чыныгы жигит катары сыноодон өтөт. Дал ушул учурдан баштап Жамийла Даниярдын нукура табиятын түшүнө баштап, өзүнүн көөнүндө эмне бар экенин түшүнүүгө жөндөмдүү эркек ушул окшойт деген ой-сезимде калат. Дал ушул жерден баштап Данияр «азоого чалма чала баштайт».

Келтирилген үч цитатада ар башка позициядан айтылып жатканы менен, баары бир сөз бир эле нерсе жөнүндө, Даниярды «сыноо» жөнүндө баратат. Эгерде Жамийла согуштан жаны эле кайтып келген Даниярдын ал-абалын билбесе, көрбөсө, анан «кырсыктуу» карала капты көрүп, «чыныгы эркектигин», чыныгы жигиттигин» сынаса бир жөн эле. Баарын көрүп-билип туруп, Даниярды ырайымсыз «сы-

ноого» алуу Жамийланын дегеле мүнөзүнө, адамдык кыял-жоругуна туура келбейт. Муну түшүнүү үчүн, бул жерде эч кандай «жигиттикти», «эркектикти» сыноо жок экенин түшүнүү үчүн текстти жакшылап, көңүл коюп окуп чыгуу жетишерлик. Повесттен биз буларды окуйбуз: «Эгин ташыган каптардын арасында таардан тигилген, жети пуддук бир чоң карала кап бар эле. Аны ар дайым жеңем экөөлөп кампага жеткирип, жерге төкчүбүз, анткени бир кишинин алы келе тургандай эмес болучу. Бул күнү кырманда арабаларды жүктөп жатып, жеңем экөөбүз жанагы карала капты Даниярдын арабасына таштап, үстүнөн башка каптар менен бастырып койдук. Чыны, кантер экен деп, тамаша кылдык».

Көрүнүп тургандай, «карала кап» дагы Жамийланын кезектеги тамашасы болчу. Бирок, жолду карай Даниярды алма менен ургулап, каткырып күлүп келатышып, «карала кап» эстен да чыгып кетет. Эгиндер ташылып бүтүп калган кезде, карала капты жалгыз өзү көтөрүп бараткан Даниярга (трапка жетелекте) Жамийла мындай дейт:

«— Муну кайда алып барасың, соосунбу, ташта ушул жерге, тамашаны түшүнбөйсүңбү?»

Бул жолу Жамийланын «тамашасы» ойго келбеген кескин бурулушка дуушар кылды. Бирок мындан сюжет өзүнүн өнүгүп келаткан нугунан чыгып кеткен жок. Көрсө, Жамийла баштаган «тамашанын» турмуштук логикасы эртедир-кечтир дал ушундай бир катар ситуацияга, кырдаалга алып келип такамак экен. Жазуучу мунун баарын, ушул күтүлбөгөн чукул бурулушту чоң реалисттик адабияттын көркөм салттарынын негизинде айрыкча кылдаттык, тыкандык менен түбүнөн бери даярдап отурат. Ушул мааниде Жамийланы Даниярга бетме-бет жолуктурганга чейин, анын Осмон менен болгон «тартышын» сүрөттөө бекеринен болгон эмес экен. Жамийла көрүнгөнгө эле «ачыла» бербейт. Анын да өзүнчө кастарлап күткөн, аздектеген идеалы бар. Кандайдыр бир ичкериде, тереңдете жаткан жылуулук, жакындык сезими болбосо, көргөндө эле «тамашадан» баштагандай, Жамийла анчейин жеңил баалардан, же орой-олдоксон жаралган аялдардын катарына жатпайт. Анын аялзаты өтө назик, өтө сезгич. Ырас, жазуучу Жамийланын

«эркек мүнөздөнгөн» кылыктары жөнүндө айтат. Ал да кокустан эмес. Анткени бул аялдын дал ошондой шайырлыгы өзү менен кошо бүткөн, кошо жаралган адамдык касиет-сапаты, аны үйрөнүп, «жолдон таап» алган эмес, эң негизгиси, Жамийла бул мүнөзүн көрүнгөн эле жерге кармата бербейт, ылайыгын, ордун билет. Ошон үчүн анын кылык-жоругу өөн учурабайт, тескерисинче, бул бир келген керемет аялды ого бетер кулпуртуп, өзгөчөлөнтүп турат. Бул жолу «тамашанын» чынга айланып баратканын Жамийла дароо эле сизди.

Жогоруда көрүнүп тургандай, Жамийла өзүнүн ыксыз баштаган «тамашасын» моюнга алып жатат. Моюнга алганда да, дароо эле, Данияр тарапка, сынчы В.Левченко-нун сөзү менен айтканда, өзүнүн Олимп тоосуна көтөрүлө электе айтып жатат. Эгерде Жамийла чын эле Даниярды сыноого алып жаткан болсо, кайрадан артка чегинмек беле, сынап, сындан өткөрүп, акырына чейин карап турат эле. Ал эми Даниярчы? Ал бул жүктү көтөрүп чыгууга милдеттүү болчу. Эрегиштен эмес, өзүнүн «жигиттигин», же «эркектигин» көрсөтүү үчүн да эмес. Мунун реалдуу маанисин түшүнүү үчүн кырсыктуу карала каптын окуясы болор алдындагы Сейиттин өзү жөнүндөгү эскермесин окуп көрөлү: «Али да эсимде: жаш өспүрүм мен ошондо карылуу жигиттер көтөрчү каптарды ийниме салып, каптын бир бурчун тишим менен кошо тиштеп, өйдө чыгып бара жатканда, кабыргам майышып, көзүм тунарыктайт... Эркек мен эмес, аялдар ушинтип бел байлап иштегенде алсыздык кылууга акым бар беле?»

Демек, «карала кап» көтөрүү эч кандай сыноо эмес, бул кадимки эле турмуштук зарылдык, муктаждык. Ушундан улам айткыбыз келет, Жамийланын, Даниярдын, Сейиттин ортосундагы татаал турмуштук байланыштарды туура түшүнүү үчүн, бул окуя дал согуштун оор жылдарында (эч бир башка мезгилде эмес) болуп жатканын эстен чыгарбоо керек. Биз муну атайы айтып жатканыбыздын себеби, ушул сонун үч адам: Данияр, Жамийла, Сейит — үчөө тең оор сыноонун алдында болчу. Жалпы элдин башына түшкөн мүшкүл иш булардын ар биринин жекече тагдырын таразага салып, өлчөп турган. Демек, булардын ар бир кадамы,

кыймыл-аракети, дегеле адамдык наамы, ар-намысы дал ушул катаал кырдаалдар менен тыгыз, ажырагыс түрдө байланышкан эле. Эгерде жогортодо келтирилген цитаталардын логикасын ээрчисек (Г. Гачев, В. Левченко, М. Борбугулов), анда Жамийла Даниярдын эрдигине кубанып куттукташ керек, эч болбосо ыраазы болуш керек эле. Повестте андай болуп чыкпайт: «Жамийла артынан шыбырады: — Тамашаны түшүнбөгөн акмак?!».

Катуу да айтпайт, элге угузбай шыбырайт, анткени бул сөздөрдө тереңден чыккан аёо, эч кимге айтыла элек сыр, буулуккан ыза, айтор, не бир уйгу-туйгу келген карамакаршы сезимдердин түйүнү жатат! Бул жолу «ороюраак болсо да, карасанатайы жок» тамашанын ордуна чыкпай калышы, ал тамашаны Даниярдын чындыкка айландырып жиберishi, кантсе да сюжеттин борбордук учурларында жатат. Дал ушул жерде Жамийланын Даниярга болгон мамилесинде кандайдыр бир бурулуш башталды. «Эртең менен эгинди капка салып жатканда, Жамийла жанагы кырсыктуу карала капты алды да, буту менен басып туруп, тигиштерин эки колдоп айрып-айрып жиберди...

Мурдагы «жети пуддук», «чоң» деген туруктуу эпитеттердин ордуна азыр биринчи жолу «кырсыктуу» деген эпитет колдонулуп жатат. Ушул нерсе, ушул кырдаалга карата мындан так, мындан даана мүнөздөмө болушу мүмкүн эмес. Эпитеттин которулушунан эле окуя психологиялык мазмундагы кескин бурулушту байкатып турат. Азыр ушул тексти кайрадан окуп отуруп, «жигитти», «эркекти» сыноо маселеси кайдан чыга калганына бир жагынан таң каласың. Көрсө, мунун баары адабий эрудицияны артыкбаш демонстрациялоодон, Батыштын, Чыгыштын эпосун ыгы келсе да, келбесе да колдоно берүүдөн улам чыгып жаткандай.

Болбосо согуштун оор учурундагы кадыресе эле турмуштук көрүнүштөрдү эпостук сыноолорго, мифтик Олимп тоолорго, ар түрдүү элдик санаттарга салыштырбай эле, мунун баарын мезгилдин бөтөнчө кырдаалындагы реалдуу адамдардын өз ара мамилесинен издесек, анда ар кандай «сыноолор» жана «Олимп тоолору» кадимки эле кыргыз айылында жашаган жаш келиндин «ороюраак, бирок карасанатайы жок» тамашасы болуп чыгат.

Мына ошон үчүн «оройлугун» моюнга алган Жамийла «кырсыктуу» капты тытып ыргытып, бүт ызасын чыгарып жатты.

Бирок карала кап, чыны менен «кырсыктуу» болду. Баринынан мурда, Жамийланын сыры ачылды, көрсө, Даниярга көрсөткөн анын кылык-жоругу анчейин жөн эмес, тереңде жаткан мааниси бар экен. Жазуучу окуяны кубалабайт, өз ырааты менен өнүктүрөт. «Кырсыктуу» каптан кийин тамаша, албетте, уланбайт, шарт үзүлөт, ар ким өз ою, өз мүдөөсү менен жашап, кайтып келишет. Натыйжада, сюжеттик окуянын андан ары чыңалышы да башкача ыргакка, башкача интонацияга өтөт. Ч. Айтматов жайдын толгон учурунда кыргыз жериндеги август түнүн сүрөттөйт. Жазуучунун калеминен жаралган бул керемет реалисттик сүрөттөөнү окуганда, чыны менен, тээ алыста кан күйгөн ырайымсыз согуш жүрүп жатканы, а бул жерде болсо эл кыйналып, бүт күчүн, эмгегин үрөп фронтко жумшап жатканы эстен чыгып, кандайдыр бир башкача ырахаттуу дүйнөнүн атмосферасы пайда боло калат. «Ушундай түндө жол жүргөн кандай жакшы! Караңгыда термелген аттардын жондорун карап отурсан, ушул түнкү дабыштарга кулак салып, ушул түнкү жыттарга мас болсоң кандай жыргал!

Жамийла ошондо менин алдымда кетип бара жаткан. Тизгиндерди бош коё берип, ал эки жагына көз сала, акырын гана кыңылдап ырдамыш болот. Биздин унчукпай, сүйлөбөй келе жатканыбыз анын көңүлүн басынтып жатты. Мен аны билип эле турдум. Чын эле ушундай түндө унчукпай коюш болобу? Адам деген тилдүү, жандуу болсо, анан табияттын ушул көрүнүшүнө жооп бербейби?» Табияттын бул кереметине, жылдыздуу асман, капчыгай аралаган жол, лепилдеп жорткон жел, эрмен, шыралжындын жыты, бадалдын арасынан жаны тынбай алдастаган Күркүрөө, дегеле, август түнүнүн эч бир кайра кайталангыс ажайып көрүнүшүнө Жамийланын «жооп» бербей коюшу мүмкүн эмес эле. Анын үстүнө, Жамийланын өзүнүн жан дүйнөсүндө, сезиминде жүрүп жаткан түшүнүксүз уйгу-туйгулар табияттын дал ушул укмуш көрүнүшүнө шартташып, дал келип турган эле. Мына ошондуктан Жамийланын ыры, эч ким кыстабаса, сурабаса деле, өзүнөн-өзү башталгандай жү-

рөктөн, ички зарылдыктан келип чыкты. Балким, ушинтип Даниярдын «таарынычын» жазып, «капасын» ачмак болуп жаткандыр. Айтор, эмнеси болсо да, Даниярга Жамийланын кайдыгер эмес экени, Данияр көптүн бири эмес экени, Осмон да, ал турмак, фронтто жүргөн күйөөсү да бул катарда турбаганы белгилүү боло баштады. Чынын айтканда, бул экөө бири-бирине кайдыгер эмес экени, экөөндө тең теренде жаткан назик, таза сезим бар экени адегенде эле байкалат. Бирок бул «бир көз караштан» пайда болгон сүйүү эмес, ошондой эле, бир көргөндө эле ачыкка чыккан сүйүү эмес. Андай болгондо суроо келип чыгат: деги кимиси ачыкка чыгып жатат, Даниярбы же Жамийлабы? Буга чейин ушундай суроо коюлбаса керек. Арийне, шарт боюнча, жол-жобо, алмустактан бери келаткан эркек-аялдын ортосундагы салт боюнча биринчи жолу ачыкка Данияр чыгуу керек.

Ал эми повестте кандай болуп жатат? Муну аныкташ үчүн адегенде Даниярдан баштоо керек. Жазуучу бул образды сүрөттөөдө айрыкча бир учурга атайы маани берип, басым койгону ачык эле байкалат. Ал — Даниярдын түнтүгү, унчукпай эле өзүнчө обочолонуп, башкалардан бөлүнүп жүрүшү. Айтор, андан оңой менен сөз чыкпайт. Маселен, Сейиттин согуш жөнүндөгү суроосуна анчейин жооп бербей коюшу түшүнүктүү. Ал эми Жамийланын каңкуулаган тамашаларычы? Бирөөнө да кылчайып жооп берип койбойт. Же Данияр турмуштан чүнчүп, жедеп басынып, баш көтөрбөй кайдыгерликтин туткунунда калганбы? Август түнүндөгү эстен кеткис окуядан кийинки бир сценаны келтирели:

« — Бери келчи, Данияр, кашка аттын такасы шалкылдап калыптыр, жулуп таштачы, кармап берейин!

Данияр аттын туягын эки тизесинин ортосуна кысып, таканы жулуп алып өйдө боло бергенде, Жамийла аны карап, акырын гана айтты:

— Сен эмне, эчтеке түшүнбөйсүңбү? Же менден башка кыз — келин түгөнүп калыптырбы.

Данияр ылдый карап унчукпады.

— Болбосо, мага эле оңой дейсинби? — деди да, Жамийла, үшкүрүп алды...

Кашка аттын такасы — бул шылтоо. Жамийланын накта айтайын дегени башка. Келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай, маселени мындай ачык, мындай тикесинен коюу бир гана Жамийланын колунан келет. Ал көнүлүндөгүнү, сезиминдегини жаап-жашырбайт, дал ток этер жерин, эн бир аянычтуу, талылуу жерин айтып жатат. Башкасы башка дейли, Жамийла өзү ымандай сырын төгүп, ачыкка чыгарып жатканда, Даниярдын кандайдыр бир жооп бериши зарыл эле да! Ырас, Данияр бирдеме деп айтканын, аны Сейит укпай кал-ганын жазуучу эскертет. А чынында, Даниярдын эмне айтканын жазуучу атайы эле Сейитке угузбай коёт (ошол учурда ал ооздуктап кармап турган ат башын силкип жиберет), демек, эмне айтканын биз да билбейбиз. Кыскасы, Жамийланын жеткен ачыктык менен айткан ымандай сыры, мындайча айтканда, жоопсуз калат. Баарынан да кызыгы — Жамийла ушинтип айласын таппай кысталыштын кыл чекитинде турса, Данияр, тескерисинче, «бир нерсеге ыраазы болгондой, колундагы таканы сылап», нары четке карай басып кетет. Данияр эмнеге сүйүнүп, эмнеге кубанып жатат? «Мага эле оңой дейсинби?» деген Жамийланын каңырык түтөп айткан сөзүнө ыраазы болушка деги кандай негиз бар? А балким, мында Данияр өзү гана түшүнгөн, өзү гана чечкен сыр бардыр. Көрсө, бул Жамийланын ичтеги буулуккан күйүтүнүн ачыкка чыгышы экен, башкага эмес, бир гана Даниярга айтылчу сезимин билдирип жаткан экен. Данияр буга чейин бир жерде да, бир сөз менен да өзүнүн сезими жөнүндө Жамийлага айткан эмес. Азыр болсо, Жамийла мунун баарын мурдатан эле угуп, билип жүргөндөй, ачыкка чыгып жатат.

Көрүнүктүү адабиятчы В. Новиков «Жамийла» повестинин стилистикалык өзгөчөлүгүн, андагы реалисттик жана романтикалык, эпикалык жана лирикалык кубулуштарды анализдеген маанилүү макаласында Жамийланын жогоруда биз келтирген сөзүн комментарийлеп, мындайча корутундулайт: «Ушундан кийин Сейитке Данияр эми бул жерде калбай, кетип калат го деген ой келди».

Ырас, Данияр эми кетип калат деген ой Сейитке келет. Бирок кайсы убакта, кандай окуядан кийин? Кеп ошондо. Эч качан Жамийланын сөздөрүнөн кийин эмес. Кандай гана

оор болбосун, ал сөздөр Даниярга жагымдуу сөздөр болчу, анын жүрөгүндөгү күткөн сөздөр болчу. Эгерде текстти дагы бир сыйра абайлап карап чыксак, анда жазуучу окуянын чечилишине өтө кылдаттык жана этиеттик менен жеткенин байкайбыз. Жамийланын сөзүнөн кийин Даниярдын кубанычы узакка созулбады. Эртеби, кечпи Данияр да, Жамийла да бир чындыкка, бир окуяга келип такалмак. Ал чындык дал ушул азыр Садыктан келген кат жана өзү жакында келет деген кабар. Катты өз көзү менен көрүп, кабарды өз кулагы менен уккан Данияр чыдабады: «...анданмындан бир тийип, атырылган бойдон короодон жулунуп чыкты да, чаң уютуп жолго түштү». Биринчи жолу үчөө үч башка бөлүнүп жолго чыгышты. Дал мына ушул окуядан кийин Сейитке «Ай, эми кетет го бир жакка, калбайт айылда!» деген ой келди.

Сейиттин бул ою ордуна чыгат беле, жок беле. Даниярдын «качып кетишинин» мааниси эмнеде, Жамийланы аяганыбы, кызгануубу, же чын эле «качкандыкпы». Айтор, Сейиттин божомолу бекеринен чыгып жаткан жери жок. Анткени Данияр да, Жамийла да эң чечкиндүү, балким, чечкиндүү кадам жасай турган эң акыркы чекке келип, такалып турушкан. Кимдир бирөө буга барыш керек болчу. Көрсө, Даниярдын «качып кетишинин» өзүнчө мааниси бар экен. Ал, баарынан мурда, Садыктан келген кабар Жамийланын абалын ого бетер татаалдантканын түшүндү. Эмне кылыш керек эле, ого бетер Жамийлага «кысым жасоо» керек беле, же... Жок, ал анте албайт. Бир гана аяганы, сактаганы, кокустук кетирип бүлдүрүп, сындырып албайын деп корккону — жалгыз Жамийла. Ошондуктан мына ушул эң жооптуу, эң чукул учурду Жамийланын өзүнө гана берет. Ал кандай чечсе, дал ошондой болот. Демек, маселенин түйүнү Жамийланын колунда. Сюжеттик окуя билинбей чыналып, курчуп отуруп дал ушул чекитке жетти. Дал ушул жерде Жамийла эч ким күтпөгөн, эч кимдин оюна келбеген чечимге, бирден-бир туура, адилет чечимге келди. Данияр дал ушуга ишенген, ушуну күткөн.

Ал мындай: «Көзүмдү ачсам — Жамийла экен. Сууга түшүп келген көйнөгүн да салкындатып, сууга сыгып келиптир, өзү да бир түрдүү жагымдуу салкындыкты ээрчи-

тип келди. Жамийла токтой калып, эки жагын элендеп ка-
рады да, Даниярдын баш жагына отурду.

— Данияр, мына мен өзүм келдим! — деди ал акырын
шыбырап».

Жамийла «качып кеткен» Даниярга өзү келип жатат. Бул
анчейин эле «чоң» үйдүн, «кичүү» үйдүн жол-жоболорун
бузуу, же жөн эле никелүү күйөөсүн таштап кетүү эмес.
Эгерде повесть никелүү күйөөсүн таштап кеткен аял жөнүндө
гана болсо, анда ал ошол темадагы жазылган чыгармалар-
дын карандай туурандысы болмок. Ачыкка биринчи чы-
гыш, андан кийин артынан издеп «өзү келиш» — бул Жа-
мийланын гана колунан келет.

Ушуга байланыштуу Россиянын кыштактарынын бирин-
де болгон укмуш окуя, Татьянанын сүйүү каты эске келет.
Албетте, Татьяна, Жамийла бир катар турган, окшош каар-
мандардан эмес. Булар башка элден, ар башка доордун
адам-дары.

Бирок, кантсе да адамдык сезим, аялдык сезим (ал кай-
сы доорго, кайсы элге тиешелүү болбосун) түпкүлүгүндө
келип жалпы адамзаттык касиет-сапаттарга кошулбай кой-
бойт.

Демек, Жамийланын кылыгын жалаң адаттык жол-жо-
болордун позициясынан кароо бул образдын нукура маа-
нисин төмөндөтөт, тар чөйрө менен ченөөгө алпарат. Жа-
мийланын сүйүүсү дал согуштун кайнап турган учурунда,
элдин башына не бир кайгы, мүшкүл түшүп, ырайымсыз
жоготуу биринин артынан бири келип турган чакта кан-
дайдыр бир майрамдагыдай ыр-обон менен кошо жаралган
бөтөнчө сүйүү. Жамийланын окуясын башка бир доорго,
башка бир кырдаалга орун которуштурууга түк болбойт.
Андай болгондо эле ал никелүү күйөөсүнөн кетип калган
кадыресе аялдын кебетесине түшүп калат. Согуш, жоготуу,
өлүм кайгысы менен адамдагы эң бир ыйык, эң бир ук-
муш сезимин контраст, карама-каршы коюп сүрөттөө жа-
зуучунун идеялык-көркөмдүк концепциясынын борборун,
негизин түзөт.

Мына ошондуктан ар бир каармандын кылык-жоругун,
аракетин, адамдык байланыш-мамилелерин түшүнүүдө,
аларды окуя жүрүп жаткан мезгилден жана кырдаалдан ажы-

ратпай, диалектикалык бирдикте кароо керек. Маселен, Данияр бир жерде да Жамийлага өзүнүн сүйүүсү жөнүндө унчугуп, бир ооз сөз менен билдирбейт, баарын ичине, өзүнө сактайт. Эң акырында Жамийла өзү келип, үч ирет кайталаган суроо менен кайрылат:

«— Бирок, мен айыптуу белем?.. Сенде да айып жок». Бул чечүүчү сөз. Даниярдын жүрөгүн түпөйүл кылган сырды чечкен сөз.

Реалдуу ситуацияны мындай эле көз алдыга келтирип көрөлүчү. Согуш жүрүп жатат. Бул аялдын эри фронтто жарадар болуп, госпиталда. Жакында келиш керек. Аял болсо башка бирөө менен кетип жатат. Ушундай окуядан кийин кимисидир бул жерде күнөөлүү болуу керекпи, же жокпу? Эл алдында, элдик этиканын алдында, дегеле, фронтто жарадар болгон адамдын (ал ким гана болбосун) алдында, албетте, кимисидир күнөөлүү болуш керек. Ириде жанагы «бирөө», маселен, Данияр.

Азыр дал ушундай кырдаалга Жамийла менен Данияр туш келип отурат. Алар кантип (эч ким күтпөгөн иш болуп жатса) өздөрүнүн «күнөөсү» жөнүндө ойлонбой коё алышат. Айрыкча, Данияр. Эл алдында, салт алдында, ал турмак, өзү тааныбаган, бирок өзүнө окшош, фронтто жарадар болгон солдаттын алдында. Дал ушуну сезген, түшүнгөн Данияр сүйүү сезими канчалык күчтүү болбосун, канчалык таза болбосун, ал жөнүндө бир ооз сөз айтып ачыкка чыга албайт. Байкалып тургандай, сюжеттин драмалык, психологиялык чыналышы кандайдыр бир карандай окуялардын өнүгүшү эмес, адамдардын өзүн-өзү түшүнүүсүнө, андап-билүүсүнө, жоопкерчиликти, «күнөөнү» сезүү тереңдигине негизделген. Башкача айтканда, Жамийланын сүйүүсү никелүү күйөөсүнөн кетип калгандыгы үчүн эмес, баарынан мурда, адамзаттын башына эң катаал сыноо түшүп турган чакта жаралганы үчүн, бардык «күнөөнү» өз мойнуна алып, тайманбай биринчи ачыкка чыкканы үчүн айран-таң калтырды. Көрсө, согуштун оор трагедиясы да адамдарда эң бир ыйык, эң бир таза сезимди, сүйүү сезимин өчүрө албайт, тескерисинче, сүйүү адамдын не бир тереңдеги сонун сапаттарын ачууга мүмкүнчүлүк берет — повесттин ички пафосу да дал ушунда.

Жамийланын образынын улуттук мазмунуна кеңири токтолгон сынчы В. Левченко мындай деп жазат: «Француздарды Жамийланын кетиши, күйөөсүнөн кетиш фактысы эмес, искусство чыгармасынын өзү, түпкүрдөн, образдардан сызылып чыккан нерселер, жаратылышы, бүт турпаты менен жандуу бүкүлү кабылдоодон туулган кайталангыс музыка таң калтырган көрүнөт».

Ошентип, «Жамийла» повести жөнүндө ар түрдүү пикирлер, айрыкча аны «кабыл албоо», сырттан кошулган «чоочун денедей» мамиле жасоо бул кыргыз аялынын эринен кетип калгандыгы үчүн эмес, баарынан мурда чыгарманын эстетикалык табиятына, кыргыз адабиятына апкелген көнүмүш эмес, күтүлбөгөн көркөмдүк ачылгаларына байланыштуу болчу.

Бул повесть бир кылка чектелүү чөйрөгө, маселен, сүйүү маселесине арналып жазылганы менен, өзүнүн турмуштук мазмуну жана адамдын улуттук мүнөзүн ачуу боюнча нукура эпикалык башталмадагы чыгармалардын катарына жатат. Эпикалуулук бул жерде көлөмдүүлүктү, көп пландуулукту көрсөтүүчү касиет-сапаттардан эмес. Эпикалуулук — бул образдын толук ачылышы. Көркөмдүүлүктүн дал ушул уңгулуу жана өзөктүү маселесинде «Жамийла» повестинде автор өзүнүн мурдагы адабий тажрыйбаларынан оолактап, кайчылаш жолдор менен кетти. Натыйжада, сүрөттөөдөгү көп каармандуулук жана көп окуялуулуктун ордуна жекече каарман жана жекече окуя орун алды. Мурда образды толук ачуу каармандын биографиясын, ар түрдүү турмуштук шарттарды, этнографиялык жагдайларды майда-баратына чейин экстенсивдүү баяндоого негизделсе, «Жамийла» повестинде автор адамды фундаменталдуу көрсөтүүдө интенсивдүү теренделген психологизмге багыт алды. Бул эмне деген сөз? Ал, баарынан мурда, кыргыз жазуучусу азыркы замандын бийик реализмин карай багыт алды деген сөз, элдик эпостун терең катмарларынан бөлүнүп чыккан улуттук сөз искусствосунун жаңы жээктерин ачуу жолуна түштү деген сөз.

Чыңгыз Айтматов Экинчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы кыргыз аялынын тагдырын сүрөттөгөн, ошол тарыхый мезгилдеги кыргыз аялы жөнүндөгү биринчи эпика-

лык цикли түзгөн («Бетме-бет», «Жамийла» повесттери менен биргелешип) «Саманчынын жолу» повестине кийинчерээк келди. Буга чейин жазуучу «Ботогөз булак» (1961), «Биринчи мугалим» (1961), «Делбирим» (1963) повесттерин жарыялаган эле. Дагы бир өтө маанилүү тарыхый-адабий жагдай — ушуга чейинки жазуучунун «Бетме-бет», «Жамийла», «Ботогөз булак», «Биринчи мугалим», «Делбирим» деген чыгармалары «Повести гор и степей» деген ат менен жыйнакталып, ага 1963-жылы Лениндик сыйлыктын лауреаттыгы берилет.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Салт жана жаңычылык

Илимде традиция жана новаторлук же салт, салттуулук жана жаңычылык деген түшүнүктөр адабий процесстин тарыхый өнүгүшү жана анын жаңыланып турушу, мурдагылардан мурасталып калышы жана мурда болбогондордун жаңыдан жаратылышы, кыскасы, жалпы кыймылы менен байланышта каралып жүрөт.

«Традиция» латын сөзү (traditio — өткөрүп берүү, мурас-тоо деген мааниде), анын маани-маңызы мында: жазуучу чыгарма жазып жатканда өткөн мезгилден, өзүнө чейинкилерден пайдаланган, ошолорго ориентир жасаган тажрыйба, бир кездеги жыйналган маданий-эстетикалык, рухий мүлктү бүгүнкү күн же өзүнүн чыгармачылыгы үчүн зарыл, актуалдуу кылып колдоно билүү өнөрү. Албетте, сүрөткер өткөндүн жакшы нерселерин өздөштүрүп, аларды чыгармачылыгында колдонуп, ошол эле кезде ошол традицияны өзүнүн максат-мүдөөсүнө ылайык жаңылап пайдаланат, бул болсо новаторлук (жаңычылык) деп аталат.

Салтсыз жана жаңылыксыз прогресс болбойт, б.а. бул эки көрүнүштүн карым-катышысыз адабий процесс өнүгүп-өспөйт. Сүрөткер өткөндөн салт катары жеке бир жазуучунун жеке табылгасын колдонушу да мүмкүн, же жалпы бир муундун мурастарын өзүнүн чыгармачылыгына мурас катары алышы да мүмкүн, бирок мунун баарын өзүнүн өнөрканасында иштеп, ийлеп, новаторлук киргизбесе ал жазу-

учунун өзүнүн жеке индивидуалдуулугу көрүнбөйт. Салтты ыгы менен пайдалануу эч убакта жаңычылыкка тоскоол болбойт жана салтсыз жаңы нерсе жаратуу мүмкүн эмес, ар кандай жаңы нерседе эски традиция болот. Автор жаңылык менен эскиликтин ортосунда турат, ал каалаганынан каалашынча калпып алууга мүмкүнчүлүгү бар, албетте, бул анын талантына, билимдүүлүгүнө байланышат. Ушул экөөнүн биримдигинен гана мыкты чыгарма жаралат. Кээде салттуулук автордун жазуу процессинде атайын максат менен эмес, анын оюна баш ийбей, стихиялуу түрдө да кирип кетет, себеби адам деген кайсыл бир салттын «упчусун» соруп калган, анын каны-жаны билинбей аралашып кеткен.

Жаңычылдык адабий процесстин өсүш диалектикасынан жана окурмандын эстетикалык табитинен, идеялык көз карашынын өсүшүнөн улам зарыл болот. Новатор (жаңычыл) жазуучулар канчалык көп болсо, ошол элдин адабияты ошончолук бай жана ар тараптуу болот, демек, мында ошол улуттун окурмандарынын маданияты да бийиктикке көтөрүлөт. Мисалы, силер 1930-жылдардагы кыргыз поэзиясын жакшы билсеңер, ошондо Мукай, Жусуп сыяктуу акындар улуттук адабиятка чет элдик поэзиянын таасиринен улам саптарынын муун саны туура келбеген, уйкаштык өтө эле катуу сактала бербеген, ыр жолдору сындырылган поэзияны алып келди, бул албетте, адабиятыбыздагы формалык жаңычылык эле. Азыр эми кимдир бирөөлөр ошол формада ыр жазып кирсе, аны эч ким жаңы-чылык катары кабылдабайт, тескерисинче, 1930-жылдардагы Мукай менен Жусуптун салтын улантып жатат деп айтат.

Ч. Айтматовдун алгачкы аңгемелерин окуп көргөндө (1950-жылдар) өзүнө чейинки кыргыз прозасынын, А.П. Чеховдун, Ж. Лондондун аңгемелеринин, реалисттик орус, казак адабиятынын салтын көрөбүз, ошол эле кезде анын чыгармаларынын кыргыз адабиятынын салтында мурда болбогон жаңычылыгынын учкундары «жылт» этип көрүнө баштайт.

«Жамийла» повестинде, айталык, мурдагы кыргыз адабиятындагы аялдардын образындагы айрым белгилерди алып жүргөн Жамийланы, ошону менен бирге, аларга таптакыр окшобогон жаңы Жамийланы көрөбүз. Бул — каармандын

мүнөзүн ачуу жагынан. Мындай салттуулук менен жаңычылык билгичтик менен айкалыштырылган, жаңы мүнөз түзүлгөн, баяндоочу, окуяны алып баруучу каарман киргизилген, лиризм күчөтүлгөн, адамдын сүйүү психологиясы, деги эле каармандын ички жан сыры терең ачылган, бул жаңычылыгы убагында кыргыз адабиятынын салтында мурда болбогондуктан, айрым жазуучулар тарабынан терс кабыл алынган.

«ДЕЛБИРИМ» ПОВЕСТИ

Көркөм адабиятта өзүнүн мыйзам ченемдерин ачуу ар бир чыгармачыл инсандын жекече иши. Бул анын аздектеген ыйык сыры. Кандай абалда болсо да, ал ар бир жаңы чыгарма менен жекеме-жеке беттешет, өзүнүн гана көзкарашына, даярдыгына, талантына жараша аны иш жүзүнө ашырат. Бирок ал айлана-чөйрөдөн, адабий атмосферадан бөлүнүп, ажырап турган өзүнчө бир ээндиктеги индивидуум эмес. Айрыкча, азыркы маданий карым-катыш каршы-терши өтүп, кээде бирге жарышып, кээде кайчылашып, адабий борбор менен элеттин аралыгы жоюлуп бараткан учурда ар бир улуттук жазуучу өзүнөн мурункуларга жана замандаштарына кандайдыр бир деңгээлде, кандайдыр бир мааниде кайрылбай койбойт. Кайрылуу түз болушу, же кыйыр болушу мүмкүн, эриш-аркак болушу, же түздөн-түз талаш-тартыштуу болушу мүмкүн. 1960-жылдардын башында кыргыз адабиятында дал ушундай кырдаал түзүлүп турду.

Биринчиден, бул учурда жалпы совет адабиятында көркөм изденүү пафосу ар тараптуу жана күчтүү эле, арийне, бул процесстен улуттук адабияттын ар бири да окчун калбайт эле. Экинчиден, согуштан кийин адабиятка жаңыдан кошулгандар адабий камылгасы жагынан да, жалпы кругозору жагынан да жетилген курагына келип, кантсе да өзүнүн, өз жолун табууга демилге менен киришип жаткан мезгил болчу.

Ч. Айтматовдун адабий тагдыры дал ушундай чыгармачылык изденүүнүн демилгеси күйүп-жанып турган учурга, дегеле жалпы көркөм ойлоо маданияты өзүнчө бир бышып, жетилип, кандайдыр бир сапаттык кубулушка өтө турган

дооруна туш келди. Ч. Айтматовдун жазуучулук даанышмандыгы мына ушунда болду: ал көркөм өнүгүүнүн келечегин таамай сизди, өзүнүн талантын, чыгармачылык энергиясын бүтүндөй бойдон ошол багытка жумшай алды. Дал ушул касиет, доордун, мезгилдин муктаждыгын калетсиз сезүү касиети жазуучунун үзүрлүү чыгармачылыгына фундаменталдуу өбөлгө жаратты. Жазуучу бул аралыкта өзгөчө бир өркүндөгөн максимализм, жигердүү өжөрлүк менен эмгектенди. Натыйжада, 1958—1962-жылга чейинки жазгандарынын негизгилери топтолгон «Тоолор жана талаалар повесттери» («Жамийла», «Ботогөз булак», «Биринчи мугалим», «Делбирим») деген китеби 1963-жылы, жогоруда айтылгандай, Лениндик сыйлыктын лауреаттыгына татыктуу болду. Бар болгону беш жылдын аралыгында мындай бийик наамга жетишүү жазуучу үчүн да, улуттук адабият үчүн да чоң сыймык болуу менен бирге, сөзсүз түрдө, жаңы чыгармачылык зарылдыктарды «күн тартибине» койду.

Ч. Айтматовдун бул аралыктагы чыгармачылык изденүү багытын «Делбирим» жана «Биринчи мугалим» повести ачык-айкын мүнөздөйт. Баарынан мурда, чыгармачылыгынын бүгүнкү багытына айланды.

Анда эмне үчүн бул эки повесттин биринчиси түздөнтүз азыркы учурга арналса, экинчиси — «Биринчи мугалим» повести, канткен менен өткөн доорго, кандайдыр бир мааниде тарыхта өтүп кеткен окуяны сүрөттөйт? Мында биз айткан тезиске карама-каршылык жокпу? Чынында, мына ушундай парадоксалдуулукка карабастан, «Делбирим» повестинде баяндалган Илиястын, Аселдин татаал тагдыры канчалык даражада бүгүнкү күндүн турмуш проблемасын көркөм чагылдырса, ошондой эле деңгээлде «Биринчи мугалим» повестиндеги Дүйшөндүн, Алтынайдын өмүр жолу өзүнүн руху, мааниси боюнча бүгүнкү күн менен тикедентике үндөшүп, шайкеш келип турат. Бул жөн гана сырткы идеялык, жалпы тематикалык үндөштүк эмес. Бул жерде сөз ички өзөктүү жакындык, көркөм табияттагы жакындык жөнүндө баратат. Башкача айтканда, улуттук чындыкты, улуттук турмушту, ал мейли өткөн турмушпу, же бүгүнкү күнбү, көркөм өздөштүрүүнүн принципалдуу жаңы эстетикалык негиздери жөнүндө баратат.

Маселенин ал-жайы ачыгыраак болсун үчүн, Ч. Айтматов ушул чыгармаларды жазуу мезгилинде «азыркы күндүн» проблемасын кандайча түшүнгөн, ага кандайча эстетикалык принциптерден мамиле эткен, мына ушуну карап көрүү зарыл. Дал ошол 1961-жылы, «Биринчи мугалим» повести жарыялана баштаган жылы, «Литературная газетага» жазуучунун «Эң негизги китеп» деген программалык маанидеги макаласы жарыяланган. Бул макалада автор «азыркы учур», «улуттук форма жана традиция», «бүгүнкү күндүн темасы» сыяктуу социалисттик реализмдин эң курч жана фундаменталдуу маселелерине токтолот. Кийин деле Ч.Айтматов бул проблемаларга нечен ирет кайрылып, нечен ирет тиешелүү өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизди. Бирок «Эң негизги китеп» деген макала өзүнүн принципалдуулугу жана конкреттүү ачыктыгы боюнча өз учурунда жазуучунун адабий-эстетикалык көзкарашын кеңири, толук чагылдырган макаланын катарында жатат. Автор бул макаласында азыркы күндүн темасын сүрөттөөдө анын сырткы белгилери менен чектелген, маселен, электр устарасынан баштап космостук спутникке чейин кабардаган иллюстративдик чыгармаларга, ошондой эле, каарманды, улуттук чындыкты көрсөтүүдө «тезектин», «кымыздын», «теринин» жытынан чыкпаган чектелүүчүлүккө келишимсиз түрдө каршы чыгат. Айрыкча азыркы күндүн темасын пайдалануу эсебинде эптеп китеп чыгарган халтурщиктердин бетин ачат. Адабияттагы мына ушундай көрүнүштөргө ал өзүнүн принципалдуу эстетикалык позициясын жана ошол позицияда туруп ишке ашырылган чыгармасын карама-каршы коёт. Дал ошондой чыгармалардын катарында «Делбирим» жатат.

«Делбирим» повести өзүнүн композициялык түзүлүшү боюнча төрт бөлүмдөн турат: «пролог ордуна», «шофёрдун баяны», «жол-чунун баяны», «эпилог ордуна». Повесть мындайча башталат: «Кесибим журналист болгон соң, үйгө байыр албай кыргыз жергесин кыдырып жүргөнүм жүргөн. Ошондой бир жолу Нарында жүргөн элем, Фрунзеге редакциядан чукул чакырып калышты. Автостанцияга жетип келсем, автобус менин алдымда эле жүрүп кетиптир. Кийинкиси беш сааттан соң жөнөйт экен. Жолулаш бир машина-

га түшүп кетиштен башка ылаажы калбады. Жүгүрүп жолдун этегиндеги кара жолго чыктым».

«Делбирим» повести жазылып, жарыяланган жылдарда Ч. Айтматов, чынында эле, Москвада жарыяланчу коммунисттер партиясынын органы болгон «Правда» газетасынын өз кабарчысы болуп эмгектенчү. Буга караганда повесттин «прологунда» жана «эпилогунда» сүрөттөлгөн «мен» Чыңгыз Айтматовдун өзү дегендей корутунду чыгышы толук ыктымал. Чынында, андай эмес. Автобиографиялык учурлар байкалып, сезилгенине карабастан, лирикалык «мен» повесттеги сюжеттик өзөктөрдү бириктирүүгө кызмат аткарган өз алдынча персонаж. Тагыраак айтканда, маниси жана мүнөзү боюнча эки башка сюжеттик өзөктү, «Шофёрдун баяны» менен «Жолчунун баянын», бир бүтүн образдык системага байланыштырып турат. Повесть эмне жөнүндө? Эгерде кыскартып, так кесе айтканда, бул өз бактысын, таалайын сактай албай, колунан жулдуруп ийгендей болгон адамдын трагедиясы жөнүндөгү повесть. Адам өз бактысын өзү сактап калалбай, ажырап калышына өзү күнөөлүүбү, же кандайдыр бир социалдык-коомдук кырдаалдар ушундай оор кайгылуу тагдырга апкелип такадыбы?

«Делбирим» повестинин маани-мазмуну да ушул суроого тыгыз байланыштуу. А ырасында, повесттин баш каарманы Илиястын таалайы-бакыты, мындайча айтканда, «өзү келди», ал мындайча башталды:

«...Көз кыйыгым менен өтүктөн өйдө, тизе ылдый кыска, булайган көйнөктүн этегин көрдүм. Айылга жеткирип кой дечү кемпирлердин бири го дедим кызымда.

— Кете бер, чоң эне! — дедим мен. — Менин жумушум көп али, чыдап күтө албайсың.

— Мен чоң эне эмесмин, — деди анда тиги. үнүндө кысынгандык бар, бирок кермек какшыгы да сезилди.

— Анда кимсин? — дедим.

— Кызмын.

— Кызмын? — деп өтүгүн дагы бир карап алдым да, оюнга чаптырдым.

— Сулуу кызсыңбы?»

Чынында эле, Илиястын алдында тал чыбыктай буралган кыз турган. Аты — Асел эле. Булар бири-бирин издеш-

пей табышты. Ал турмак, Асел менен Илияс, кудум Жамий-ла менен Даниярдай, бири-бири үчүн жаралгандай эле. Бирок, тилекке каршы, булардын бакыт-таалайы узакка созулган жок. Ал сүйүү кандай тез, чукулунан башталса, дал ошондой эле тез, чукулунан кыйрады. Кыйраганда да, кайрадан орду толбос болуп, биротоло орду-түбү менен кыйрады.

Ч. Айтматов өзүнүн чыгармачылыгынын башталышынан эле өзүнүн негизги көңүлүн адамдын жеке тагдырына бөлгөн. Ал өзүнүн ушундай көркөмдүк-эстетикалык принцибин «Делбирим» повестинде да бекем кармайт. Повестинин баш каарманы Илияс өзү жалгыз прицеп чиркелген жүктүү машина менен Долон ашуусунан ашып өтүүнү максат кылат.

Тилекке каршы, ашып өтө албайт, «аварияга» учурайт. Кетирген каталыгын мойнуна алуунун ордуна ал, тескерисинче, кежирленет, баруудан качат, Аселдин өтүнүп суранганына карабастан.

Ушул жерде белгилеп кете турган бир нерсе бар. Социалисттик реализмдин принцибинен кылдай тайбаган башка бир жазуучунун каарманы Долонду, сөзсүз түрдө, ашып өтмөк, Социалисттик Эмгектин Баатыры аталмак. Чыңгыз Айтматовдун каарманы андайлардан эмес.

Мына Асел менен Илиястын диалогу:

«...Бир убакта Асел шарт турду да, кийине баштады.

— Эмне отурасың? — деп назарлана айтты.

— Анан эмне кылам? — деп булдурадым.

— Автобазага кайтып бар!

— Эмне дейт? Прицепти таштаппы?

— Барып айткын.

— Сага эмне? — деп бакырып алып, үй ичинде аркы-терки баса кеттим.

— Прицепти кайра сүйрөтүп кайсы бетим менен барам? Ит болдум, куш болдум, ушул ишке туш болдум, кечирип койгула деп барамбы? Жо-жок! Эмне кылса ошо кылышсын. Урганым жок!»

Көрүнүп тургандай, Асел менен Илияс эки башка чеките, эки башка жолдо. Илияс кылган ишин, чындыкты жашырат, демек калп, жалган жолго түшөт. Асел, тескерисинче, чындыкты жашырбайт, демек, түз, туура жолдо.

Ушундан улам маселе ачыкка чыгат, Долондогу прицептин кулашы бул анчейин «техникалык авария» эмес болчу. Бул — Илиястын моралдык, адеп-ахлактык, «адамдык» кыйрашы. Илияс Долондун бийиктигин жене албаган сыңары, Аселдин адамдык, адеп-ахлактык бийиктигине көтөрүлө албады.

«ГҮЛСАРАТ» ПОВЕСТИ

Кандайдыр бир жылды, бир учурду чыгармачылык өнүгүштөгү атайы белги катарында көрсөтүү кыйын. Анткени көркөм жаралуу бул бир учурдун, бир мезгилдин гана туундусу эмес, ал — тынымсыз кыймылдагы, мурдагыдан уланып отурган үзүлбөгөн процесс. Ошондой болсо да, кандайдыр бир мааниде 1963-жыл Ч. Айтматов үчүн көркөм өркүндөөнүн чечкиндүү бурулуш этабы, эстетикалык ачылгалардын күрдөөлдүү башталышы болду. Эмне үчүндүр жазуучу өзүнүн изденүүчү пафосун, максатын биринин артынан бирин удаа жарыялаган «Изденүү кумары», «Замандашым менен сыймыктанам», — деген макалаларда ачык эле билдирип, жарыя айтты.

Ошол макалалардын биринде автор мындайча жазды: «Азыр мен чабандар жөнүндө жаңы повесть жазып жатам. Повесттин борбордук түйүнүндө — бийик, жаркын рухий дүйнөлүү адам. Иш жаңы, татаал. Мурдагылардан ийгиликтүү болушун күтөм».

Алдын ала өзүнүн аздектеген сырын ачып, азыркы учурдагы образына, оң каарман проблемасына басым койгон чыгармасы кийинчерээк «Гүлсарат» повести болуп чыкты да, ал адегенде орус тилинде «Прощай, Гульсары!» деген наам менен жарыяланды.

Ырасын айтсак, кыргыз адабиятынын тарыхында бул чыгарма өзгөчө бир тагдырга туш келди. Баарынан мурда, кыргыз адабият тарыхында билингвизм доору башталды. Ч. Айтматов буга чейин эле, маселен, «Ботогөз булак», «Делбирим» повесттерин орус тилинде жараткан эле, бирок өз учурунда бул фактыга анчейин маани берилген эмес, ал турмак, катардагы окуядай эле кайдыгер мамиле жасалган болчу. Көрсө, бул учурда жазуучунун көркөм ойлоо мада-

ниятына терең жана принципиалдуу өзгөрүштөр жүрүп жаткан экен.

«Гүлсарат» повести жарыкка келер менен эле, жергиликтүү жана борбордук басма сөздө рецензиялар, макалалар удаа-удаа жарыяланды.

Чыңгыз Айтматовдун бул повестине болгон адабий кызыгуу андан кийин да токтолгон жок, ал азыр да уланып келатат. Адабий коомчулукту ушундай тынымсыз «толкунга» дуушар кылган бул чыгарманын сыры эмнеде?

Нукура көркөм заттын сырын түбүнө чейин бүтүндөй ачуу мүмкүн эмес. Анын бир жагын айтсаң, бир жагы калат, бир катмары ачылса, экинчи катмары көрүнө баштайт, анткени ал ар башка учурда ушундай улам жаңы касиет-сапаттарын ачып отурат. «Гүлсарат» повести ушундай көркөм феномендин катарында турат. Ошондуктан чыгарманын көркөмдүк негизин ачыгыраак туюнуу үчүн деле болсо автордук комментарийге кайрылып көрүү артыкбаштык кылбайт. Жазуучу өзүнүн повести туурасында дагы бир жолу мындай дейт: «Гүлсарат» повести, бир чети, эң чоң чыгармачылык канагат алып келсе, бир чети, аябагандай машакат, азап чектирди десем болор...

Бул повестте азыркы улуттук турмуштун картинасын сүрөттөй алдым деп ойлойм, ал ошон үчүн мага кымбат. Мен анда улуттук «орнаментти» шөкөттөөнү эмес, улуттук чындыктын маанилүү проблемаларын чагылдырууну, социалдык конфликттердин, карама-каршылыктардын маңызын иликтөөнү максат кылдым».

Бул сөздөрдүн маанисине көңүл бөлсөк, жазуучуга баарынан да улуттук чындыкты, улуттук турмушту сүрөттөө накта чыгармачылык кубаныч жана канагаттануу апкелгени байкалып турат. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын дал ушул этабында улуттук турмушту сүрөттөө чечүүчү факторго ээ болуп, биринчи планга, авансценага көтөрүлүп жатканы кокусунан эмес.

Кыргыз элинин тарыхый турмушунун ар башка кырдалын көрсөткөн М. Элебаевдин «Узак жол», К. Жантөшевдин «Каныбек», Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында», А. Токомбаевдин «Таң алдында» романдары улуттук чындыкты сүрөттөө боюнча ар бири

өзүнчө эстетикалык жол-жоболорду бекемдеп, орноштурганы талашсыз. Бул чыгармалар анчейин катардагы көрүнүштөрдөн эмес, ар бири өз учуру, өз этабы үчүн көркөмдүк окуя болгон, улуттук сөз искусствосунун социалисттик реализм жолундагы алдынкы өнүгүү чегин белгилеген адабий фактылардан эле. Мына ошондуктан Ч. Айтматовдун алдында өнүккөн адабий салтты өздөштүрүү, ошондой эле, анын ар түрдүү жактарын, күчтүү жана чабал жактарын эсепке алуу, натыйжасында алардан бөлөкчө, кескин айырмаланган өзүнүн жаңыча багытын ачуу милдети турду. Мына ушул кырдаалда өзүнчө жолго чыгуу, баарынан мурда, кадыресе тиричилик-турмуштун этнографиялык жасалгаларын сүрөттөөдөн улуттук чындыктын терең социалдык драмасын, жалпы адамзаттык философиялык маңызын ачууга өтүү зарылдыгын жазуучу калетсиз түшүндү. Тагыраак айтканда, дал ушул улуттук чындыкты сүрөттөө маселесинде Ч. Айтматовдун жазуучулук кыраакылыгы дааналанып ачыкка чыкты. Ал белгилүү даражада өзүнөн мурдагы адабий салт менен конфликтке чыкты, эстетикалык полемикага өттү. Жазуучу кыргыз прозасындагы өзүнчө калыптанып калган көп каармандуулук, көп сюжеттүүлүк нормасынан баш тартты. Турмуштун «кайнаган жерине», чордонуна жеке адамдын өмүр-турмушу коюлду.

Инсан өзүнүн бүткүл туруш-турпаты менен элдин, улуттун чындыгын алып жүргөн, жүгүн көтөргөн образ катарында чыгарманын өзөгүн ээледі. Улуттук чындыкты көркөм ачууда чыгармачылык изденүүнүн пафосун адамдын жекече тагдырына буруу бул кыргыз прозасындагы эстетикалык жаңы этаптын башталышы болчу.

«Гүлсарат» повестинин биринчи фразасы, башталышы эле көп түрлүү, көп катмарлуу мазмундуулукка түздөн-түз шокумун берет. «Өр талашкан кара жолдо эски араба айдаган кары киши келет. Араба тарткан кула жорго Гүлсары да картаң ат, абыдан эле картаң ат...».

Бул башталыш өзүнүн көркөмдүк таамайлыгы жана жөнөкөйлүгү боюнча, бүткүл повесттин ритмине, социалдык-турмуштук атмосферасына дароо эле жарык түшүргөн бийик реалисттик касиети боюнча Л. Толстойдун «Анна Каренина» романындагы «Бардык бактылуу үй-бүлөлөр

бири-бирине окшош, ар бир бактысыз үй-бүлө өзүнчө бактысыз» деген классикалык формуланы эске салат.

Ошентип, кары адам менен картаң ат. Бул экөө жашоо-турмушунда далай узак жол басып, далай драмалуу окуяларды баштан өткөрүп, эми өмүр жыйынтыгына келип турган учуру. Өмүрдүн ушул чегине бул экөө кантип келди, кандай жол басты? Биз «экөө» деп бекеринен жалпылап айткан жокпуз, анткени кары адамды жана картаң атты бир катарга коюп сүрөттөө «Гүлсарат» повестинин көркөм образ системасын белгилейт. Автордун ишенимдүү сүрөттөөсү боюнча, Танабай менен Гүлсараттын «жаны» бирге бүткөндөй, буларды бири-биринен ажыратып кароого болбойт, алар бирин-бири маани, мазмун жагынан жетектеп, өөрчүтүп отурат.

Албетте, ат менен каарманды бир катарга коюп сүрөттөө Ч. Айтматовдо дайынсыз эле, жок жерден чыга калган жок. Анын таянган тоосу бийик. Эгерде бул меселенин тегин иликтеп көрсөк, ал тикеден-тике байыркы эпоско барып такалат. Эпостук баатырдын туулушу, жортуулу, акыры өлүмгө дуушар болушу, айтор, бүтүндөй адамдык тагдыры ат менен (эпос боюнча тулпар менен) тыгыз, ажырагыс бирдикте өтөт. Төштүк менен Чалкуйрук, Курманбек менен Телтору, Манас менен Аккула — бул эпос, ошондуктан сыйкырдуу тулпар менен укмуштуу баатырдын бирге сүрөттөлүшү мыйзамдуу, мындай көркөмдүк система эпостун ички табиятынан өнүп чыгат. Бул түшүнүктүү. Ал эми социалисттик реализмдин эстетикалык принциптеринде өнүгүп-өөрчүп жаткан адабият үчүн мындай архаика канчалык деңгээлде пайдалуу кызмат өтөй алат? Анын үстүнө, «Гүлсарат» повестинде азыркы замандын коммунисти жөнүндө баян болуп жатпайбы. Ушундан улам табигый суроо келип чыгат: жазуучунун эпостук формулага кайрылышы кандай максат көздөйт, анчейин бир пародия жаратуубу, же улуу традицияны улантуубу, жаңылообу? Биз буга түздөн-түз эле мындайча жооп берер элек. Жок, бул түк пародия эмес, бул ошондой эле улуу салтты жөн гана улантуу, жаңылоо эмес, бул жаңы эстетикалык принциптердин негизинде байыркы эпостук формуланы кескин түрдө жаңы сапаттык даражага чыгаруу, б. а. жаңы доордун эпосун жаратуу болчу.

Биз адегенде эле повесттин башталышына байланыштуу улуу реалисттик адабияттын жана улуу эпостун салты жөнүндө айттык. «Чыккан тооң бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт», — дейт кыргыз эли. Ч. Айтматов өзүнүн жаңы эпосун жаратууда дал ушундай бийик тоого таянды, искусствонун бийик чокуларына багыт жасады. Ошол бийиктиктен, ошол багыттан туруп кыргыз адамынын улуттук фактурасын, ошондой эле жалпы адамзаттын мазмунун ачууга киришти.

Жогортодо айтылгандай, автор дароо эле драмалык окуянын атмосферасына алып кирет. Маселен, Кара-Сайдын кырына чыгуу, кадыресе маанисинде алганда, эчтеке эмес. Бирок мына ушул кырга, өргө чыгуу Танабай үчүн өзүнчө бир машакат эле. Ал чыдап турчу эмес, башкаларды күтпөйт, кудум чабуулга бет алгандай, Кара-Сайдын өрүн карай чаап жөнөп кетчү.

Көрсө, бул адам табиятынан дал ушундай жаралган, тынымсыз эмгекчилдикке, демилгелүүлүккө, чабуулга. Танабайдын ушундай табиятына жарашып, окшошуп Гүлсарат кездешти. «...Өзү курбал кунан-тайды ээликтирип-элиртип, алар оюн салып мөңкүсө, Гүлсары жоргосун жазбай безилдейт, курбуларынын арасында сары жылдыз болуп учат. Тула боюнда кайдагы бир кажыбас күч туйлап өргө чабат, өрдөн ылдыйга, ылдыйдан сайга, сайдан кырга чабат, кырды кырдай зымырылып, туягынан майда таштар чыркырайт...».

Көрүнүп тургандай, жазуучу Танабай менен Гүлсарыны атайы жакындаштырып, окшоштуруп жатат. Бул жакындаштыруу улам барган сайын, сюжеттин улам бекем чыйралышына жараша кеңири мааниге өтөт, бүтүндөй образдык системага айланат. Мындан да кескин айтканда, бул экөөнүн өмүрү бир учурда «гүлдөп», эң бийик чекитке жетет да, бир учурда «куурап», трагедиялуу жыйынтыкка келип такалат.

Бул кандайча болду, повесть ошо жөнүндө. Согуштан кайтып келген Танабай элдин турмушу тез эле калыбына келет, тез эле онолот деген ойдо жүрдү. Ал мурдагысындай, согушка чейинкидей эле, жанын үрөп иштеди: устаканада балка сокту, жылкы кайтарды, кой бакты. Танабай өз жеринин, өз элинин камын ойлоп, камын көрүп жашады, өзүндө болгон бүткүл күчтү, адамдык асыл сапатты ошого

жумшады. Мындай учурда Танабайдын арааны жүрдү. Аны менен кошо Гүлсарынын атагы алыска кетти.

Ошентип, «Гүлсараттын» жарык дүйнөгө келиши көркөм өнүгүштөгү бөтөнчө бир адабий доор, бөтөнчө бир атмосфералык агым апкелди. Атмосфералык агым жаратылыштын аба ырайын өзгөртүп, жаңылантып турган сыңары, «Гүлсараттын» образдык системасы, жанрдык бөтөнчөлүгү, дегеле көркөм чыгармачылык турпаты, касиети боюнча кадимкидей, көнүмүштөй эмес экендиги ошол учурдагы көркөм процесстин абалына кескин бурулуш жасады, эртеңкисине, келечегине жаңы жол ачты. Атмосфералык агым жок жерден эмес, ааламдагы табияттык ар түркүн кубулуштардын негизинде жаралган сыңары, «Гүлсарат» повестинин көркөмдүк ачылгалары жазуучунун ааламдык мезгил жана мейкин масштабдагы турмуштук көзкарашынын чечкиндүү теренделиши, адам тагдырына болгон философиялык жана эстетикалык мамилесинин улам курчушу, чыналышынын натыйжасында келип чыкты. Ошондуктан Танабайдын тагдыры бир айылдын чөйрөсүндөгү жөн эле «чарбалык», «өндүрүштүк» машакат эмес, ал, баарынан мурда, адамдын жашоо-турмушунун, өмүр максатынын салтанаты жана кыйроо драмасы.

Башкача айтканда, чыгарманын түпкү, негиздүү мааниси, иш жүзүнө ашырган проблемасы андагы сүрөттөлгөн айылдын реалдуу аймагы, реалдуу турмуштук жагдайлары менен чектелбейт, ал эми Танабайдын тагдыры болсо, ошол айылда иштеп, жашап өмүрүн өткөргөн кандайдыр бир адамдын турмуш баяны менен, өзүнүн бүткүл реалдуу турмуштук шарттары, тоо-ташы, суу-сайы, чөп-чары, аба ырайы, кышы-жазы, ысык-суугу менен, андагы жашаган адамдары, кары-жашы, эркек-аялы, жакшы-жаманы менен — бардыгы тең кадимки эле тоонун этегинде жайланышкан кыргыз айлын элестетет. Танабайдын жеке өмүрү, күчкө толуп гүлдөгөн учуру жана карылыгы жеткен мезгили, эмгеги, темир устачылык, жылкычылык, койчулук күндөрү Жайдар жана Бүбүжан, жанындай көргөн жоргосу — Гүлсары, ошондой эле, Алданов, Сегизбаевдер менен болгон татаал мамилеси, мындай караганда, согуш жылдарынан кийинки кыргыз айыл турмушунун реалдуу картинасын чагылды-

рат. Мындагы сүрөттөлгөн турмуш: байыркы аламан-байге, атанган күлүктөрдүн жарышы, жаз күндөрүн ого бетер көркүнө чыгарган майрам күндөрү бир жагынан, ошондой эле, балкасын чапса жылкысы калган, жылкысына барса кою талаалаган, айтор, өйдө тартса өгүз өлгөн, ылдый тартса араба кыйраган айрыкча бир турмуш кырдаалдары, экинчи жагынан, өзүнүн этнографиялык тактыгы жана турмуштук мазмуну боюнча кыргыз айлынын мезгилдик жана мейкиндик параметрлери менен эле чектелгендей сезилет. Бирок мына ушул кадыресе айыл чындыгы, жөпжөнөкөй кыргыз койчусунун тагдыры адамдын өмүр-жашоосуна, максатына, идеялык умтулуусуна, интеллектисине, руханий дүйнөсүнө байланыштуу кандай тереңдиктеги философиялык жана адеп-ахлактык маселени көтөрүп чыкты! Натыйжада, мына ушул өзүнүн бүтүндөй «жергиликтүү» турпаты кыйшайгыс сүрөттөлгөн Гүлсары жоргонун туулушунан баштап картайып өлгөнүнө чейинки «тагдыры» Танабайдын жана Гүлсарынын «тагдырын» жанаша, бирге алып сүрөттөө бир жагынан кыргыз эпосуна барып байланышса, экинчи жагынан, мындай көркөм синтез өнүккөн көркөм аң-сезимсиз, улуттук «жергиликтүү» чындыкка мезгил бийиктигинен болгон философиялык мамилесиз дегеле мүмкүн эмес. Улуттук «жергиликтүү» чындыкка мезгилдин бийиктигинен болгон философиялык мамиленин натыйжасында кыргыз жергесинин кандайдыр бир чекитинде болгон драма коомдук турмуштун, доордун драмасын, болгондо да, адамдын адеп-ахлак, руханий дүйнөсүнө, жашоо максатына байланыштуу эң бир курч жана зарыл проблемасын бүтүндөй маани-жайы, мазмуну менен көтөрүп чыкты.

Бекеринен эмес го, ар түрдүү мансапкорлор жана «булгаары пальто» кийген азыркынын манаптары Танабайды жазалаш үчүн, адегенде Гүлсарыны «жазалайт», темир кишенге салып, «аттардын түрмөсү» атканага «камап» коёт. Тубаса тазалык, ак ниеттүүлүк, жаңы дүйнөгө, жаңы турмушка өлгөнчө берилгендик Танабайды кошоматчылар, мансапкорлор, эки жүздүүлөр, «эт менен челдин» арасында жүргөндөр менен түздөн-түз келишпес күрөшкө, татаал карама-каршылыкка алып келет. Танабайдын идеалы — өз колу менен курушкан колхоз чарбасы — көз көрүнөө бүлүнүп, урап,

калыбына келбей, өсмөк турсун, артына кетип кетенчик-теп турганда, ал ого бетер өзүн коёрго жер таппай, керек болгондо Сегизбаевдерге, мансабына, бийик кызмат абалына карабай, түздөн-түз «кол салууга» чейин барат. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки колхоз турмушуна байланыштуу адамдын тагдырын ушундай татаал чиеленген драмалык ситуацияда курч, жетер жерине жеткизе сүрөттөгөн чыгарма көп улуттуу совет адабиятында, чынын айтсак, саналуу эле. Ошолордун оң флангасында, фарватеринде турган чыгармалардын бири — «Гүлсарат». Ушундай көркөмдүк натыйжага жазуучу новатордук изденүү жолунда реалдуулук жана гиперболалык ой жүгүртүүнүн табигый бирдигин түзгөн бирден-бир көркөмдүк конструкция аркылуу жетишти го. Бул бирдиктин башталышы күлүктөрдүн жарышында берилген. Жарыш — бул бүткүл этнографиялык тактыгы менен сүрөттөлгөн кадимки эле күлүктөрдүн жарышы. Жарыш, ошондой эле, турмуш күрөшү: таланттуулуктун жана талантсыздыктын, ак ниеттүүлүктүн жана кара ниеттүүлүктүн ортосунда алмуस्ताктан бери келаткан бүтпөс талаш. Бул күрөштө ким жеңет, маселе ушунда. Талантсыздык, кара ниеттик оңой эле жолдон чыгып, өз позициясын жөн эле өткөрүп бербейт. Өзүнүн жол-жобосун, эрежесин бекемдөө үчүн ал эң акыркы өжөрлүк менен эрегишип бүткүл күчүн жумшайт, не бир арамза, кытмыр айлакерликке чейин барат. Ошондуктан Танабайдын тынымсыз кыймыл-аракетин, демилгесин, ийгилигин, улам бийик өргө карай умтулушун көрө албагандар, ар кандай Алдановдор жана Сегизбаевдер, анын ушундай учкул демин токтотуш үчүн бардык кара ниет чараларды колдонушат, бир мезгилде Моцарттын генийлигин көрө албаган Сальериден ашып түшүп, адегенде «канатын» кыркып, «кишендейт», акыры анын бүткүл өмүр-турмушунун мазмуну болгон партиялыктан чыгарат. Танабай үчүн мындан ашкан жаза жок. Ушундай финалга карабастан, «Гүлсарат» повести — адилеттүүлүктү, адамдын ыйык наамын, кыйроонун наркы менен келген жеңишти даңазалаган чыгарма.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы кантип башталды?
2. Жамийланын «кетип» калышы туурабы же жаңылыштыкпы?

3. Илиястын рухий «кыйрашына» эмне себепкер болду?
4. Баланын «балык» болуп сүзүп кетишине ким күнөөлүү?
5. Бала эмне үчүн: «Эми биз да «үчөө» болдук», — дейт? Кимдерге өзүн каршы коюп жатат? Тексттин негизинде далилдегиле.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Көркөм психологизм

«Психологизм» термини «psyche» (кыргызча «жан», орусча «душа») деген сөздөн келип чыккан. Адам турмушун адабий-көркөм чагылтуунун эң маанилүү каражаттарынын бири. Каармандардын жекече толгонуулары, алардын карым-катышы, ички-тышкы динамикасы психологизм аркылуу берилет.

Фольклордук чыгармаларда психологизм анчалык тереңден көрүнбөгөнү менен, каармандардын күйүтү, ички азап-арманы, санаркоолору, кубаныч-өрөпкүүлөрү көрсөтүлгөн моменттер бир кыйла көп кездешет.

Мисалы, «Манас» эпосундагы Алмамбеттин арманы, Каныкейдин Тайбуурулду байгеге кошуп, эми анын жыйынтыгы не болот деп санаа чегип күтүп турушу, ошондогу күйүтүнүн, тилегинин, жорумунун психологиялык кырдаалда берилиши манасчынын киши психикасына «кол салышы».

Реалисттик кыргыз адабиятында, өзгөчө У. Абдукаимовдун «Майдан» романында, Ч. Айтматовдун прозаларында, М. Байжиевдин драмаларында жана 1960—1990-жылдардагы бир катар чыгармаларда, Т. Касымбековдун «Сынган кылычында» адам жанынын диалектикасына сүнгүп кирүү менен адабиятыбыздагы психологизмдин жаңы этабы ачылды.

Каармандардын ой толгоолорунун, сезимдеринин калыптаныш процесси ар тараптуу жана конкреттүү көрсөтүлө баштады.

Адам дүйнөсү татаал, карама-каршылыктуу, ошол татаалдыкты чагылдырууда психологизм чоң мааниге ээ.

Психологизмдин адабиятта көрүнүшүнүн жалпы өзгөчөлүктөрүн изилдеп келип, Н.Г. Чернышевский анын төмөн-

күдөй багыттарын көрсөтөт: «Биринде мүнөздөрдү, кылык-жоруктарды сүрөттөөдө көрүнсө; экинчисинде — коомдук мамилелердин жана турмуштук кагылыштардын мүнөздөргө тигил же бул даражада тийгизген таасиринде; үчүнчүсүндө — сезим менен аракеттердин байланышында; төртүнчүсүндө — кумарланууларды анализдөө процессинде көрүнөт». Демек, психологизмдин көрүнүшү, адабиятта чагылышы ар түрдүү.

Ал эми каармандардын ички дүйнөсүнүн психологизмин ачып берүүнүн да эки принциби бар: биринчиси — динамикалык принцип, б.а. каармандын иш-аракети, жүрүш-турушу автордук сүрөттөөлөрдө берилет; экинчиси — аналитикалык принцип, б.а. мүнөздүн психологиялык өсүп-өөрчүшү окурмандардын, көрүүчүлөрдүн көз алдында көрсөтүлөт, мында психологизм каармандардын ички, тышкы монологдорунда, диалогдорунда көрүнөт, каарман өзү өз психологиясын ачып берет.

УЗАКБАЙ АБДУКАИМОВ (1909—1963)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Узакбай Абдукаïмов — кыргыз адабиятынын түптөлүшүнөн тартып профессионалдык бийик денгээлине көтөрүлүшүнө чейинки кирпич-кышын кынашкан залкар таланттардын бири. Анын калеминен далай таланттуу чыгармалар, котормолор, окуу китептери жарык көргөн. Ал 1909-жылы Ош (азыркы Жалал-Абад) областынын Сузак районундагы Багыш кыштагында туулган. 1923-жылга чейин айылдык мектеп-интернатта окуп, ошол эле жылы Ташкент шаарындагы интернатка которулат. Андан соң Ташкенттеги Казак-кыргыз педтехникумуна которулуп келет. Бул туурасында көрүнүктүү агартуучу Зияш Бектенов төмөнкүлөрдү эскерет: «Ошол учурда агартуу институтунда «Балапан» аттуу колдон жазма көркөм журнал чыга баштайт. Журналдын жооптуу редактору Узакбай Абдукаïмов болгон. 1927-жылдын май айынын аягында эл агартуу институтунун директору Петр Кузьмич Юдахин жогорку класстын окуучуларын экскурсияга алып барат. Булардын арасында Мукай Элебаев да чогуу окуйт, ал бир балага арнап өзүнүн жолдоштук азилдерин жазган, анда Узакбай Абдукаïмов жөнүндө мындай саптар бар эле:

*Абдукаïмов Узакбай,
Кепти кармайт узатпай.
Сүйлөгөн сөзүн карасаң,
Чилге тарткан тузактай.*

Бул ыр сабында айтылгандай, ал ар бир кептин нарк-насилине маани берип, «ойноп сүйлөсө да, ойлоп сүйлөгөн» өтө кылдат ойчул жана калыс адам болгон. Болочок жазуучу студент кезинде эле, тилчи мугалимдер жетишсиз болгондуктан, биринчи баскычтагы даярдоо классына сабак бере баштаган. Ал 1929-жылы институтту ийгиликтүү аяктайт. Анын чыгармачыл иши мына ушул кыргыз педтехникумунда окуп жүргөндө башталат да, ошол мезгилде өзү менен бирге окуган таланттуу жаштар менен катарлаш чыгармаларын окурмандарга тартуулайт. 1928-жылы эң алгачкы «Таң» деген аңгемеси «Жаңы маданият жолунда» аттуу журналдын беттеринен орун алат.

У. Абдукаимов эмгек жолун 1929-жылы Фрунзе шаарындагы үлгүлүү мектептердин биринде директор болуудан баштап, көп өтпөй «Жаңы маданият жолунда» журналына жооптуу катчы катары орношот. 1930-жылы Москвадагы борбордук басмасынын кыргыз бөлүмүнө кызматкерликке жөнөтүлөт. 1931-жылы Тил, адабият жана тарых илимий-изилдөө институтунун чакыруусу боюнча Кыргызстанга келип, Жалал-Абад райондук элге билим берүү бөлүмүндө башчы болуп 1933-жылга чейин, 1933—1937-жылдары аталган илимий-изилдөө институтунда илимий кызматкер катары иштеп, 1937-жылы Кыргыз драма театрынын адабият бөлүмүнүн башчылыгына которулуп, анда 1940-жылга чейин кызмат өтөйт. 1940-жылы кайрадан илим-изилдөө институтуна которулуп келип, 1942-жылы Экинчи дүйнөлүк согушка мына ушул жерден аттанат. Согушта жарадар болот, жарааты жеңил экени эске алынып, 1943-жылы С.М. Киров атындагы 1-Ленинград жөө аскер училищасына жөнөтүлөт. Аны 1944-жылы аяктап, Манчжурияга, 39-армиянын составына, жиберилет да, 1945-жылдын декабрына дейре ушул жерде кызмат өтөйт.

Экинчи дүйнөлүк согуш аяктагандан кийин 1945—1947-жылдары Кыргызстан Мамлекеттик басмасында редактор, 1947-жылдан тартып кыйла жылдар Кыргызстан жазуучулар союзунда адабий кеңешчилик кызматта үзүрлүү эмгектенет, өзүнөн кийинки жаш таланттарга баалуу кеңештерин берет.

У. Абдукаимовдун чыгармачылык ишмердүүлүгү 1930-жылдарда ар тараптуу өнүгөт. Ал өзүнүн бир катар ырларын жазган. Мисалга, «Мен киммин?», «Күткөн жарга кат», «Эмгек маршы» ж. б. ырларын атоого болот. Айрыкча «Эмгек маршы» элдик ырга айланып кеткен.

*Мекеним мейкин күндүн нуру төгүлгөн,
Тоолору бийик бүркүт учуп жол жүргөн.
Жарышып жазда, күрөшүп күздө,
Элибиз эмгек менен шерденип күлгөн.*

Аңгемелерин жазуу менен бирге, окуу китептерин түзүүгө, классикалык орус жана дүйнөлүк адабият менен кыргыз окурмандарын тааныштырууга аракеттенип, котормого киришет. Анын бул мезгилде которгон чыгармалары кыргыз адабиятына анчалык жаңылык киргизип, салым кошпогону менен, адабият хрестоматияларынан орун алып, жаш муундардын көркөм-эстетикалык билимин өркүндөтүүгө түрткү берген. Акыйкатта, ошол жылдардагы котормолору бүгүнкү күндө да баалуулугун жогото элек. Маселен, анын котормосунда жарык көргөн А.С. Пушкиндин «Балык жана балыкчы жөнүндөгү жомогу», М. Горькийдин «Чоң атасы Архип жана Ленька», Н.В. Гоголдун «Текшерүүчүсү» 1930-жылдардан бери карай колдон түшпөй окулуп келе жаткан чыгармалардын катарына кирет. Мисалга, А.С. Пушкиндин белгилүү жомогундагы нукура кыргыз тилиндеги төмөнкү саптарды котормо деп айтууга ооз барбайт:

*Көк деңиздин боюнда
Бир кемпир-чал болуптур.
Жер тамда алар турганга
Отуз үч жыл толуптур.
Кемпир дайым үйүндө
Ийик ийрип турчу экен.
Чал деңизден күнүгө
Балык уулап жүрчү экен.*

Андан бери карай У. Абдукаимов бул улуу акындын ырлары менен поэмаларын, В. Шекспирдин «Эки верондук», Лопе-де-Вегаанын «Койлуу булак», Ж. Мольердин «Жорж Данден», Н. Островскийдин «Күнөөсүз күнөөлүүлөр» пье-

саларын, М. Горькийдин аңгемелерин жана повесттерин, А.П. Чеховдун «Ванькасын», А. Фадеевдин «Жаш Гвардия» романын, У. Гаджибековдун «Аршин-малалан» операсынын либреттосун жана башка көптөгөн чыгармаларды которгон. Ошондуктан залкар котормочу жөнүндө академик Абдулхай Алдашевдин төмөнкү сөздөрүнө кошулбай коюу мүмкүн эмес: «Узакем көркөм котормодо атан төө болсо, биз анын жанындагы тайлакбыз», — дейт. Ушундай дүйнөлүк классиканы кыргызча сүйлөтүүнүн ара-чолосунда өзүнүн «Айша менен Айдар», «Көл боюнда» операларынын либреттолорун, «Кыз таалайы» повестин жана эл арасына кеңири таралган бир катар чыгармаларды элге тартуулоого жетишкен.

Ал өзүнүн нукура талантын, бүткүл чыгармачыл жөндөмүн жана өмүрүнүн акыркы жылдарын Экинчи дүйнөлүк согуш темасына арналган «Майдан» романын жазууга жумшаган. Бул романдын биринчи китеби 1961-жылы, жазуучунун көзү тирүү кезинде, жарык көрсө, экинчи китеби автор кайтыш болгондон кийин, 1966-жылы, окурмандардын колуна тийген.

Согуш темасында көптөгөн чыгармалар жазылса да, У. Абдукаимовдун «Майдан» романы алардан кыйла айырмаланып турат. «Майдан» романы тууралуу белгилүү жазуучу Ч. Айтматов мындай пикир айтат: «Элдик турмушту, андагы болуп жаткан коомдук процесстерди жана адамдардын «микродүйнөсүн» укмуштуудай жөнөкөйлүк, табигыйлык жана ачык-айкындык менен сүрөттөп көрсөткөн чыныгы новаторлук чыгарма». Окурманды суктандырган бул чыгармада жөнөкөй адамдардын, жаңыдан түптөлүп келе жаткан кыргыз интеллигенциясынын, ушундай оор кыйынчылыкта жашап, эрктүүлүктү көрсөтүүсү, илим-билимге умтулуусу реалдуу чагылдырылган. Роман согуш темасын сүрөттөө менен эле эмес, кыргыз романдарына жанрдык-стилдик, көркөм-поэтикалык сапаты боюнча жаңылык алып келгени менен баалуу.

Ушундай эмгектерди жазып, эл үчүн кызмат кылган У. Абдукаимов өз учурунда бир топ сыйлыктардын ээси болгон. Алардын айрымдарын айта кетсек, «Кызыл Жылдыз» ордени, «Кенигсбергди алгандыгы үчүн», «Японияны жеңгендиги үчүн», «Германияны жеңгендиги үчүн», «Эмгек-

теги артыкчылыгы үчүн» медалдары менен, Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин ардак грамоталары менен сыйланган. Элибиз айткандай, «чечендин өзү өлсө да, сөзү өлбөйт, зергердин өзү өлсө да, өнөрү өлбөйт». Анын сынары, сүрөткер булут болуп учуп кетсе да, анын көркөм токулмалары экинчи өнөрүн улантууда.

«МАЙДАН» РОМАНЫ

«Майдан» романы кыргыз адабиятында психологиялык романдардын катарына кирет. Жазуучу романды жазганга чейин көптөгөн чыгармаларды которуп, ал мектеп аркылуу тарбияланып, орус жана дүйнөлүк классикалык адабиятты мыкты өздөштүрүп, сүрөткерликтин сырларын үйрөнүп, такшалган. Ошондуктан анын биринчи жана акыркы романы ошол мезгилде күн тартибинде турган далай проблемаларды чечип, учурдун көркөм-эстетикалык талабын аткарып, бийик деңгээлде жазылган. Мындай пикирди кыргыз адабият таануусу, адабий сыны бир ооздон айтып, романдын жогорку сапатта жазылганын далилдеп келет. Ырас, роман жарыкка чыкканда, маани-мазмунун терең жана толук түшүнбөстүктөн, оң-терс маанидеги түрдүү пикирлер келип чыккан. Башкача айтканда, романдын биринчи китеби жарык көргөндө, Кыргызстан жазуучулар союзунда талкуу өтүп, анда романдын идеялык мазмунун терең түшүнө бербегендиктен жана чыгарманын жанрдык-стилдик табиятын туура баамдай алышпагандыктан, айрым сын пикирлер айтылган. Мезгилдин өтүшү менен кыргыз адабиятында психологиялык маани-мазмунду камтыган жана чыгармачылыкта өзгөчө ушул багытка басым койгон ар түркүн жанрдагы чыгармалар арбыгандан кийин, анда айтылган пикирлердин актуалдуу эмес экендигин адабий процесстин объективдүү өнүгүшү ырастады. Ошондой эле, романдын толук түрдө жарык көрүшү айрым көзкараштардын мүчүлүштүктөрүн көрсөтүп, далилсиз айтылган сындардын токтошун шарттады.

«Майдан» романы согуштун алдындагы жай турмушту сүрөттөө менен башталат. Роман жайлоонун толуп турган кезин: табиятка көрк берип оргуштап аккан суунун, көй-

көлүп, килем төшөгөндөй жайкалган көк шибердин, тынч турмушта гүлдөп өнүккөн колхоздун чарбасынын төрт түлүк мал жайлаган керемет көрүнүшүн көз алдыга тартат. Жигиттик милдетин өтөп, аскерде болуп кайткан Кыдырбек бир мезгилде жазган сүйүү каттарынын жообун ары айылдашы, ары классташы, учурда институттун студенти Берметтен алууга келет. Бирок жарытылуу, көңүл жибитер жооп ала албай, арсар абалда калып, кайтып бараткан мезгилде, согуш кабарын угат.

«—...Кудай салбасын, район тополоң эле түшүп калды.

— Эмне болуп?

— Уга элексинби?

— Эмнени?

— Согуш чыгып калбадыбы?

— Согуш?!

— Согуш, жолдош командир, согуш! Немистер кол салып кириптир. Кыдырбектин карасур өңү купкуу боло түштү».

Аскердик милдетин өтөп, бир караганда, согуш деген түшүнүктү кабыл алууга даяр Кыдырбектин мына ушундай акыбалга келиши аркылуу жазуучу элдин башына мүшкүл түшкөнүн көрсөтөт. Бул бир эле Кыдырбектин эртеңки күнүн ойлошунан кабар бербестен, алдыда сүрөттөлө турган коркунучтуу жана кайгылуу эпизоддордон учкай маалымат берет. Роман татаал драматизмден куралган. Ошондуктан роман башталгандан эле ал тууралуу, анда сүрөттөлгөн каармандар жөнүндө пикир айтууга мүмкүн эмес. Башкача айтканда, чыгарманын башында жаралган пикирлер окуянын өнүгүшү менен жаңыланып, толукталып, айрым учурда өзгөрүп, каармандардын адамдык сапаты сюжеттин өсүшүнө карата татаалданып, ар тараптуу дааналанып жүрүп отурат. Чыгарманын сюжети татаал, каармандары көп болгондуктан, анын башкы каарманы бирөө деп айтууга мүмкүн эмес. Романда окуя негизги образдардын жашоо-турмушуна, күндөлүк тиричилигине, пендечилигине карата бир нече багытта өнүгөт. Бирок негизги басым согуш, анын каардуу жана азаптуу окуяларына, адамдын турпатына коюлат. Согуштун тикелей таасиринде турган тылдагы күндөлүк тиричилик аркылуу да конфликттер өркүндөтүлөт.

Романдагы башкы образдардын бири — Качыке. Ал роман башталганда эле катышпастан, чыгармадагы окуялар бир топ өнүгүүгө ээ болгондо, кадим эпизоддук каарман сыяктуу «даяр» түрүндө окуяга аралашып кетет. Башкача айтканда, романдагы каармандардын бири — кыргыз полкунун саясий кызматкери Жумаалы аскерге кеткен досунун үйүнө келгенде, аны менен кошо «жука кийимдүү, жай киши» ээрчип келет. Досунун аялы Айдайкан жана кайнатасы Чотур менен Жумаалы: «Качыке деген жылаңач баатыр — ушул», — деп тааныштырып, мурда да мында бир-эки жолу келгенин эсине салат. Андан ары автор Качыкенин бир жолдошу менен киришип-чыгышып туруктуу катышып кете албаганын, жолдошторун көбүнчө көчөдө жолугуп сыйлаарын, анын себеби тереңге барарын учкай кабарлайт. Андан кийин окурман Качыке менен аскерге жөнөй турган пунктта кездешет. Ал согушка жөнөп жаткан, ыйлактаган, буга чейин талаага чыкпаган жаш жигитке кайрат айтып, дал ошол мезгилде өзүн ойлоп, кайгычыл экенин, аялы менен жакшы турбаганын эстейт. Андан ары автор аны «байкуш» деген эпитетти кошуп баяндайт. Мындай баяндоо анын буга чейинки ой-максаттарынын аткарылбаганын, үй-бүлөлүк турмушу онунан чыкпаганын, кийинки аялым деп эсептеген Чынаркандын дурус мамиле жасабаганын, экөөнүн уруш-талашын толук туюндуруп турат. Ошентсе да, каршылык көрсөтпөстөн, Чынаркандын жетегинде жүрөт. Ал андан кетип калууга бел байлаганда, тиги аял буркан-шаркан түшүп, Качыкенин чабал жактарын пайдаланып, ага кылган «жакшылыктарын» санап, «киши» кылганын айтып, колунан чыгарбай кармап калчу. Мына ушундай кырдаалда Качыке Чынаркандын өзүмчүл, ажаан экенин сезип турса да, анын сөзүнө, айрым учурда кызына кылган дурус мамилелерин эстеп, айткан сөзүн туура көрүп, багынып берчү, алсыздыгын көрсөтчү. Көп мезгилде ал Чынаркандын колунда жүргөн жетим кызын ойлочу да, заардуу аялдын кызына жакшы мамиле кылуусун күтүп, багынып берчү.

Мына, алар ушундай тиричилик кылып турганда, согуш башталды. Согуш майданында жүрүп да Качыке Чынаркандын заардуу сөздөрүнүн таасиринде жүрөт. Жүрөгү жарала-

нып жүргөн Качыкеге Чынаркандын заардуу каттары душмандын огуна да оор тийип, далай күн анын таасиринде болуп, жүдөп да кетүүчү. Согуштагы оор кырдаал Качыкени кайрадан тарбиялады. Ал майдандаш жоокерлерди көрүп, алардын майтарылбас эркине таасирленип, өзү да дал ошолордой адам болууга аракеттенди. Алгач, ийгиликке жетише албай, жүдөөлүгүнөн, мажүрөөлүгүнөн жоокерлер арасында далай шылдыңга кабылды, келекеленди. Жоокерлер Качыкени шылдыңдап гана тим болушпастан, анын жакшы жактарын көрсөтүштү, көтөрмөлөштү. Мына ошондо гана Качыке өзүнүн адам катары ким экенин сезип, согуштук оор шартта тылдан моралдык колдоо көрсөтпөй, кайра заардуу тили менен «аткылап» турган Чынаркандын соккусуна туруштук берди да, акыры аялынан келген бир катты сууга салып жиберди. Ошондон баштап Качыкенин турмушунда эрктүүлүккө карай бурулуш башталды. Кагаз эмес, бул мезгилде Чынаркандын өзү агып бараткандай сезим пайда болду. Мурда ныгыра басып жүргөн жүктү үстүнөн алып ыргыткан өңдүү, Качыке мына ушундан кийин тагдырына, жеке турмушуна көз карашы жаңырып, өзүнө-өзү ишенүүсү, өзүнүн кадыр-баркын сезе билүүсү өстү. Дал ошол күндөн тартып Качыкенин жан дүйнөсүндө сапаттык жылыштар жүрүп, жашоого, келечекке карата үмүттөр пайда болду. Бир мезгилде жөнөкөй, эч кимге билинбеген солдат болууну гана ойлосо, мына ушундан тартып коом алдында, өз элинин алдында өзүн көрсөтүүгө аракеттенип, аскер окуу жайында окуду, командир болуп, бир нече жоокердин тагдырын өз мойнуна алууга бел байлады. Эгерде согушка келген алгачкы күндөрү кара башынын гана амандыгын ойлосо, майдандын акыркы күндөрүндө эл алдында ар-намысын таза сактоого умтулду. Ал Мекен алдындагы парзын абийирдүүлүк менен аткарып, мына жеңиш колго тиет деп турган учурда, баатырларча курман болду.

Жазуучу романда Качыкенин образы аркылуу согуш кайгы-капа алып гана келбестен, адамды чыйралта тургандыгын далилдеди. Эгерде согуш болбой, тынч турмуш улана берген болсо, Качыкенин «байкуш» сапатын таштап, мынчалык бийик адамдык сапатка өсүп жетиши арсар эле. Качыкенин образындагы эволюциялык өсүштү жазуучу ар бир

эпизоддо толуктап, ишенимдүү сүрөттөп жүрүп отурат. Качкенин мынчалык ийгиликке жетишине бир гана жигиттик намысы, туруктуулугу себеп болгонун реалдуу окуялар далилдейт.

Бермет негизги каармандардын бири катары романдын башынан аягына чейин катышат. Ал — сөздү орду менен таап сүйлөгөн акылдуу, турмуштагы чоң-кичине нерселерге байланышкан өзүнүн жеке көз карашы бар, сырга бек, адамдын ички дүйнөсүнө, аң-сезимине карап мамиле жасаган түшүнүктүү, баамчыл, токтоо, ошонусуна жараша менменсинип бой көтөрбөгөн жөнөкөй кыз. Берметтин образындагы мындай касиеттер күндөлүк тиричиликте ар кандай кесиптеги, билим денгээли да ар түрдүү адамдар менен кездешкенде ачык көрүнөт. Бермет мына ошол адамдардын арасында өз ордун табууга аракеттенет. Ар кимисинин артыкчылыктарын баалап, кемчиликтери менен келишкис мамиле кылат. Ал айлана-чөйрөсүндөгү адамдарга баа берүү аркылуу өзүнүн көзкарашын калыптандырат. Тегерегиндегилерге байкоо салып, кээде окуп, сабатсыздыгын жойгон адамдардын адамгерчилик жагынан айрым билимдүүсүнгөндөрдөн алда канча бийик турарын байкайт. Мисалы, Берметтин энеси Жамалкан жогорку окуу жайынын окутуучусу болуп жаштарга таалим-тарбия берип жүрүп, Берметтин бул сапатын баалайт. Жамалкан айрым кырдаалдарда Берметке караганда өзүнүн адамдардын ички дүйнөсүн, акыл-сезимин түшүнө билүү жагынан тайкы экенин сезет.

Бермет адамгерчиликти урматтагандай эле, сүйүүнү туу тутат, ага башкача мамиле кылат, бардык учурда махабатын тазалыгы үчүн күрөшөт. Өзү кандай жүрөгүндө кемчилиги жок таза болсо, анын сүйүүсү да ошондой тунук. Наристе, узздай таза сүйүүсүн эч кимге алмаштыргысы келбейт. «Мен жалгыз гана бир кишинин — сүйгөнүмдүн, жан менен сүйгөн жалгыз бир кишинин жары болом...».

Бул — анын кичинесинен бери калыптанган наристе, уз сезимдерин терең уялаган, турмушка карата көзкарашын аныктаган келечегине карата койгон максаты. Бермет бардык учурда дал ушул принцибин жетекчиликке алат. Ошондуктан Кыдырбек отпускага келип, кайра кеткени жатканда, Бермет анын бир жыл бою жазып жүргөн катына

«өзүнүн али келечекти ойлоно электигин» билдирген жообун берет. Мындай айтылган жооп, өзүнүн сүйүүгө болгон мамилеси терең болгондуктан, Кыдырбекти өзүнөн алыстатайын, мүмкүн, сынап көрөйүн дегени эле. Бирок кайгы-капага, азапка толгон согуш Берметтин биринчи чечимин түп-тамырынан өзгөрттү. Тагдыр андан дагы кат алууга аргасыз кылды. Ошондо Бермет өзүнүн тереңге катылган сүйүүсү, анын Кыдырбекке арналышы тууралуу ойлобостон, «жигиттин сени сүйгөн көңүлүн урматтап, сыйлап, өзүң сүйө албасаң да (азыр сүйгөндү да билбейсиң?), Ата Журтту коргоп жүргөн жигитке кайрат берип, караан болуп бер» деген жүрөгүнүн шыбырын угуп, адамгерчилик үчүн кат жазууга киришти. Бермет, болгону, адамдын гүлдөй назик көңүлүн басынткысы келбеди, адам деген атка чоң маани берип, анын асылдыгын, улуулугун түшүнүүгө аракет кылды.

Берметтин жүрөгүндө тутанган түбөлүктүү, бекем сүйүү жек көрүүнү да, коркууну да, сагынууну да пайда кылды. Улам убакыттын өтүшү менен кандайдыр бир жылт эткен учкундары көбөйүп, уламдан-улам тутана берди. «Кыдырбекти сүйбөсө да (эмнеликтен экенин өзү да түшүнө элек болучу), эмне үчүндүр бир канаты Кыдырбекти көздөй имерилип тургандыгын өзү да байкабай, кабыргасы кайышып турганына өзү да жакшылыктуу түшүнбөй турду!».

Берметтин акыл-эси менен сезиминин ортосундагы күрөш канчага созулат эле, ким билет, Бермет Кыдырбектин адамгерчилик менен жазган катына адамгерчилик кылып, сүйүүгө арналган бир ооз сөз кошпой жазган каты өзгөрттү. Чынында, Берметтин сүйүү кумарына толгон жан дүйнөсү Кыдырбектен мындай жоопту күткөн эмес, ага башкача жооп керек эле. Бермет сүйүүсү Кыдырбекке арналганын дал ушул кырдаалда түшүндү. Ал сезим үчүн бардык учурда күрөштү, ал эмес, Кыдырбек дарексиз жоголду деген «кара кагаз» келгенде да андан үмүтүн үзбөй күттү.

Жазуучу сүйүү проблемасын Бермет менен Кыдырбектин образдары аркылуу оригиналдуу, кайталангыс формада чечмелейт. Ар түркүн учурда, мейли кан майданда, мейли тылда болобу, чыныгы сүйүү адамдарга зор бедел экендигин, кубанычты андан ары тереңдетип, оорчулук болуп калса, аны жеңилдетүүгө көмөк берерлигин жазуучу Бермет-

тин образы аркылуу так-таасын көрсөтөт. Берметтин образы менен автор кыргыз кыздарынын коомго, адамга, сүйүүгө жасаган эң бийик адамгерчиликтүү мамилелерин зор чеберчиликте сүрөттөйт. Анын образын кыргыз кыздарынын типтүү көрүнүшү катары кароого болот.

Романда көңүлдү өзүнө бура турган каармандардын бири — Кыдырбек. Ал романдын башынан акырына чейин катышат. Аскер окуу жайынан согуш өнөрүн жакшы өздөштүргөн, билимдүү, жоро-жолдошторунун арасында кадырбаркка ээ, бардык учурда өз ордун жакшы билген, адамгерчиликтүү, жан дүйнөсү таза, сүйүүсү тунук адам экендиги чыгарманын аягында даана көрүнөт. Ал Берметке кандай тунук сезими менен ашык болсо, Ата Мекенин дал ошондой, мүмкүн, андан да терең сезим менен сүйөт. Бүт билимин, жаштык кайратын, ал эмес, өмүрүн Мекенин коргоого жумшайт. Бардык учурда ал согуштун эң алдыңкы тилкесинде жүрөт. Согуш маалында Сталинград багытында кырдаал оор болгону тарыхта белгилүү го. Кыдырбек мына ушул согуштун кан күйгөн жеринде жүрүп, эң татаал майдан чектеринен өтүп, Сталинградда башка улуттагылар менен бирге ар бир үй, ар бир көчө үчүн салгылашып, далай эрдиктерди жасайт. Согуш талаасындагы бул эрдиктерин ал баатырдык катары эсептебестен, өзүнүн эл-жери алдында милдети деп эсептейт, элин, ата-энесин уят кылбаганга умтулат, ар-намысы үчүн күрөшөт. Аскер окуу жайы, андан кийинки согуш аны таптакыр башкача кылып тарбиялады. Айылда орто мектепте окуп жүргөндөгү бейбаштыгын, зөөкүрчалыштыгын аскер тартиби, согуш талаасындагы оор кыйынчылыктар кайрадан тарбиялап өзгөрттү. Мурдагы бейбаштыгын аскер адамына мүнөздүү чапчандыкка, зөөкүрчалыштыгын эли үчүн кызмат кылуудагы өткүрлүккө, чийинден чыккан чалпоолугун командирликке алмаштырды. Калк башына түшкөн майданда кандай туруктуулук менен күрөшүп жеңишке жетишкен болсо, жеке турмушунда да дал ошондой «күрөштү» башынан кечирип келди.

Кичинесинен бирге өскөн Бермет Кыдырбекти бала кезинен билет. Анын кантип чоңойгонун, кандай адамдык сапаттарга ээ экенин билгендиктен, акылдуу кыз жаш жигиттин көңүлүн калтырбай, «Мен келечекти ойлой элек-

мин... Аркы-беркини ойлой турган болуп, мен кичине акыл-эсиме кирейин...» деген сүйлөмдөр менен жооп берип, бул сөздөрдүн аркасына көптөгөн ойлорду жашырды. «Андай ойлордун бири — Кыдырбек да өзүнүн каттарында жазган сезимин таразалап, бир мезгилде шок, бейбаш баланын да келечекти ойлонушу керектигин туюндуруп, дагы «акыл-эсине киришин» купуя талап кылып турган болчу. Катты кайта-кайта окуп, Кыдырбек ойлонуп калды». Мүмкүн, Кыдырбек өзүнүн алдында чоң сыноо турганын сезгендир. Бул ой романда ачык айтылбайт, бирок чыгармада окуянын өнүгүшү аны толук бойдон далилдеп берет. Жарадар болуп госпиталда жаткан Кыдырбекке Бермет Мекен коргогон жаш жоокердин көңүлүн көтөрүп коюуга адамгерчилик катын жазат жана ага дал ошондой жооп алат. Жооп кат Кыдырбектин согушка даярдалган жоокер гана эместигин, жан дүйнөсү таза, адамдын адамдыгын сыйлаган, руханий дүйнөсү бийик экендигин көрсөтгү. Дал ушул каттан Бермет Кыдырбектин аң-сезими өскөнүн түшүндү, өзүн анын алдында кыйла төмөн сизди, ички сезимдери уйгу-туйгу болуп, таза махабатын ага арнады.

Кыдырбек бардык жерде өзүнүн ордун сезет. Ошондуктан аны кол алдындагы жөнөкөй солдаттардан тартып чини жогору командирлерге чейин сыйлайт. Романда анын мындай ордун жазуучу автордук баяндоо аркылуу бербейт, ал чыгармадагы окуялардын алкагында ачылат. Мисал катары алсак, Сталинградды коргоп жаткан салгылашуулардын биринде Кыдырбек кардын алдында калып, «дайынсыз» жоголот. Ал душмандардын колуна түшпөй, аман-эсен кутулуп, өз бөлүгүнө келгенде, Косолаповдун, капитан Макаровдун жана башкалардын бир туугандай тосуп алышы анын жолдошторунун арасында канчалык кадыр-баркы бардыгын реалдуу далилдейт.

«Майдан» романы согуш талаасындагы турмуш, аскер адамдарынын образын чагылдыруу менен гана чектелбейт. Согуштагы ийгиликтерге көмөк көрсөтүп жаткан тылда күнүмдүк тиричилигин өткөрүп, иштеп, ар бири жениш үчүн колунан келген салымын кошкон айыл адамдары да романда кенири сүрөттөлөт. Андай адамдарга жылкычы Чотурдун, анын кемпири Канышайымдын, койчу Сулаймандын, анын

байбичеси Уулкелдинин, жалаң эмгегин элге арнаган Молдо Ыбрайымдын, ак ниет, адамгерчиликтүү карыя Мамбетаалынын, согушта жарадар болуп, тылга келгенде, өзүнүн жарымжан экенине карабай элге адал кызмат кылууга аракеттенген башкарма Абылкасымдын, карапайым, колунан келген жардамын аябаган Молдоштун образдарын кошууга болот. Маселен, башкарма Абылкасымдын согуш талаасындагы эрдиктери анча ачылбаганы менен, айылындагы ар бир оор кырдаалды чечүүдө, алардын турмушуна карата камкордугу, Молдо Ыбрайымдын демилге көтөрүп, ыктыярдуулардан акча жыйнашы, коомдук иштерге кыйыктанбай активдүү катышышы: согуштагы жоокерлерге карата белек-бечкектер уюштуруусу анын кандай адам экендигин далилдейт. Чотур менен Сулаймандын өздөрүнө тагылган ишти так аткарышы, колхоздун ар бир мүчөсүнөн калбай эмгектениши, шаардагы жана согуштагы балдары үчүн кам көрүшү алардын камкор ата, мээнеттен качпаган кайратман адамдыгын, калыстыгын, намыскөйлүгүн, чынчылдыгын туюндурат.

Чыгармада тылдагы бардык оорчулукту башына көтөргөн аялдарга өзгөчө басым коюлат. Алардын арасынан Саадатты айрыкча бөлүп көрсөтүүгө болот. Аны менен окурман Саадаттын райкомдун секретары Куловго, жаш кыздарды армияга алат экен деген каңшаарды угуп, айрым ата-эnelер кыздарын сабакка жибербей жатканын айтып маселе койгон эпизоддон таанышат. Ал педучилищаны бүткөндөн кийин, мамлекеттин тапшырмасы боюнча ушул айылга мугалим, андан кийин мектептин директору болуп иштейт. Мүнөзү «ачык-айрым, киши менен бат коюн-колтук алышып кетчү» касиеттерге ээ болгондуктан, элге бат алынып, балдардын да, чондордун да сүймөнчүлүгүнө ээ болду. Балдардын ар бири үчүн күйүп-бышкан камкордугу анын эл алдында кадыр-баркын көтөрдү, кайсы үйгө барбасын жадырап-жайнап тосуп, эшиги ачык. Саадат Шарапатты тоого, эжесине, качырган Бурулду ынандырышка өзүнүн жумуштарын таштап, анын үйүнө конуп: «Ишенсеңиз Шарапатты алдырыңыз. Укканыма караганда, Шарапат жакшы окуган, өзү да салмактуу, мыкты кыз экен. Шарапатты алдырыңыз, эже. Кызыңыздын убалына каласыз. Тилимди

алыңыз. Жанагы сөздүн баары — жок сөз», — деп, жаш кыздын келечеги үчүн кам көрөт.

Саадат өз сезимине да аруу мамиле кылат, сүйүүсүнө терең урмат көрсөткөндүктөн, сүйгөнү Мусанын кызганчаактыгына, айрым булганыч жоруктарына туруктуулук менен чыдайт, адамгерчилик менен жеңет. Ал элдин ишенимин аткарууга бардык учурда даяр. Мектеп турмушуна жан-дили менен берилген Саадат окуучуларды кыштын суугунда окутуп калууга бардык күчүн жумшайт. Айылдын башкармасы Абылкасымга мектепке жага турганына отун жоктугун эскертип, ат-араба сурайт. Ушул жерден Саадаттын башкарма менен болгон диалогуна көңүл бурсак:

«Ат-араба бердириңиз, өзүм чегедек кыйдырып келем, — деди Саадат, өзүнүн атайы келгендигин айтып. Абылкасым Саадатты таң калып карап калды.

— Чегедек кайда экенин билесинби, Саадат? Тоонун башында! Анан да уруксат берсе... баарын коруп, карагайды согуштун керегине тарттырып жатпайбы?

— Уурдап келем! — деди Саадат, чыны менен мостоюп.

— Уурдап? Кантип уурдайсың? Учуп өлөсүңөр, — деди Абылкасым, Саадатта жылмандап күлгөндөн башка көктүк да бар экенин эми гана байкап. — Уурдагандай, талаада жаткан карагай бар бекен?

— Айылдагыларды айдап барып кыйдырган карагайдын баары согушка барбай эле кыр-кырда жатат дейт, ташып келип жаткандарды билбейбизби? Мен уурдасам, көп болсо, кесип таштаган бутагын уурдаармын...».

Саадат өз окуучуларына арналган таза сезими менен башкарманы жеңди. Болбосо бирөөнүн баласы окубаса койсун деп кышкы суукка, отундун жоктугуна шылтап тим койсо, Саадатты бирөө кыйнай алмак беле. Ал мугалим кийин мектептин директору болуп, элдин арасында кадыр-баркка жетип, иши ийгиликтүү алга жылып турганда, күйөөсү Мусаны айылдаштары кой фермалыкка коюп, бирок сакманга айдайт. Мурдатан ар кайсы жумушка тийип-качып, көбүнесе соода менен алектенген күйөөсүнүн намысын ойлоп, эл алдында кадыр-баркын жоготпошу үчүн, дагы бир эрдик жасап, аны менен кошо сакманчы болуп тоого кетет. Романда көркөм жана реалдуу ачылган мындай кырдаалдар Саадат-

тын образынын айланасында бир топ. Себеп дегенде өзүнүн сүйгөн кесибин, татынакай окуучуларын таштап, ким деген сакманчы болуп тоонун башына барат эле. Көрсө, адамдын адамдыгы сыноого түшүп турган чакта, күйөөсү Мусанын арак ичип, соода кылып жеңил оокатка кызыгышын каалабайт. Акыры Мусанын эмгекчил адам болуп чыгышында үлүшү чоң. Жазуучу Саадаттын образы аркылуу согуш мезгилинде тылдагы бардык оорчулукту көтөргөн кыргыз кыз-келиндеринин алдыңкы өкүлдөрүнүн үлгүсүн берет. Саадаттын образында эрктүүлүк, күжүрмөндүк, эмгекчилдик, туруктуулук, өз эли, жеңиш үчүн бардык мүмкүнчүлүгүн, күчүн аябаган патриоттуулук ширетилген.

Романда согуштун кесепети балалык курактан али чыга электерге да чоң таасирин тийгизгенин унутта калтырбайт. Балдар да чоңдор сыяктуу татаал тагдырга туш болушуп, айрымдары үчүн ал оор трагедияга айланган учурлар да болгон. Мындай көрүнүштүн бир үзүмүн автор Шарапаттын образы аркылуу көркөм чечмелейт. Шарапат — жан дүйнөсү таза, балалыктын бал сезимдеринен кутула элек жаш кыз.

Ырас, беш жылдык согуш чоң-кичине дебей ар бир адамга ар түркүн азап-тозок, кайгы-муң алып келип, ар кимисине ар түрдүү тагдыр буюрду. Согуш мезгилинде өз жандарын элдин, Мекендин кызыкчылыгынан жогору коюп, ушак-айың таратып, карапайым калк арасында бүлүк салгандар да болду. Андай ушактардын ичинен жакында кыздарды согушка алат экен деген айың өзгөчө маанилүү орунду ээледі. Бул элге таасир тийгизбей койгон жок. Шарапаттын энеси Бурул да жогоркудай ушактарды уккандан кийин, элдин сөзүнө ишенип, башка кыздардан кыйла айырмаланып, бой жетип келе жаткан кызынан ажырап калбоо үчүн, аны тоодогу жылкычы жездесиникине жеткирет.

Тоолук турмуш Шарапаттын айрым жигиттерге мүнөздүү болгон чапчандыгын, чооголдугун, өткүрлүгүн ойготот. Муну жазуучу төмөнкүдөй көркөм штрихтер менен тартып өтөт. «Тубаса шыктуу, тубаса даарыган жөндөмү бар адамдар болот, так ошо сыяктуу Шарапат баарына шыктуу экен». Ал жайлоонун көркүн ачкан тулаңга семирген тик кулак күлүктү сымбатына карап тааныйт. Бул эпизод менен автор Шарапаттын башкалардан айырмаланган туюу сезимин, дагы

толук ачыла элек көрөгөчтүгүн даана, жымсалдабай көрсөтүүгө жетишет.

Шарапаттын көңүлү да дал ошондой туйлап тургандыктан, ошол азоо атты кармап алып, мамыктай жумшак жоргонун үстүндө термеле оозун аркырата коё берип, куштай учуп, жел менен жарышкысы келет. Кармап бер деп жездесинен өтүнөт, бирок жездеси мурдатан кыздын наристе дүйнөсүнө суктанып, арам оюнан алаксый албай жүргөндүктөн, жаш кызды ушул жерден дагы бир сындан өткөрүүнү чечет, «өзүң кармап ал» дейт. Жүрөгү алоолонгон кыз ушуну эле күтүп тургансып, атка шар минип, эр-азаматтар көтөргөн чалманы алып, буйдалбастан октой зымырап, күлүктүн артынан сая түшүп, кызды теңине албай окторулган Арчаторунун шайын кети-рип, чалма ыргытып кармап келет. Шарапат Арчаторуну дароо токунуп, шап аттанат да, тизгин кагып зымырап жөнөйт. Жашыл тулаң жабылган керемет жайлоо, аскасы асман тиреген тоолор коштоп, алдында зымыраган жорго, жаа менен жарышкан закым кыялдарга азгырылып кетет. Ал эмне болор экен деп карап турган элдин көз кумарын кандырат, эр мүнөзүнө баарын таң калтырат. Бирок ушул жерде ал өзү да Арчаторудай ыргытылган чалмага илингенин байкабады. Ага алдын ала жөргөмүштүн желесин тарткан жездеси Бакдөөлөт: «Жел менен жарышкысы келип турбайбы? Эркектен артык кыз экен...», — деп суктанып карайт. Шарапат эч нерсени байкабай, кадим Арчатору күлүктөй зымырайт.

Ошол жарданган адамдардын арасында өз тагдырына балта чабар суук көз менен бир адам, өзүнүн жездеси Бакдөөлөт, карап турганын элес албады. Шарапаттын курч, шамдагай, өткүр, шайыр мүнөздөрү келечегине терс таасирин тийгизди. Башкача айтканда, кичинесинен башкалардан артыгыраак сапатка ээ Шарапатка дагы тарбия, дагы билим керек эле. Мына ушул эки нерсенин жетишсиздигинен ал эски салттын туткунунда жүргөн жездесинин тарткан желесине түшөт...

Анын тагдыры эле эмес, адамдык мүнөзү да өзгөрдү. Шарапаттын жаркылдаган келечеги тунгуюкка кептелди. Дал ушул эпизоддон кийин баягы Шарапат эмес, токтолуп калган, көңүлгө уюган акылдуу сөздөрдү сүйлөгөн, пессимизмге

кабылган башкача образды жолуктурабыз. Шарапат турмуш жолунан адашып, мындан аркы тагдыры кайсы тарапка баратканын кечирээк түшүнөт. Эми анын бардыгын кайра келтирүү үчүн баары кечтей көрүнөт, ошондуктан ал: «Ал кезде өзүмдүн да элирип калган кезим экен. Мейли, төрөсө төрөп берип, баласы жок кишилердин сообуна калайын дебедимби... Мен ал кезде турмуш деген эмне экенин да билбептирмин... Байкуш баёо жаным», — деп өкүнүчтөн башка эч нерсе айта албайт. Балалык сезимдерине алданып кеткен жаңылыштыктарын мойнуна алат, арман кылат, өзүн-өзү жемелейт...

Ал табият тартуулаган акылга жетиктигинен, кимдин кандай экендигин түшүнгөн байкагычтыгынан, канчалык жаны кыйналып, чаалыгып турса да, тамашакөйлүгүнөн, жаманды да, жакшыны да жашырбай бетке айткан ачыктыгынан ажырабайт. Турмушта ар бир адамдын башында жаңылуу, адашуу болот. Өзгөчө жаш курагындагы кетирген жаңылууларды түзөтүүгө айлана-чөйрөнүн, улуу адамдардын таасири жетишпеди. Ага оң жол көрсөтө турган Саадат эжеси алыста, айылда калды. Ошондуктан адамгерчилик катары көрүнгөн жалындаган жаштык сезими «Мейли, буларды зарлатпай төрөсөң төрөп бер. Бала деп какшаган кишилердин сообуна кал, ки-йин өз жолунду таап кетерсиң...» деген ойго жетеленди. Бул ошол мезгил күнүмдүк азгырык экендигин кеч түшүндү, кийин өзү ойлогондой жолун таап кете албасын билди: ал оюнан тышкары адам коому, акыл-эс чөйрөсү, жаман-жакшыны ылгай турган салт, оң-терсти айкындай турган шарт дегендер бар экендигин кечирээк баамдады да, бул тирүүлүктө жаманатты болуп жашагысы келбеди. Өзүн өлүмгө кыйды. Шарапатка байланышкан ушундай окуяларды сүрөттөө менен анын образына таандык кулк-мүнөздү, адамдык сапатты автор зор чеберчилик менен көркөмдөп бере алды. Эгерде согуш болбосо, Шарапаттай таланттуу, «тубаса даарыганы бар» кыздын тагдыры мынчалык трагедиялуу болбостугун эскертет.

«Майдан» романы кыргыз жергесинде жаңыдан түптөлүп келе жаткан шаардык турмушту, андагы кыргыз интеллигенциясынын жашоо-тиричилигин да унутта калтырбайт. Ал романда бир беткей сүрөттөлбөстөн, ар тараптуу, масштаб-

дуу пландан алынат. Ал Мырзабектин, Жапаркулдун, Жамалкандын, Солтонкулдун, Салиманын, Аруукенин ж.б. көптөгөн образдары аркылуу ачылат. Ар кимисинин өзүнө таандык, бири экинчисин кайталай албаган тагдырлары бар. Маселен Мырзабекти алсак, ал — жаш интеллигенттердин бири. Аны тааныгандардын баары Мырзабекти кыргыздын келечектүү жигиттеринин бири катары билишчү. Бирок ал өзүнө болгон мындай мамиледен, кадыр-барктан пайдаланбайт. Ошондуктан анын согушка барганын, ары жарадар болуп келгенин эч ким билбейт. Ал бардыгына тең, калыс адам. Автордук баяндоодо ал — шайыр, чукугандай сөз таап, аны кыймыл-аракети менен коштой билген куудул. Бирок бул Мырзабектин адамдык табияты эмес, ал ушул ыкма менен коомдогу терс көрүнүштөрдү сынга алып, оор абалга калтырат. Буга Асылкандын мейманканасындагы окуя далил болуп берет. «Мейманканада отурган Мырзабек эркектер менен аялдарга, а түгүл, үйдүн жасалгасына көз салып, ар биринин, алардын ар кандай абалын сындан өткөрөт. Хрусталь идиштерге тирелип, жаркырап турган буфет, кымбат люстралуу лампочкалар, ак тыш кийгизилген орундук-дивандар, дубалга илинген кымбат килемдер, эркектердин кымбат баалуу костюму, таза көйнөктөрү, галстуктары, колдорун да, буттарын да өз ордуна коюп, зыңгырашы» Мырзабекти бир эсе тандантса, бир эсе кыжырлантты. Мырзабектин мындай тандануусунун да, кыжырлануусунун да себеби бар эле. Тандантканы — алар айрым кишилерге кайрат айтуу, кээ бирөөлөрдүн көңүлүн көтөрүү максатын себеп кылганы менен, баалуу буюмдардын арасында отуруп, кымбат кийимдерди кийип, ичимдик ичип, үлпөт кургандары эле. Кыжырлантканы — майданда кан төгүлүп, ар бир нукум жер үчүн күрөш жүрүп, тылдагылар колунда барын согушка жөнөтүп, киерге кийим, ичерге тамак таппай, машак терип оокат кылып жатканда, калп эле элдин таламын талашымыш болуп, карапайым калк алдында жалындуу сөздөрдү сүйлөп, керек учурда көзүнө жаш ала коюп, эл үчүн, Мекен үчүн куру-бекер патриоттуулугун көрсөтүп, кечинде минтип майкөл, сүткөл тамак-аштын үстүндө отургандары болчу. Мырзабек — ар бир кыймылды бекер кетирбей талдай билген, ар кимди өз учурунда баалоого

аракеттенген адам. «Абсамат, — деди ичинен Мырзабек. — Абсамат куу, кытмыр, анткор, анын авторитети да өзү жасап сүйлөгөндөй жасалма: ичи тар, бирөөнү көрө албайт, ошондуктан анын бетине бирдеме деп даана айта албайт. Андай кишилерди өзүнүн душманы көрүп, бирде болбосо бирде аларды каралайт. Тиги Абжапарчы? Педант, мансапкор. Коркок, көлөкөсүнөн үркүп турат. Зулпукар болсо ээрчиме. Булардын баары өзүнөн башкаларды киши ордуна көрбөй, бирок аны билгизбей, ичинен гана күлүшөт. Бирок булар кишинин акылдуулары, аны өздөрү билишет, мындайча айтканда, өздөрүн өздөрү акылдуу санашат, ошондуктан, бирөөнү жамандап, бирөөнү жектеп, бирөөлөргө сын такканды өз укугу деп эсептешет...».

Мырзабектин булар тууралуу берген мүнөздөмөсү романда окуянын өнүгүшүндө толук ачылат. Ал элден бөлүнгөн мындай тар чөйрөгө алымсынбайт. Мырзабек «келечегинен көптү үмүтгөндүргөн» жаш жазуучу болгондой эле, адам баласынын жашоосундагы улуулукту баалайт, пендечиликке түшүнөт, аялзатынын сулуулугуна суктанат, жакшы менен жаманды терең ажыратат. Адамгерчиликке баа берет, сезимге урмат көрсөтөт.

Чыгармада чындык үчүн күрөшкөн, көр тириликтеги жасалмалуулукка тайманбай тике турган, адамдагы жакшы сапаттарды урматтаган каармандардын бири — Жапаркул. Жапаркул романдын бирин-экин жеринде катышкан эпизоддук каарман болсо да, анын Аруукеге жана согушта өлгөн акын Искендердин ырларына кылган мамилесинен анын ким экендиги так, таасын ачылат. Өзүнүн оорусуна карабастан, коом алдында милдетин толук аткарууга умтулат. Абсамат, Абжапар менен алардын халтура чыгармаларына келишкис күрөш жүргүзөт. Согушта баатырдык менен курман болгон Искендердин сүйгөнү Аруукеге колунан келишинче көмөк көрсөтөт.

Романда Арууке — урмат-сыйга ээ боло турган каарман. Анын суйсалган оор-басырыктуу кебетеси, тунук акылы, кесибин сүйгөндүгү, адамгерчиликтүү мамилеси окуган адамдын көңүлүн өзүнө бурбай койбойт. Муңайым сүйлөгөнү, а түгүл, муңайым күлүмсүрөшү, орунсуз жана ашык бир да сөз оозунан чыгарбашы Аруукенин сырткы көрүнү-

шүн гана эмес, ички жан дүйнөсүн да ачат. Искендердин бардык ырлары ага арналганын, чыныгы поэзиянын жаралышына негиз түзгөн кыздын турпатына, ички табиятына жигиттер эле эмес, кыраакы Бермет да суктанат. Канчалык оор кыйынчылык башына түшүп турса да, Арууке аны эч кимге билдирбейт. Көкүрөгүн тиреген оор трагедияны, калктын жүгүн, эл милдетин көтөрүп, жеңүүгө аракеттенет.

Романда сүрөттөлгөн каармандардын бардыгы тең телегейи тегиз, кемчиликсиз эмес. Оң каарман катары өзүнчө бөлүп көрсөткөн каармандардын да аларга таандык мүчүлүштүктөрү бар. Бирок алардын мындай терс сапаттары коомго, элдин турмушуна, деги эле адамзаттык аруу түшүнүктөргө терс таасирин тийгизбегендиктен, андай сапатка ээ образдарды терс образ дегенге мүмкүндүк бербейт. Ал эми романда айрым образдар жакшы сапаттардын ээси болуп туруп, эл үчүн, айлана-чөйрөсүндөгү адамдарга терс маанай калтыргандыктан, аларды терс образ катары анализдегенге негиз берет. Алардын катарына Чынарканды, Сарыгулду, Бакдөөлөттү, Апсаматты, Абжапарды, Асылканды, Зулпукарды, Жолболдуевди кошууга болот. Аталган каармандардан Абсамат, Абжапар, Асылкан, Зулпукарлардын ойтилектери бир, бирин экинчиси толуктап, өздөрүнүн керт баштарын гана ойлоп, атак-даңк үчүн күрөшүшөт. Алардын ар биринин экиден жүздөрү бар. Эки жүздүүлүгүнүн биринчисин элге көрсөтүп, карапайым калк арасында жүргөндө алар үчүн күйгөн кишидей түр көрсөтүп, керек учурда көзүнө жаш ала коюшуп, өздөрүнчө калганда минтип бирин-бири макташып, бирин-бири колдошуп, дасторконду жайнатып коюшуп тост айтышып, ичимдик ичишип, шапар тебишет. Алар турмуштун жыргалы ушул деп баалашып, согуштун кээри менен кыйналып турган элдин жашоосуна, жалпы-жайык күрөшүнө жан дүйнөлөрүнүн түпкүрүндө кайдыгер карашат да, ооз учтарынан керектүү жерде артистей роль ойноп коюшат.

Түпкү максаты боюнча Чынаркан, Сарыгул, Жолболдуев бири-биринен айырмаланбайт. Бирок алардын пенделик тагдырлары таптакыр башкача. Маселен, Чынаркандын образын алсак, ал өзүн бактысыз аял катары баалайт. Биринчи күйөөсүнөн кандайдыр бир себептер менен ажыра-

гандан кийин, өзүнө-өзү кадим Асылкандыкындай жакшы шарт түзүүнү ойлоп, жаш окумуштуу, келечегинен көптү үмүттөндүргөн Качыкеге «таман тузак» тартат. Качыкенин кулк-мүнөзүн үйрөнгөндөн кийин, анын чабал жактарын пайдаланып, күчүн, ызасын андан, анын кичинекей жетимче кызынан чыгарчу болду. Чынаркандын уу тилине, адамгерчиликсиз мамилесине чыдап бергенин билип, Качыкени колунан чыгарбады. Ар түркүн айла-амалдарды пайдаланды: кээде кылган ишин милдет кылды, кээде адамгерчилик көрсөткөндөй мамиле жасады, айрым учурда Качыкенин ансыз күнү өтпөй тургандыгын айтып ынандырды. Ал бирөөнүн турмушуна көз артып, жашоонун ырахатын материалдык байлыктан издейт. Ал дайыма Асылкандыкындай турмушту эңсейт. Өзүнүн андай тирчиликке жетпей калышына Качыкени күнөөлүү деп эсептейт да, анын кичинекей жетим кызын уруу аркылуу андан өч алат. Чынаркандын ушундай адам экендигинен улам Качыкенин катышкан жоро-жолдошу жана досу жок. Аялынын ажаандыгынан, адамгерчиликсиздигинен Качыке эч ким менен киришип-чыгышып катыша албайт. Мындай кырдаалга Чынаркан өзү күнөөлүү экенин мойнуна албастан, Качыкеден көрөт. Жазуучу Чынаркандын образы аркылуу аялзатынын үй-бүлөдөгү ордун, коомчулукта «аял жакшы — эр мыкты» экендигин терең мааниде сүрөттөйт.

Сарыгул романда терс каармандардын өзөгүн түзөт. Ал күнүмдүк жыргалчылыгын үй-бүлөсүнөн, ата-энесинен, Мекенинен, жеке ар-намысынан да жогору коёт. Ошондуктан ар түркүн шылтоолорду таап, малга керектелүүчү спиртен күн сайын ичип, мурдагы алган аялына ыраазы болбой, жаш кызга үйлөнүүгө ашыгат. Аялынын оорусуна шылтоолоп, төркүнүнө батындыра албагандан кийин, Сабирга асылат да, аны колго түшүрөт. Сабиранын адамдык намысын булгайт, бирок Сарыгул өзүн күнөөлүү деп эсептебейт.

Жолболдуев да Сарыгулдай. Болгону, кокусунан согушка барып, ал жерден аман-эсен кутулуунун жолун гана ойлойт. Өзүнүн бул акылын ченемсиз табылга катары Качыке менен бөлүшөт. Мисалга алсак, «Кандай да болсо бошонуп чык. Мен өз максатыма жетиш үчүн, отделениенин баш-

чысы врач аялга ашыктыгымды айтып, үйлөнүүгө чейин бара турган болгонмун. Бойдокмун деп калпты да айтпадымбы! Андай кылып алдап, арбап чалынтпаса, аял колго түшөбү?» — дейт. Дал ушул сүйлөмдөр Жолболдоевдин ким экендигин, пенделик нарк-насилин даана далилдейт.

Роман кыргыз элинин турмушун көркөм сүрөттөө менен эле чектелбестен, согуш мезгилиндеги көп улуттуу элдердин достугун да реалдуу көркөм чечмелөөгө жетишет. Бул идеяны автор кургак сөз менен бербестен, каармандардын өз ара мамилеси, кыймыл-аракети, речи ж.б. көркөм деталдар аркылуу туюндурат, окурманды ынандырат. Согушта жоокерлердин улуттук катмарлары ар түркүн болгону менен, баарынын эңсегени — жениш. Ал женишке жетишүү үчүн баарына ынтымак керек экенин ар бири түшүнөт. Улут аралык биримдикти көрсөтүүдө Козловдун, Седельниковдун, Шермандын, Щетиндин, Макаровдун, Савчуктун, Люсянын ж. б. образдары көңүл бурууга арзыйт. Согуш талаасы ар бири үчүн бирдей. Адамдын адамдыгын сыноочу учур. Тобокелчил жашоо ар биринин башында болгондуктан, мындай согушта улутуна карабай, бири экинчисине жөлөк болууга тийиш. Муну адамдык касиети бар ар кимиси түшүнөт, ошондуктан бири-бирине жардам берүүгө ашыгышат. Мисалга, Качыкенин жарадар болгон учурун алсак, аны майдан талаасынан Козлов менен Седельников алып чыгышат. «Кызык... — дейт Качыке, ок жаап турганда өз башын ойлобой бирөөлөргө кам көргөн кишилерге таң калып, — кызык! Бул эмне деген жигердүүлүк, эмне деген асыл сапаттуулук! Адамдагы асыл касиетке теңеше турган эчтеме жок экен го! О биздин кишилер, биздин асыл кишилер! Ушундай жашап, ушундай иштеп, ушинтип өлөт экен го!». Ушул эпизод согуш мезгилинде женишке жетишүүнүн себептерин, улут аралык ынтымакты, кайрымдуулукту, көңүлдүн теренинен орун алган достукту так, таасын көрсөтөт. Мындай эпизоддор романда көп кездешет. Улут аралык достукту жазуучу ар түркүн формада берет. Маселен, Кыдырбек менен Макаровдун, Турганбай менен Савчуктун, Качыке менен Люсянын достугун өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Эгерде тылдагы адамдардын ынтымагы жөнүндө сөз болсо, Вера «апанын» образы айыр-

маланып турат. Ал романда кирди-чыкты каармандардын бириндей көрүнсө да, анын аракетинен ак ниет, боорукер, камкор эненин образы ачык тартылат. Бөтөнчө анын Жамалканга жана анын балдарына өз баласындай мамиле кылышы Вера Павлованын энелик мээримин толук ачат, окурмандар арасында сүймөнчүлүккө ээ кылат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. У. Абдукаимовдун чыгармачылыгында башка акын-жазуучулардан айырмаланган кандай өзгөчөлүктөр бар?
2. Анын котормочулук өнөрүнө кандай баа бере аласыңар?
3. «Майдан» романы эмне себептен психологиялык роман деп аталат?
4. Романдагы оң жана терс көрүнүштү боюна камтыган каармандар кимдер?
5. Шарапат кайгылуу тагдырга эмне үчүн туш болду?
6. Саадат кандай мугалим экен, анын образында кандай артыкчылыктар бар?
7. Кыргыз интеллигенциясын сүрөттөгөндө автор кандай көрүнүшкө көбүрөөк басым жасаган?
8. «Майдан» романындагы аялдардын карама-каршы сапаттарын сүрөттөп, дилбаян жазгыла.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Көркөм чыгарманын стили

Силер кандайдыр бир автордун чыгармасын окуганда анын башка авторлордон айырмачылыгын байкайсыңар, маселен,

Т. Сыдыкбековдун романдарын окугула да, К. Жантөшевдин «Каныбеги» менен салыштыргыла, анан К. Жусубалиевдин чыгармаларын окуп көргүлө. Үчөө үч бөлөк, окуясы эле эмес, жазуу манералары, окуяны сүрөттөө, ачып берүү ыктары. Демек, үчөөнүн үч башка стили бар. Турмушта адамдарда деле ошондой. Сен досуңа окшобойсун, досуң сага.

Көркөм адабияттагы стиль — жазуучу үчүн негизги нерсе. Стили жок жазуучу, Р. Гамзатов таамай айткандай, «энесин сагалаган торпоктордой», алар «бирөөнүн шляпасын кийип алып, «өзүмдүкү» деп басып жүрүшөт».

Стиль көркөм чыгарманын бүтүндөй тулку-боюнан, анын мазмун жана формасынан көрүнөт, сүрөткердин дүйнө таанымы, ой жүгүртүүсү, өскөн чөйрөсү, алган турмуштук тажрыйбасы, адабий мектеби, тил байлыгы менен байланышат жана ал бара-бара калыптанат да, жазуучуну башкалардан айырмалап көрсөтөт. Адабияттагы жазуучунун же кече стили жеке мүнөзүнө да байланыштуу каралууга тийиш, «стиль — бул адам» деген учкул сөз бар, ошондой эле, улут адабиятынын ошол этаптагы конкреттүү өнүгүш абалы менен да байланышат. Кээ бир авторлор бири-бирине стилдик жактан жакыныраак болсо, кээ бирлери биринен-бири такыр алыс турат, мына ушуга карап стилдик багыттарды белгилөөгө да болот, маселен, учурдагы кыргыз поэзиясында реалисттик, романтикалык, лирикалык, публицистикалык стилдик багыттар бар экендиги адабиятчылар тарабынан белгиленип жүрөт. Албетте, мындай бөлүштүрүү шарттуу.

Кара сөзчү К. Жантөшевдин стилине фольклорго жакындык, б.а. жомок сымал сюжеттерди киргизүү, макал-ылакап, учкул сөздөрдү кенири колдонуу, каармандарды идеализациялоо, окуяларды кубултуп, кызыктуу кылып, тез алып баруу мүнөздүү болсо, У. Абдукаимовдун стилине окуяларды кылдаттык менен жайбаракат сүрөттөө, реалисттик боёктор сүртүү, каармандын ички дүйнөсүнө терең сүңгүп жазуу, окуяларды панорамалуу алып баруу, психологиялуу, драмалуу кырдаалдарды тереңдетүү мүнөздүү.

Кээде кайсыл бир жазуучу же конкреттүү бир чыгарма стили менен жаңылык катары көрүнөт да, ошонун таасиринде, стилин туурап, көптөгөн чыгармалар жазылат, мындайда туурап аткан автор өз алдынчалыгын көрсөтө албаса, курулай тууроо, ээрчүү (стилизация) менен чектелет.

1960-жылдарда кыргыз поэзиясында А. Осмоновго окшотуп жазгысы келгендер, прозада Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестинин стилин туураган (баяндоочу каарман жеңесинин же байкесинин согуш учурундагы окуяларын айтып берген) ондогон повесть, аңгемелер жазылды, алардын көбү Алыкулдун жана «Жамийланын» стилин кургак ээрчүү менен гана чектелип, адабиятыбыздын алтын казынасынан ордун ээлей албады.

«Стиль» сөзү байыркы грек-рим доорунда пайда болгон термин. Анда учу шиштелген жазуу куралы ошентип аталган да, кимдин жазганы ошол куралы, б. а. стили аркылуу билинген. Кийинчерээк жазган кишинин почерки ушул термин менен аталып, андан соң жазуу ыгы, манерасы бул терминдин маанисин түшүндүргөн. Учурда стиль термини жалпы мааниге өтүп, жазуучунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн туюндурат. Терминдин колдонулуш мааниси көп, маселен, кайсыл бир доордун жалпы өзгөчөлүгү (М.: XIX кылымдагы «замана» ырчыларынын стили), көркөм методдордун (реализм, романтизм) жана багыттардын (классицизм, сентиментализм) стили, бир чыгарманын стили, бир гана жазуучунун стили (А. Осмоновдун, Ч. Айтматовдун стили). Булардын ичинен жазуучунун стили («Кыяматтын», «Майдандын» стили), жазуучунун жеке стили деген түшүнүк көбүрөөк колдонулат.

Таланттуу төкмөлөр ыр сынагында биринин стилин бири туурап ырдашкан учурлар бар, мисалы, Токтогул менен Барпынын айтышы, Эсенаман менен Жеңижоктун айтышы. Бул айтыштарда биринчи ыр баштаган акын «турбайбы» деген сөздү уйкаштырып, жалаң ошол сөз менен уйкаш түзүп барса, экинчиси да ошол «турбайбы» менен уйкаш кууп отурат, анан башка сөздү уйкаштык катары колдонсо, экинчиси да ошол сөзгө оойт.

Адабиятта «стилизация» деген түшүнүк бар. Бул — бирөөнүн стилин туурап, андан өйдө көтөрүлө албай калгандык, өз стилине ээ боло албай калгандык. Маселен, 1960-жылдарда А. Осмоновдун таасиринде жаш акындар өтө көп ырларды жазышкан, алардын кээ бирлери гана ошол жазган автордун жекече стилин көрсөтпөсө, көбү Алыкулду сокур тууроо, стилизациялоо менен эле чектелип калган.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Психологиялык роман

Адамдын ички жан дүйнөсүн психологиялык анализге алган чыгармалар психологиялык чыгармалар деп аталат да, ал роман жанрында жазылса психологиялык роман катары саналат.

Элдик оозеки чыгармалардын психологиялык жагдайлары, б.а. ички дүйнөсү өтө терең ачылбайт, ал көбүнчө жазма адабиятка мүнөздүү көрүнүш. Адамдын жан дүйнө диалектикасын ачып, ички купуя сырларына сүнгүп кирүү менен, биринчиден, каармандын образы тереңдейт, экинчиден, кабыл алынып жаткан чыгарманын окумдуулугу артат. Классикалык адабиятта Л. Толстойдун, Ф. Достоевскийдин, М. Шолоховдун чыгармаларында психологиялык кырдаалдар өтө чебер берилип, каармандардын жан дүйнөлөрү хирург скальпелинен өткөрүлгөндөй сүрөткер анализинен өткөрүлөт.

У. Абдукаимовдун «Майдан» романы мына ошолордун катарына кирет. Ал романдагы психологизмдин күчтүүлүгү жагынан кыргыз адабиятын жаңы бийиктикке көтөрдү. Муну романдагы кыйчалыш, татаал тагдырларды ошол татаал бойдон ачып бергендигинде, алардын ички карамакаршылыктарын, санаркоо, күйүт, ыза, сүйүнүч сезимдерин терең талдап көрсөткөндүгүндө, адамдын көөдөнүндөгү купуя сырларын окурман алдына төгүп таштагандыгында, «микродүйнөгө» (Ч. Айтматовдун мүнөздөмөсү) чалгын чалгандыгында. Сезим менен акыл-эстин катышы жан диалектикасын ачып берүүдө өтмө катар катышып турат. Мисалы, «Майданда» ачык, даана көрүнгөн психологизм орун алган, ал эми айрым чыгармаларда, маселен,

М. Гапаровдун аңгемелеринде жашыруун, жабык психологизм орун алган, мында көбүнчө ички сезимдер подтексттен андалат. «Майдандын» психологиялык жагын күчөткөн дагы бир жагы каармандардын ой жүгүртүүлөрүнүн, ички монологдорунун арбындыгы, ошол ой жүгүртүүлөрдөн улам окуя бирде айылда, бирде шаарда, бирде майданда, бирде тылда өтөт. Кээде каармандын психологиялык абалын көрсөтүү үчүн, табият көрүнүштөрүнүн ар кыл жагдайларын (бороон, чапкын, жамгыр) да ачып берет, жаныбарлардын конкреттүү абалы менен да ассоциациялайт (мисалы, Танабай менен Гүлсарат).

Чыгармаларды психологиялуу жазуу сүрөткердин стилине, анын чеберчилигине байланыштуу.

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ (1931–2011)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Төлөгөн Касымбеков — өзүнүн кайталангыс таланты менен кыргыз адабиятында мазмуну терең, көркөмдүгү бийик аңгеме, повесть, романдарды жаратып, кыргыз элине гана эмес, коңшу мамлекеттерге жана алыскы чет өлкөлөргө таанылган атак-даңкы бийик жазуучу.

Төлөгөн Касымбек уулу азыркы Жалал-Абад дубанына караштуу Аксы аймагындагы Акжол кыштагында 1931-жылдын, болжолдо, 15-январында төрөлгөн. Айылда орто билим алган соң, ошол эле аймактагы башталгыч мектептерде мугалимчилик кылып, Акжол айыл кеңешинде жооптуу катчы болуп, эмгек жолун баштаган. 1952—1957-жылдары Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүткөн. Окуп жүргөн кезинде эле республикалык көркөм адабий журналдарда алгачкы адабий чыгармалары жарыяланып, 1956-жылы «Кичинекей жылкычы» деген биринчи аңгемелер жыйнагы басылып чыккан.

Жаш адабиятчы 1957-жылы окуу китептерди чыгаруучу «Мектеп» басмасынын балдар адабияты боюнча редакторлугуна дайындалган. 1959-жылы алгачкы адабий көркөм чыгармалары китеп окурмандар коомчулугунда оозго кире баштаганда, республиканын жазуучулар союзуна алынган. 1960—1966-жылдарда республикалык «Ала-Тоо» көркөм-адабий журналынын кара сөз бөлүмүнүн башчысы, жооптуу секретарь, 1966—1973-жылдарда ал журналдын башкы редактору, 1973—1974-жылдары республиканын басма сөз бо-

юнча мамлекеттик комитетинин башкы редактору болуп кызмат кылган.

Ушул эле жылдарда ал көркөм сөз чебери катары жетилип, «Жетим», «Адам болгум келет» повесттерин, «Сынган кылыч», «Келкел» тарыхый романдарын жазган. Ал — күрөштүн адамы. Алыскы элетте өскөн айылдык жаш калемгер маданий деңгээлди көтөрүүнүн, интеллектуалдык бийик аскага тырмышып чыгуунун, адабий-эстетикалык кеңири түшүнүккө, кругозорго ээ болуунун азаптуу ички драмасын баштан кечирди, чыгармачыл тозоктордун секиртме таштуу жолдорунда таман эти тилинди. «Сынган кылыч» романы менен тарыхтагы ачуу чындыкты тайманбай айткандыгы үчүн, официалдуу бийликтин жасаган терс мамилеси жана куугунтугу жазуучунун башына канчалык оор мүшкүлдөрдү алып келди. Мындан улам келип чыккан оор санаалар жазуучунун психологиялык азаптуу дүйнөсүнө эстен кеткис тактарды калтырган.

Бүгүнкү күндө Т. Касымбековдун чыгармаларынын атагы алыска тараган. «Адам болгум келет» повести далайдан бери окуу жайларынын адабият программаларынын чордонунан түшпөй, жаштардын сүймөнчүктүү чыгармасы болуп келет. «Сынган кылыч» романын сынчылар Мухтар Ауэзовдун «Абайына» тете чыгарма катары баалап келишет. Ал эми «Келкел» романы жөнүндө адабият билерманы, окумуштуу Кеңешбек Асаналиев мындайча жазат: «Келкел» романы — көп каармандуу, көп пландуу чыгарма. Бул чыгарма 1860-жылдан тартып Октябрь революциясынын жеңишине чейинки узак убакытты ичине камтыйт. Көрүнүп тургандай, роман кыргыз элинин тарыхый тагдырындагы эң бир маанилүү, эң бир орчундуу этаптык окуяларды көркөм чагылдырат. Ошондуктан сүрөттөлгөн турмуштук окуялар да мүнөзү жагынан ар түрдүү, ар кыл. Турмуш-тиричилик, этнографиялык сценалардан тартып, тарыхый-революциялык эпизоддорго чейин баяндалат. Романдын көп пландуу сюжеттик курулушунда Фрунзе, Токтогул, Курманжан датка, Мадамин бек, Аман палван сыяктуу тарыхый адамдар менен бирге, толуп жаткан ар түрдүү тагдырлар көрсөтүлөт. Кыргыз элинин эң кыйын, эң татаал тарыхый доорун даана, так сүрөттөөдө, мезгилдин эң бир түйүндүү маселеле-

рин көркөм чечмелөөдө автор өзүнүн негизги чыгармачылык максатын жүзөгө ашыра алган. Ушул жагынан алып караганда, Т. Касымбековдун «Келкел» чыгармасы тарыхый романистикадан өзүнө тиешелүү ордун алат деп ойлойбуз. Романда коюлган идеялык проблемалардын масштабы жана мазмуну боюнча да, алардын көркөмдүк ишке ашырылыш деңгээли боюнча да».

Т. Касымбеков «Жетилген курак» романынын, «Алымкан» аттуу драманын ж. б. көптөгөн прозалык чыгармалардын да автору. «Алымкан» боюнча мыкты көркөм телефильм да тартылган.

Т. Касымбеков — кыргыз адабиятын ишенимдүү түзүлгөн эстетикасы бийик образдар, индивидуалдуу мүнөздөр, психологиялык анализ, масштабдуу философиялык ой толгоолор жана тарыхты көркөм талдоо маданияты менен байыткан чыгаан сүрөткер. Чыгармалары көптөгөн элдердин тилдерине которулган.

Бир маегинде Төлөгөн Касымбековдун минтип айтканы бар: «Чыгарманы ойдо бышырыш абзел. Эзелтен адатым, ай-айлап жүрө берип, анан олтурам. Ошондо төгүлөт. Илхам келсе-келбесе деле бир нерсени чиймелей беришти жактырбайм. Жылына бирден «роман» бүткөндөр да, өмүр бою бир роман жазгандар да бар. Анчалык кейүүнүн кереги деле жок, жаралган нерсенин жашап калганына сүйүнүү керек. Шүгүрчүлүгүм ушунда». Эл жазуучусу Т. Касымбеков бүгүнкү күндө да улуттук адабиятыбыздын көч башында болуу менен элибиздин өткөн тарыхый тагдырын көркөм иликтеп, жаңы чыгармаларды жаратуунун үстүндө иштөөдө.

«СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫ

I

Кыргыз адабиятындагы сейрек кездешкен оригиналдуу китеп, омоктуу, орошон чыгармалардын бири Эл жазуучусу Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романы дегибиз келет. «Сынган кылычтын» толукталып кайрадан жарык көргөн (1999) жаңы редакциясы 710 беттен турат экен. Көлөмү өзүнчө эле бир атка жүк боло турган. Бирок ушуга карабай, бул романды баш көтөрбөй окуйсун,

китептин ичиндеги көркөм сыйкырга бат эле арбаласың да, кызыкканыңдан бир баракты ылдамыраак бүтүрүп, экинчи баракты ачканга шашыласың.

Кокон ордосуна хан болгон таластык жөнөкөй жылкычы Шералынын трагикомедиясын көрүп, бирде күлүп, бирде түнөрөсүң, Мусулманкулдун жазаланышын окуп жатып, кудум кинотасманы көрүп отургандай төбө чачың тик туруп, үрөйүң учат. Өз бүркүтү өзүн алган Сарыбай мергенчинин таамай, таасирдүү жазылган трагедиясын окуганда каңырыгың түтөп, жүрөгүң мыкчылат. Ал эми жаш кыз Кундуздун ата-энесинен зордук менен ажыратылып, Коконго жөнөтүлүп жаткан эпизодду окуганда, чындыкты айталы, боору таш адам гана жашыбай калышы мүмкүн.

«Сынган кылыч» романынын образдары, көркөм структурасы жалпы адамзаада пенделери үчүн салмактуу, кундуу ой уютмалары, көөнөрбөс, өлбөс руханий-этикалык дөөлөттөр, кыргыз улуту үчүн кымбат, түптүү, унгулуу руханий-философиялык асыл нарк идеялар менен ашташып, чырмалыша байланышып тургандыгы менен бөтөнчөлөнөт. Ушул жагынан караганда, «Сынган кылычтын» өмүрүнүн узак болоруна шек кылбасак да болот. Романынын баш жагына Т. Касымбеков бет ачар арноо ырын жазып:

*«Кылым кезген кыргыз атын
Кылыч менен зоого жаздым», —*

деп окурман калайыкка кабарлап турат. Эмесе, жазуучу кылыч калеми менен Ала-Тоо бетине эмне деген эскирбес кенчтерди чегип жазды экен? Айрымдарына көңүл токтотуп көрөлүчү.

Барга топук, жокко сабыр кылып жашай билген даанышман карыя Теңирберди айдаган аштыгынын четинде, талаада, аярдап отурса, жанына өзүнөн жашыраак, көптөн бери көрүшпөгөн Сарыбай мергенчи бастырып келип, атынан түшүп калат. Ошондо Теңирберди өзүнөн кичүү Сарыбайга мейман катары ызаат көрсөтүп, өзүнүн улуу экенине карабай, алдына салынып жүрчү талпагын Сарыбайдын алдына төшөп берип, өзү чөк түшүп как жерге отурат. Келген жолоочу мейманды ушинтип урматтап сыйлоону айныгыс эреже катары карманган илгеркилердин мындай адептүү

ырасмы-каадасы — эскирбеген элдик педагогикалык кенч эмеспи. Мындай ата-бабалардын адамгерчиликтүү салтын улантып, колдон чыгарбай XXI кылымга алып өтүү — биздин тукумдун милдети.

«Сынган кылычтагы» ата-бабалардын өтүп бара жаткан көчтү токтотуп, айран, кымыз жуткуруп, ооп калган жүгүн ондошуп, көчтү бир топ жерге чейин коштоп узатып барып, кайра кайтуу салты суктантпай койбойт. Ал эми бүгүн биздин өтүп бараткан жолоочуга айраныбызды, кымызыбызды, суубузду сатып, акча доолап турганыбыз сонку тукумдарды цивилизация, бир жагынан, майдалантып, адеп-ахлактык жактан жакырлантып баратканыбы? Кыскасы, «Сынган кылыч» окурманды адеп-ахлак, этика багытында көп нерсе жөнүндө ойлонот.

Романдан бир үзүм мисал келтирели: «Өз бүркүтү өзүн алып, эки көзүнөн ажырап, оор кайгыга баткан Сарыбай мергенчи комузун мундуу чертип, санаага чөгүп отурса, бир кезде Анжияндын базарынан уккан Календердин ыры көкүрөгүнүн тереңинен оргуштап чыгып, Сарыбайдын өзүнүн арман-муну катары комуз күүсү менен кошо төгүлөт:

*Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...
Бир бетине күн тийген,
Бир бетине түн тийген,
Алды кызык, арты өкүнүч,
Оомал-төкмөл кем дүйнө...
Пайгамбарды чалгансың,
Падышаны алгансың,
Капилет түштөй жалгансың.
Жарыктыкты көргөзгөн
Ууз сүтүн эмизген
Апам кайда, сен дүйнө?!
Аланын атын үйрөткөн,
Атам кайда, сен дүйнө?!
Күлүк минип зуулаткан,
Күндө сыйда куунаткан
Балам кайда, сен дүйнө?!*

Чын эле, кечөөкү улуу тоолордун кокту-колотун, жылга-жыбытын оттой жанып сыдыра караган Сарыбай мерген-

чинин кара чечекей көзү кана? Неге ал каректен бүгүн кан аралаш жаш куюлат? Бүгүн көргөн эртең жок, ушундай белең, дүйнө, шок!?»

II

«Сынган кылычтагы» тарых өтмүштөрүнүн жана пенде тагдырларынын сабагынан чыккан философиялык ой уютмаларын окуп отуруп, бу жарык дүйнөгө жалгыз октой бир келген өмүрүндү бекерге ысырап кылбай, ар бир мүнөтүндү үнөмдөп, ар бир күнүндү сарамжал карап маңыздуу, парасаттуу жашагың келет. Бу жарыкчылыкта арзыбаган майда-чүйдө нерселерге күйпөлөктөбөгөн, чыйпылыктабаган, туталанбаган, «туулууну, өлүмдү көп көргөн, жыргалды сезип маңдайы айрылбаган, кууралды сезип мүнкүрөбөгөн, жүз жашап акыл токтоткон карынын оорлугу» (Т. Касымбеков), калбааттыгы, кеменгерлиги керектей пенде баласына. Же эл мүдөөсүн көздөп, калк таламын талашып, алгыр бүркүтгөй шаңшып чыгып, Фергананын асманында ак жылдыздай балбылдап жанган Исхак баатырдай бир жарк этип жок бол, не барга топук, жокко сабыр кылган, терең дарыядай тынч аккан, дүйнөнүн философиясынан кабылдаган Алмамбет сыяктуу жөнөкөй, жупуну жашай бил да, жашоонун ыксыз татаалдыгына... дегин келет романды кайрадан барактап отуруп... Антпегенде, азууларын айга жанган кечээки Мусулманкул менен Нүсүп кайда? Эмнеге жетишти алар, бу жалганда? Баягы күлүк минип дуулдаган, күндө сыйда куунаган Кудаяр-хан канакей? Бүгүн анын бузулган коргонунда «карга конуп» олтурат. Мынабу жерде тоголонуп куурап жаткан баштар кимдердики? Ээ, дүйнө! Айткандай, азгырык белең алдамчы...

Акылман Сократ жарманкеге келип, жайнаган товарларды көрүп, кубанычтуу түрдө минтип айтып жиберген экен: «Бул жерде мага кереги жок буюмдардын көптүгүн карачы!» Сократ — ичти күйгүзүп, көздү кычыштырып турган түркүн буюмдардын, дүнүйө-мүлктүн, байлыктын азгырыгынан өзүн оолак кармай билген, көр тириликтен өйдө көтөрүлүп чыккан, эң керектүү минимум менен гана чектелип, энергиясын эң башкы нерселерге гана сарптап, акыл-эстүү деген муктаждыктарын гана канааттандырып

жашаган акылман адам. Элеттик жөнөкөй адам болсо да, «Сынган кылычтагы» Алмамбет карыя тереңинде ушул Сократка окшош. Ал Мусулманкул менен Кокон хан ордосунун казынасына киргенде, көз жоосун алып жайнаган кызыл-тазыл азем буюмдарды, дүр-дүнүйөнү, жалт-жулт эткен алтын, күмүш, каухар, асыл таштарды көргөндө, ичи өрттөнбөй, көзү кызарбай, арааны-алкы ачылбай, бу эрлердин башын, хандардын тагын «жеп», жерди топон кылып тепсеп келген дүнүйөгө арзыбаган бир нерседей үстүрттөн кошкөнүл карап, кайдыгер мамиледе гана тышка чыгып кетет. Алмамбеттин ой жүгүртүү образы таптакыр башка. Ал Мусулманкулча, Кудаяр-ханча көзүн кызартып, дүнүйө-мүлккө, атак-данкка кумарланууну балээни башка үйчү куру убаракерчилик, алдамчы азгырык катары туюнат.

Дүйнөгө устун болбогон соң, эртең «этеги жок, эндей көйнөк» (кепин) кие турган болсоң, «эшиги жок, төрү жок, ээн үйгө» (мүрзө) кире турган болсоң, Мусулманкул менен Кудаяр-ханча айды алам деп аактап, алдастап, айлананды азапка салыштын керекчилиги канча? Бу көрөкчө сокур каалоо-кумарларынды ооздуктап, напсинди тыйып, жанына тынчтык ыроолоп, акылга тизгин берип, ырыскыдан куру эмес экенине, ичээрге бир чөйчөк суун, жээрге бир тоголок даның бар экенине, жутарга абан, көрөргө көктө күнүң бар экенине кудая тобо деп, айлана-тегерегине зыян кылбай, эл-журтка колдон келген жакшылыгыңды жасап, кара мээнетин менен ак жүрүп, дүрбөлөнсүз күн кечип, өмүрдө тирүүлүгүңдү байлык катары санап, каниет кылып, жайкерчиликте жашаганың оң эмеспи. Тоо арасындагы элеттик, адеп-ахлагы ак мөңгүдөй таза Алмамбет көчмөндүн өз ички туюму менен баамдап таап алган жана тутунган философиясы ушундай! Ырас эле, жашоонун тузу, өмүрдүн маңызы ушунда болуп жүрбөсүн, бу жалганда?

Кыскасы, «Сынган кылыч» романы тарых, коом, дүйнө, өмүр, тагдыр, рух жөнүндө, тирүүлүктүн, жашоонун мааниси тууралуу олуттуу философиялык ой толгоолорду жаратып, ички дүйнөнү терең козгогондугу менен кызыктуу.

«Сынган кылычтын» түндүгүн жогору көтөрүп турган философиялык идеялардын бири — бул эл-жердин биримдиги жөнүндөгү идея. Бул идея — «Сынган кылычтын» сю-

жеттик-образдык структурасынан агып чыккан идеологиялык үлкөн мүлк.

«Сынган кылычты» кыргыз тилине тургузулган эстелик десек да жаңылбас элек. ХХI кылымдын муундары үчүн бул роман эне тилди үйрөнүүнүн окуу китеби болоруна күмөн санабасак да болот.

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Тарыхый чыгарма жөнүндө түшүнүк

Тарых — бул жалпысынан алганда, өткөн күн, артта калган мезгил, ошол бүгүнкү күндөн ыраак, кайрылгыс жакта калган мезгил бүктөмүнө илим да, искусство да кайрылары бышык. Мисалы, тарыхчы-илимпоз кайсыдыр бир тарыхый окуя жөнүндө так факт, маалыматтар менен далилдеп, аргументтен сөз козгосо, жазуучу ошол факт-материалдарды көркөм сөз күчү менен чагылдырат. «Бирөөлөрү далилдейт, башкалары көрсөтөт жана экөө тең ишендирет, биринчиси жалаң гана логикалык далилдөөлөрдөн куралса, экинчиси сүрөттөөлөрдөн турат» (В.Г. Белинский). Тарыхый чыгармада болуп өткөн окуялар, конкреттүү жашаган тагдырлар жазуучунун милтесине алынат да, чындыктан четтебей, айрым окуя-көрүнүштөр, каармандар ойдон чыгарылса да, негизи тарыхый акыйкатка дал келип көркөмдөштүрүлөт. Тарыхчы үчүн факт эң маанилүү нерсе болсо, жазуучу үчүн ошол фактыдан эстетикалык сабак алуу, көркөм сүрөт тартуу маанилүү, ошон үчүн өткөн учурду бүгүнкү күн менен, азыркы окурмандын кабыл алуусу, дүйнөтаанымы менен байланыштыруу, заманалык өң берүү зарылдыгы келип чыгат. Тарых илиминин далилдерине, маалыматтарына таянылат жана өзү ойдон чыгарган окуяларды, каармандарды да сүрөттөлүп жаткан мезгилдин өзгөчөлүктөрүнө, колоритине ылайыкташтырат, ошол кезде ушундай болушу мүмкүн сыяктуу мотивдештирилет.

Дүйнө адабиятынын тарыхын карап көргөндө, англиялык жазуучу В.Скоттун (1771—1832) чыгармаларынан тартып, тарыхый тема кеңири иштелип, И. Гёте, Ф. Шиллердин чыгармаларында андан ары өнүктүрүлгөн.

Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы дүйнөлүк тарыхый романдын көчүн улайт. Тарыхый чыгармалар көбүнчө тарыхый инсандардын тагдыр-таржымалы тууралуу жазылат, мындай биографиялык-тарыхый чыгармаларга ошол башкы каарман менен мамилелешкен инсандардын бейнелери зарылдыгына жараша киргизилген. Улуттун, элдин тарыхындагы урунттуу бурулуш учурлар тарыхый жанрдын объектисине көп алынат, негизги милдети өткөн бир тарыхый окуяны чагылдыруу аркылуу ошондон таалим-тарбия сабагын алуу, кылчайбай кеткен жылдарды бүгүнкү күндүн адамынын таанып-билүүсүнө айлантуу, өткөнгө азыркынын турнабайын салуу болуп эсептелет.

Тарыхый мезгилдин бөтөнчөлүгүн берүү үчүн, автор сүрөттөлүп жаткан учурдун жашоо образын чагылткан, каармандардын буюм-тайымын, кийим-кечегин, ошол кез үчүн башка мүнөздүү нерселерди сүрөттөйт, тарыхый сөздөрдү колдонот. Эл арасында оозеки айтылган кептерди, аңыз-уламаларды, санжыраларды да колдонуу менен аларга тарыхый негиз берет. Тарыхты чагылтууда жазуучу историзм принцибин карманат, б. а. сүрөткер өзү жашап аткан мезгилдин ыңгайына ылайыкташтырат, азыркы окурмандын идеалына, тибине жакындатат.

Кыргыз элинин 1916-жылдагы көтөрүлүшү жана үркүн окуясы жөнүндө бир нече тарыхый чыгармаларды билесинер, ал эми Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы улуттук сөз өнөрүнүн тарыхый жаңы бийиктиги болгон жана XX кылымдагы кыргыз адабиятынын чоң жетишкендиги катары бааланат. Чыгарманын I китеби жарык көрөрү менен эле, коомдук ишмер жана философ А. Салиев минтип белгилеген: «Бул роман өзү абдан кыйын темага арналган, абдан татаал ар кыл материалдардын негизинде курулган. Роман кыргыз элинин Россияга кошулуу алдындагы мезгилдин тарыхый чындыктар менен көрсөтөт. Чынын айтканда, Пушкиндин «Полтавасы», «Борис Годунову», А. Толстойдун «Петр I си», Бородиндин «Самаркан жылдыздары» сыяктуу тарыхый чындыктан алынып жазылган чыгармалар кыргыз адабиятында жок эле». Адабиятчы А. Эркебаев роман кыргыз прозасында тарыхый теманы өздөштүрүүдөгү олуттуу бурулуш экенин айткан.

БАЙДЫЛДА САРНОГОВ (1932–2003)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫҒЫ

Акындын өнөрдүк сырын өз тагдыры, эч кимге окшошпогон кайталангыс көзкарашы менен ачып, ар кыл чыгармаларын өнөрканасында бийик деңгээлге жеткире алган акындар кыргыз адабиятында саналуу эле. Андай акындардын бири — Байдылда Сарногоев. Ал азыркы Талас районуна караштуу Будёновка айылында 1932-жылы туулган. Акын өзүнүн туулган жылы, ай-күнү болжолдуу экендигин «Элүү жаш» деген ырында төмөнкүдөй берет.

*Метрикам жок, так чыктымбы элүүгө,
Мезгил өтүп, калп чыктымбы элүүгө.
Айтор, билбейм... атам, энем өлбөсө
Айтып бермек менин жашым жөнүндө.
Кайсы жылы, кайсыл айда төрөлгөм,
— Билбеймин, — дейт сурап көрсөм жеңемден.*

*Кайдан билсин, мен оозанып жатканда,
Он бештеги келин экен кедейген.
Не болсо да жашсыз адам болобу...
Мен өзүмдү байкап көрүп оболу,
Болжоп туруп коюп алгам датасын,
Же төмөндүр, же кеткендир жогору.*

Байдылда өзү менен куракташ балдар менен кошо жашы жеткенден тартып советтик мектепте тарбиялана баштады. Бирок байыртан далай төкмөлөрдү берген ыр киндиктүү

Талас жергеси кат-сабатын ачып, китеп дүйнөсү менен тааныштырып, жаш талапкерлерди өз дүйнөсүнө карай алып жөнөдү. Башкача айтканда, ал эл арасына кеңири тараган Эсенамандын, Чондунун, Жеңижоктун, Эшмамбеттин ырларын угуп, калк арасын кыдырып ырдаган Калык, Осмонкул, Алымкулдарга таасирленип, кичинесинен акын-ырчы болууну эңсейт. Кат-сабаты ачылып калганда да анын биринчи колуна кармап окуган китептери — элдик оозеки чыгармалардан «Эр Төштүк» менен «Кедейкан» болду. Ошондуктан ал алгач калем кармап жазган, райондук газетага чыккан биринчи ырында да өзүнүн акын-ырчы болууну эңсегендигин, 1946-жылы өнөрпоздордун областтык кароо сынагында эл алдына чыгып ырдаганда мындайча баштайт.

*Көк-Арык менин мектебим,
Көп акын болуп кетпедим.
Ойнотуп кызыл тилимди,
Осмонкулга жетпедим...*

Мүмкүн, Талас жергесинде эле жүрө бергенде төкмөлүк өнөргө, элдик оозеки поэзияга койгон ынтаа-шыгы ошол боюнча калат беле, ким билет, жаш акындын жашоо-турмушуна оорчулук келтирген жетимчилик акындын чыгармачылыкка мамилесин өзгөрттү. Элдин көзүнө илинген Байдылдага совет бийлигинин камкордугу артыкча болуп, Фрунзе шаарындагы №5-кыргыз жатак мектебине (интернат) келип окуганга шарт түзүлөт. Бул мектепке келгени акындын чыгармачылыгына өзгөчө таасир тийгизет. Анткени бул мектеп ошол мезгилде улут интеллигенциясы үчүн маанилүү роль ойноп, Кыргызстандын бардык булуң-бурчунан акылы тетик, келечегинен көптү үмүттөндүргөндөр келип окугандыктан, кандайдыр бир деңгээлде алардын өсүп-өнүгүшү үчүн алгачкы баскыч катары кызмат аткаргандыгы белгилүү.

Эгерде мурда ырчылык өнөргө ык койгон болсо, борборго — шаарга келгенден кийин, жазма профессионал поэзиянын алдыңкы өкүлдөрү: А. Токомбаев, А. Осмонов, М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков ж.б. менен таанышып, алардын калеминен жаралган поэзиянын бийик көркөм дөөлөттөрүн өз-

дөштүрүп, ошолордун дал өзүндөй акын болууга ашыгат. Ушул мектепти аяктай элек мезгилинде, ал эл арасына кеңири таанымал болуп, келечегинен көптү үмүттөндүргөн жаштардын катарына кошулат. Акындын бул мезгилде жазган ырлары орто мектептин чегинде гана кала бербестен, кыргыз жазма профессионал поэзиясын түптөшкөн акындардын көзүнө чалдыгып, алардын колдоосуна ээ болуп, эл арасына кеңири тарайт.

Б. Сарногоев 1951-жылы орто мектепти бүтөт. Мына ушул жылы эле он тогуз жаш курагында таланттуу жаш калемгер жазуучулар союзуна мүчөлүккө кабыл алынат. Чыгармачылыгынын ушундай бийик деңгээлге жетишине маанилүү салым кошкон орто мектебин унутка калтырбай, урмат көрсөтүү маанисинде алгачкы ырларынын кол жазмасын кийин мектептин китепканасына белекке калтырыптыр.

Акындын биринчи ырлар жыйнагы жыйырма жаш курагында «Шумкар» деген ат менен жарык көрдү. Жыйнак жаш акындын ырларынын келечектүү экендигин, жаштыгына карабай бардык нерсеге өз алдынча ой айтууга мүмкүнчүлүгү бардыгын ачык сездирген. Эгерде андагы жаңыча изденүүлөрдү бир гана мисал менен түшүндүрүү керек болсо, анда акындын «Шумкар» ырын алсак болот. Бул ырда жаш талант шумкардын бийикте шаңшыган, эркиндикти сүйгөн касиеттерине кошуп тынчтыктын символу катарында карайт.

Аталган жыйнактан кийин акындын «Досторума» (1955-жыл), «Бала мерген» (1956), «Баяс» (1956), «Жокен» (1958-жыл) аттуу китептери удаа-удая жарык көрдү. Булардын ичинен ыр менен жазылган повесть катары «Баяс» өзүндө жанрдык жана стилдик жактан изденүү бар экендигин далилдеп, кыргыз поэзиясына өз салымын кошту. Бул жылдар акындын чыгармачылыгында гана маанилүү орунду ээлебестен, жеке турмушунда да чоң такшалуу мезгилин түздү. Тагыраак айтканда, Б. Сарногоев орто мектепти аяктагандан кийин, Кыргызстан жазуучулар союзунун сунушу менен Москва шаарындагы М. Горький атындагы адабият институтунан билим алуусун улантты. Мурда кыргыз элинин ырчылар поэзиясы жана жазма профессионал поэзиянын алдыңкы үлгүлөрү менен тааныштыгы бар жаш акын-

га адабият институтунда окуу орус жана дүйнөлүк адабияттын классикалык үлгүлөрүн окуп-үйрөнүүгө, ошондой эле ошол мезгилде жана бүгүнкү күндө да өтө маанилүү орунда турган жалпы адамзаттык көркөм-эстетикалык бийик көркөм дөөлөттөрдү түзгөн сүрөткерлердин өнөрканасында окуп-билим алууга, чыгармачылыктын терең сырларын өздөштүрүүгө өбөлгө берди.

Акын 1956-жылы адабият институтун ийгиликтүү бүтүргөндөн кийин 1959-жылга чейин «Ала-Тоо» журналында бөлүм башчы болуп иштеди. Ушул жылдар акынга кыргыз элиндеги чыгармачыл инсандардын улуу-кичүүсү менен кеңири жана жакындан таанышуусуна, кыргыз адабиятындагы, өзгөчө поэзиядагы жетишкендиктер жана кемчиликтерди өз учурунда көрүп-билип, андаштырып туруусунда маанилүү роль ойноду. Ал эми 1959-жылы Б. Сарногоев Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармалыгындагы адабий кеңешчилик ишке өтөт. Акындын бул жерде иштеши өзүнөн кийинки акындар, жаңыдан колуна калем алган жаш талапкерлер менен иштешүүгө жана кыргыз адабиятында поэзия агымы кайда баратканын билүүгө шарт түзөт.

1960-жылдардын ичинде акын «Ак калпак» (1961), «Толор жана тоолуктар» (1966), «үзүлбөгөн үмүттөр» (1968) сыяктуу ырлар жана поэмалар жыйнактарын окурмандардын колуна жеткирет. «Ак калпак» ырлар жана поэмалар жыйнагы акындын мурдагы ыр жыйнактарына салыштырганда тематикалык жактан учур талабына үндөшүп, окурман үчүн актуалдуу болгон кырдаалга басым коюп калгандыгы жана өзү айта турган теманы кыйла жеткиликтүү бере алгандыгы, тандаган темасын ар тараптуу ачууга көркөм сөз каражаттарын орундуу, образдуу жана элдин бардык катмарына бирдей жеткидей жөнөкөй бергендиги менен айырмалана баштаган. Жыйнакта саясий-социалдык лирикалар менен катар, таланттуу жазылган граждандык, пейзаждык, сүйүү ырлары басымдуу орунду ээлейт. Сатиралык мүнөздү ичине алган, бирок жумшак юмор менен сүрөттөлгөн, ачуу чындыкты жумшак күлкү менен ажарын ачкан ырлары да кеңири.

Акындын сатирага мындай мамиле кылышы окурман журтчулукту кайдыгер калтырбагандыктан, ушундай мүнөз-

дөгү айрым ырларына («Селки, бозой ырдашат», «Таң калам») обон чыгарылып, тамашалуу ыр катарында эл арасында ырдалып жүрөт. Б. Сарногоевдин чыгармачылыгында маанилүү орунду ээлеген достук азилдер да «Ак калпак» ырлар жыйнагынан бери карай кандайдыр бир жаңы түскө ээ болуп, өзгөчө кайталангыс касиетке карк. Ал эми «Тоолор жана тоолуктар» ырлар жана поэмалар жыйнагында акындын чыгармачылык жолу андан ары өсүшкө ээ болуп, кыргыз аймагы, андагы Ала-Тоо, Ысык-Көл, Соң-Көл ж.б. керемет жерлерге акын катары суктанып, ар бир ырда ошол жердин табигый кооздугуна бап келген боёкту карапайым элдик сөздөн таап, өтө курч, окурмандын көңүлүндө бир окуганда кала тургандай элестүү сөздөр менен берет. Жыйнакка кирген чыгармалардын мазмуну ар түрдүү болгондой эле, тематикалык жактан да кеңири. Бирок жыйнакта басымдуу орунду ээлеген тема — эмгек темасы болуп, ошол мезгилде республикада жүрүп жаткан ири курулуштарды, өнөр жайларды, жолдорду ырга айландырды. Мындай ырларына «Ук, Нарын», «Карыянын жообу», «Капчыгай жолунда» ж.б. мисал келтирүүгө болот.

Б. Сарногоевдин бул китебиндеги ар түркүн темадагы ырлары акындын дагы бир бийиктикке көтөрүлгөнүн, анын турмуштук жана философиялык ой жүгүртүүлөрү мурдагы, өткөн учурларга салыштырмалуу кыйла байып, тандаган темасы боюнча кандайдыр бир окурмандын жүрөгүнөн түнөк тапкыдай жандуулукту камтып, айрым учурда жумшак юморду жетекчиликке алып, сезимтал кыялга аралаш «бырс» күлүүгө шарт түзөт. Акын байыртан кыргыз элинде колдонулган арноо ырларына да жаңыча мазмун киргизип, «Жусупка», «Мидинге», «Курбума» ж.б. чыгармаларында кыргыз калкына таанымал таланттардын жөндөмүнө, талантына таазим кылуу менен бирге, алардын өмүрүнүн кыска болуп калгандыгына өкүнөт. Ар биринин бүгүнкү адабияттагы ордуна, акындык өзгөчөлүгүнө токтолуп, Жусуп Турсубеков менен Мидин Алыбаевдин чыгармачыл индивидуалдуу касиетин өзүнүн акындык көзкарашына ылайык ырга салат.

1970-жылдарда акындын ырларын, поэмаларын жана термелерин камтыган «Сүйлөшүү» (1970), жаңы жазылган ырла-

рынан, поэмаларынан жана котормолорунан турган «Менин батпас күнүм» (1972), буга чейинки чыгармаларынан тандалып басылган «Тандалган чыгармалар» (1973, 1974) аттуу китептери жарык көрдү. Бул мезгилдеги ырларында кыргыз элинин жакшы жактарын даңазалап ырдоо менен кемчиликтерин конкреттүү фактылар менен көрсөтүп, оңолууга үндөйт. Чоң-кичине дебей бардык нерсеге, көрүнүшкө ушул багыттан мамиле кылат. Маселен, ал кыргыздын жигиттерине кайрылып:

*Толкун болот деңиздин күчтүү жери,
Толкундай бол, кыргыздын жигиттери.
Токсон тогуз өнөрдүн ээси бол деп,
Тоолук эне төрөгөн сени, мени.
Көрдүңөрбү орустун уландарын,
Көздөрүнөн тынымсыз жанат жалын.
Арабызда андайлар болсо дагын...
Бош байлаган боо сымал жүрбөй дайым,
үйрөн тынбай улуу элдин ушул жагын, —*

деп окуганда намысты ойгото турган, өз элинин патриоту болууга үндөгөн чакырык салат. Акындын мындай ырлары бирин-экин эмес, ал бардык тематикадагы, ар кыл жанрда жазылган чыгармаларды ичине алат. Өзгөчө акындын термелери күндөлүк турмуштагы оң-терс көрүнүштөрдү салыштырып, кетирилген кемчиликтерди, анын себептерин санап көрсөтүп, оңолуунун жолун так, таасын ачып берет, сындайт, күнүмдүк тиричиликте кездешип жаткан ачуу чындыкты күлкүгө алат. Андай көрүнүшкө аралашкандардын атын атабаса да, кыйыр мааниде кылган ишин көрсөтүп уюткарат.

1980-жылдардын ичинде акындын «Ашуудан берген отчётум» (1982) ырлар жыйнагы жарык көрүп, чыгармалары эл көңүлүнө толгондугунан улам, кайрадан экинчи (1984) жана үчүнчү (1989) жолу басылды.

«Ашуудан берген отчётум» аталышы акын тарабынан символикалык түрдө алынып, элүү жаш курагы ашуунун кырында тургандай элестөө менен берилген. Ал эми 1990-жылдарда акындын алгачкы ыр жыйнагынан ушул мезгилге чейинки тандалма ырлары иргелип, кийин жазылган

ырларынан сапаттуулары кошулуп, «Байдылда» деген ат менен (1997) бир томдугу жарык көрдү.

Байдылда Сарногоевдин элге кылган кызматы бардык мезгилде бааланып келген. Ал «Эмгектеги айырмачылыгы үчүн», «Эмгектеги күжүрмөндүгү үчүн», «Эмгек ардагери» медалдары, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ардак грамоталары менен сыйланган. Т. Сатылганов, А. Осмонов атындагы адабий сыйлыктардын жана Казакстандын «Алтын Көпүрө» сыйлыгынын ээси. Азыр чыгармачылыктын үстүндө күрдөөлдүү эмгектенип жаткан учуру.

«АШУУДАН БЕРГЕН ОТЧЁТУМ» ЖЫЙНАГЫ

«Ашуудан берген отчётум» — символикалык мааниде алынган ыр жыйнак. Акындын өмүрүнүн дал ортосу элүүгө келгенде, буга чейин кылган ишин, чыгармачылык өнөрүн жалпылаштырып, өзүнүн көркөм дүйнөсүн, турмушту кабыл алуусун, андаштыруусун отчёт катары өз окурмандарына берүүгө аракеттенип, ушул жыйнакты тартуулайт. Жыйнак, негизинен, «Ар кыл ырлар», «Арноо жана каалоо ырлары», «Махабат ырлары», «Юмор жана сатира ырлары», «Поэмалар жана термелер», «Жаңы ырлар жана ода» деген бөлүмдөрдөн турат.

Жыйнакта акын Кыргызстандын кайталангыс кооздукка бөлөнгөн не бир сонун жерлерин ырларына негиз кылып алган. Мисалга, «Аркыт», «Кымбатсыңар», «үзүм жана күкүм», «Жаңы-Жол», «Ак жол сага, Тегене», «Мекендин турпагы», «Нарын», «Соң-Көл», «Кочкор», «Жумгал» сыяктуу ырларын көрсөтүүгө болот. Табиятты сүрөттөө менен гана чектелбестен, ошол табияттын көркөмдүгүн арттырган элдин турмушун, ар бир жердеги мактоого арзыган жакшы саамалыктарды эл алдына алып чыгууга, жалпыга бирдей жайылтууга аракеттенет. Жердин кооздугун, пейзажын гана ырдабастан, акын бул ырларында өзүнүн патриот экендигин да далилдейт.

Дүйнөдө кооз жерлер, адам суктана тургандай керемет жайлар көп экендиги талашсыз. Алардын арасында кыргыз

жеринен кыйла кооз, көркөм аймактар арбын болгондугуна карабастан, акынга өзү төрөлгөн жер ыйык. Аны акын окурман үчүн татаал эмес, жөнөкөй саптар менен төмөнкүчө ырга салат:

*Аз эмес дүйнө жүзүндө,
Ала-Тоо, сендей жерлер көп.
Аз эмес дүйнө жүзүндө,
Ысык-Көл, сендей көлдөр көп.
Анткени сенде, Ала-Тоо,
Мен өскөн чынар-кыргыз бар.
Сүйөмүн сени, Ысык-Көл,
Сүйүшкөн үчүн кыргыздар.*

«Кымбатсыңар»

Азыр, Кыргызстан өзүнчө мамлекет болгондон кийин, андай керемет көрүнүшкө суктануу, ырга айландыруу менен чектелүү аздык кылат. Анын ар бир үзүм жерин көздүн карегиндей сактап, коргоо керек, бул — ар бирибиздин эл алдындагы жоопкерчилигибиз, айныгыс аткара турган милдетибиз. Байдылда Сарногоев Мекен сакчылыгында турган жоокерге жана күндөлүк тиричилигин өткөрүп жайчылык турмушта жашаган ар бир инсанга кайрылып, бир үзүм жерине, бир күкүм нанына аяр мамиле кылуусун өтүнөт. «үзүм жана күкүм» ырында «эске тут, энекендин ысымындай, Чоң Мекен үзүм жерден куралгандыгын» эскертип, айрым көпкөн адамдардын ак тоочту баалабай чылымын нанга басып өчүргөнүн көрүп капаланып, аны баалоо Ата Мекенди пир тутуу менен барабар экендигине өзгөчө басым коёт.

Акындын «Ар кыл ырларында» адам менен табияттын экологиясы да маанилүү орунга коюлат. Адамдын жаратылышка аяр мамилесинин өксүп баратканынан улам табияттын эң сонун касиети бөксөрүп, кээ бир адам суктана турган өсүмдүктөр, жан-жаныбарлар жок болуп жатканына акын кайдыгер карабайт. Катуу капаланат да, бул темага кайрылып, терең мазмундагы ырларын жаратат. Акындын «Шумкар уя», «Тоодогу коргон», «Жапан мерген» сыяктуу ырлары буга айкын мисал болуп берет. «Шумкар уя» ырында бир мезгилде аскалардын падышасы катары көрүнгөн шумкар бүгүн жок болуп, анын уясы гана калганына аябай кейип:

*Бул аска дале турат, дале жаш
Кыргыздын өлбөс-өчпөс жүрөгүндөй.
Мына эми уясы бар, шумкары жок,
Бир гана сактап келген жаңырыгын.
Эзелки шумкар ээси баатырды эстеп,
Эркисизден түтөй түшөт каңырыгым, —* дейт.

Акын «эзелки шумкар ээсин» бекеринен эстеп жаткан жери жок. Табиятты камкордукка ала турган, жаратылыштын ээси болуп берүүчү «баатырлардын» бүгүн жетишсиз экендигине, андай адамдардын аздыгынан шумкар сыяктуу сейрек кездешүүчү канаттуулардын, жан-жаныбарлардын, ал эмес өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрү жер үстүнөн жок болуп, анын натыйжасында экология бузулуп баратканына каңырыгы түтөйт.

Табиятынан акын адал эмгеги менен тиричилик кылгандарды урматтап, бирөөнүн эсебинен жашаган алдым-жуттумдарды катуу сынга алат. Б.Сарногоевдин бул темадагы ырларында эмгектин кайсы түрү болбосун, ал ардактуу жана сыймыктуу экендиги көркөм-эстетикалык жактан жалпылаштырылат. Акын өнөр ээлери акын-жазуучулардан тартып дыйкан-койчуларга чейин эмгегин даңазага алып, ар биринин жетишкен ийгиликтерине кубанат, кемчиликтерине кайгырат. Акындын андай ырларына «Оңой эмес бүт кесип», «Күзгү болгун алдына», «Мурап болсо», «Котормо жөнүндө», «Белен турган бакыт жок», «Менсиз деле», «Биз акындар» ж. б. келтирүүгө болот. «Оңой эмес бүт кесип» ырында ар бир адистиктин элге керек экендигин, акындын да көтөргөн жүгү болорун көрсөтсө, өзү тандаган, жан дүйнөсү сүйгөн кесипке ээ болгондор дайыма үзүрлүү ийгиликтерге жетишерин «Белен турган бакыт жок» ырында реалдуу турмушта жашаган инсандардын мисалында окурманды ынандырат. Анда Кыргызстандын булуң-бурчунан чыгып, өлкөгө текши белгилүү болгон эмгек адамдары бар:

*Кооман чабан кой жыттанып жайы, кышы,
«Кош! кыр-роо айт!» деп, койдон тапты бакытты.
Мамбет шофёр, Мамыркалый машинист
Руль кармап, жолдон тапты бакытты.
Оштук Саадат ак буласын тоо кылып,*

*Айлап, жылдап андан тапты бакытты.
Керимбүбү кызылчасын кыр кылып,
Кең Чүй деген жайдан тапты бакытты.
«Белен турган бакыт жок».*

«Ар кыл ырларында» акын далайдан бери адам баласы башын оорутуп келе жаткан өмүр-өлүм проблемасына да кайрылат. Өмүрдөгү эң сонун учур — балалыкты ырга салып, анын ар мүнөтүнө тамшанат, карылыктын «үйүнө келип калганына» өкүнөт. Өмүрдүн улуулугун «Элүү жаш», «Ажалга», «Карынын жарып салсам...», «Сок, жүрөгүм», «Асан тирүү турбайбы» ырларында ар тараптуу терең чечмелейт. Маселен, «Элүү жаш» ырында өмүрдүн тез өтүп жатканына өкүнүп, алдыда далай иштери бар экендигине, аларды бүткөрүүгө убакыт сураса, башкалар карыбас үчүн өзүнө келген карылыктын «карынын жарып салууга», аны менен өлүмдүн жолун тосууга тамаша-чындап аракеттенет. Ал эми өмүр менен өлүм ый менен күлкүдөй эриш-аркак жүрөрүн «Асан тирүү турбайбы» ырында көркөм чечмелейт. «Ажалга» ырында «жаратылыш жаралгандан жандууларга жармашып» жүргөнүн айтып, ажалдан өзүнүн качан өлөрүн сурап, эгер ал өлсө, «эшек союп жоруга аш берерин» айтат. Бир караганда, тамашалуу көрүнгөн бул ырдын мазмуну тереңде. Ал ажалга каяша айтуу менен жаш-карыга узак өмүр тилейт да, өзүнүн өлүүгө «шарты» жоктугун төмөнкүдөй түшүндүрөт:

*Мен жашаймын мекендеген,
Бир жазамын из калтырар элимде.
Коркпойт десең билгениңди кылып ал,
Көп ишим бар, кол бошбойт өлүүгө.*

«Арноо жана каалоо ырлары» бөлүмүндөгү «Алп талантка ак дилден», «Токтогулдун эстелигине», «Барпы ырчыга», «Коштошуу», «Кубанычбек акынга», «Сооронбай акынга», «Түмөнбай акынга», «Ырчы иниме», «Иним Курбанбайга» аттуу ырлары кыргыз адабиятында чоң-кичине таланттарга арналып, алардын шык-жөндөмүнөн тартып адабиятка алып келген жаңылыктары, ийгиликтери поэтикалык тил менен тизмектелет. Маселен, «Алп талантка

ак дилден» ырында атагы дүйнөгө текши тараган Ч.Айтматовду алтымыш жашка чыгышы менен куттуктап, ага мындан аркы ийгиликтерди кааласа, «Барпы ырчыга» ырында төкмө акын Б.Алыкуловдун ырчылык чеберчилигине, санат, терме ырларындагы, сүйүү лирикаларындагы керемет саптарга суктанып, кыргыз адабиятында андай акын сейрек болоруна өзгөчө басым коёт. Акындын Барпыга арналган ыр куплеттери өтө чебер, так, таасын чыккандыктан, ар бир окурманга бирдей денгээлде жетип, окуган адамды куштарлантат. Төкмөнүн чыгармаларын түшүнүүгө жардамдашат. Сооронбай Жусуев менен Түмөнбай Байзаковго арналган ырларында алардын ар биринин акындык өзгөчөлүгүн поэтикалык чебер саптар менен токуп, алардын элүү жаш курагын куттуктап, мындан ары өмүрүндө аткаруучу иштери көп экендигин эскерттип, аларга ийгилик каалайт. К. Маликовдун кыргыз адабиятында ээлеген орду айкын. Акындын өмүрү өткөндөн кийин белгиленген жетимиш жылдык мааракесине токтолуп, бүгүнкү күндө өзүнөн кийин калтырган эмгеги эл тарабынан бааланып, окулуп, өздөштүрүлүп жатканына ыраазы болот. Ошол эле мезгилде акындын артында калган адабий мурастарынын өзгөчө белгилерин «Кубанычбек акынга» аттуу арноо ырында өзүнчө бөлүп айтып кетүүгө жетишет. Акындын арноо ырлары өзүнүн кесиптештери — акын-жазуучулар менен чектелбейт. Ал кыргыз элиндеги ар бир инсандын ийгилигине кубанат, аны эл алдында ырдап, жаштардын алардан таалим-тарбия алуусу үчүн, ар кимисинин жасаган иштерине кеңири токтолуп, башкаларга үлгү болсун дегендей арноо-үгүт ырларын жазат. Анын мындай ырларына «Тургунбай Садыковго», «Эжеме», «Дарыйка», «Арстанбектин бальзамы», «Көп кырдуу талантка» ж.б. кирет. Маселен, «Тургунбай Садыковго» арналган ырында скульптордун эмгегин ырга салуу менен кыргыз элинде мурда болуп көрбөгөн өнөрдү кыргыз жаштарынын өздөштүрүүсүнө суктанып, анын ийгилигине өзү жеткендей кубанат. «Эжеме», «Дарыйка» ырларында өнөрдүн башка түрү болгон — операга, актёрлук чеберчиликке, сахналык өнөргө өзүнчө маани берип, Б. Кыдыкеева менен Д. Жалгасынованын талантына таазим этет. «Көп кырдуу талантка» ырында К. Мол-

добасановдун композиторлугуна, комузчулугуна, дирижёрлугуна токтолуп, бул өнөрдүн ар биринин касиетин ачып, алардын баарын айкалыштырып жүргөн таланттуу инсанга ыраазычылыгын билдирип, өмүрүнүн узун болушун каалайт. «Арстанбектин бальзамында» «Арашан» бальзамынын авторунун ишине кубанат, жалпы адамзат үчүн жасаган ишинин ийгилигине чын жүрөктөн ыраазы болот, анын эмгегин коомчулукка жар салып, жаш муундарды андан үлгү алууга чакырат.

«Ашуудан берген отчөтүмдун» орчундуу бөлүмүн «Махабат ырлары» ээлейт. Кыргыз поэзиясында бул темага арналган ырлар өтө эле арбын жана ушул темага ыр арнабаган акын да жок болуш керек. Б.Сарногоев да, башка акындардай эле, бул темага кайрылып, далай ыр китептеринде ага маанилүү орун берип, махабат темасын ар кандай кырдаалдан карап, көптөгөн ырларын арнаганы белгилүү. Акындын бул ырлар жыйнагында да сүйүү темасы көңүлдүн чордонунда кала берген. Бул бөлүмгө кирген сүйүү ырларында акын адам өмүрүнүн ар кандай учурундагы жан дүйнөнүн абалын, адамдын жашына жараша ал сезимдин өзгөрөрүн, бирок анын адамга болгон таасири түбөлүк сакталып каларын ар тараптуу, көркөм-поэтикалык тил менен жеткиликтүү берүүгө аракеттенет. Мисалга, «Бере турчу бир тамчы», «Өткөндөрдү элестеп», «Аячы мени», «Цыган кызга», «Айтчы, сулуу», «Алчы конуп беремин» ырларында акын лирикалык каармандын сүйүү отуна кабылып, анын түйшүгүн тартып, түн уйкудан безип, көңүлдү бийлеген сүйүүсү үчүн эмне болсо да аткарууга даяр экендигин, ошол эле мезгилде сүйгөнүнө толук жетпей, колун кармоого зар болгон махабат кумарына азгырылып жүргөнүн сүрөттөйт. «Ойлонуп көр», «Эмне болду экен», «Сүйүшкөн жүрөктөр», «Эсен бол», «Мүрзө жанында» ырларында турмуштан далайды көрүп, махабаттын балын да, уусун да татып калган лирикалык каармандардын сүйүүгө карата кубанган, өкүнгөн мамилелерин, ошондой эле бардык нерсеге сергек карагандай эле, сүйүү сезимдерине да туруктуу жана чынчыл караган ой-пикирлерин образдуу деталдар, учкул ыр саптар менен берет. Мындай ырларынын арасындагы «Өчпөс от» ыры өзүнө көңүлдү өзгөчө бурат. Анда кан күйгөн согушка

сүйгөнүн узатып, анын өлгөнүнө акыл-эсинде ынанса да, ага арналган махабат сезимин туруктуулук менен сактап, ага багышталган сүйүүсүн эч кимге алмаштырбай, ушул мезгилге чейин жашап келе жаткан Жибек кыз жөнүндө баяндалат. Жибек кыз Ата Мекенин өтө сүйүп, ал үчүн жанын курман кылган жигиттин «күт» деген бир сөзүн туу тутуп, аны өмүрүнүн акырына чейин күтүүгө бел байлайт. Өзүнүн жаштык курагы өтүп, чачтарын буурул басса да, Мекен үчүн жанын курман кылган жигиттен баш тартпайт, өзүнүн сүйүү сезимин Мекенге арналган сүйүүгө барабар коёт.

*Баасына башка жетпеген
Махабат ыйык сөз белем...
Көп жылдар күтүп жоокерди,
Коштошту кырчын кез менен.
Чачтарын эчак ак чалып,
Байбиче сымал балтайып,
Кыз болуп туулуп энеден,
Кыз бойдон барат картайып.*

Акын «Махабат ырларында» сүйүүнү бир келип кеткен сезим катары кабылдабастан, аны менен түбөлүк жашоо зарыл экендигине чакырык салат. Сүйүү адамдын күндөлүк турмушуна гана эмес, жан дүйнөсүнө, келечекке койгон максатына дайыма ээлик кылып турганда гана анын бардык тарабы түгөл болорун «Мен жактырган күүлөр сенсиң» ыры аркылуу туюндурат. Сүйүүнү кыргыз элинде кылымдап жашаган күүлөргө салыштырат. Акындын көзкарашында, залкар күүлөр адамдын сезимин ойготуп, жашоого шыктандырып, арман-муңуна, күлкү-кубанычына кандай тең орток болсо, сүйүү сезими да ошондой. Адамдык сезимин бийлеп, акыл-эсин таразалап, «Насыйкаттай» акылмандуулукту, салттуулукту талап кылуу менен бирге, «Ибараттай» көңүл кушун терметсе, кээде «Боз салкындай» алып учуп ойкуп-кайкыса, кээде «Көкөй кестидей» арманга айланып энсетет, кумарлантат. Деги, махабат акындын баамында өмүрдүн тирөөчү.

Акындын «Ашуудан берген отчётумундагы» кийинки бөлүм — юмор менен сатира. Бул бөлүмдөгү юмор менен

сатиралар жазылганга чейин, акын бир кыйла такшалуудан өттү, кыргыз адабиятындагы бул тармакта из калтырган залкарлардан таалим-тарбия алды. Ал кичинесинен элдик оозеки чыгармачылыктын алдыңкы үлгүлөрүн сүйүп окуп, эл арасынан угуп жүргөн, мезгилинде өзүнчө өнөр катары бааланган куудулдардын чыгармалары, окуялары менен таанышып, жоруктарына маашырланса, кийинчерээк жазма поэзияда, профессионал адабиятта юмор менен сатираны бийик чокуга жеткирген Мидин Алыбаев, Райкан Шүкүрбековдор менен жакын мамилелеш болду. Алардын сүйлөгөн сөзүн, турмуштук терс көрүнүшкө карата мамилесин жакын үйрөнүп, коомго карата акынга таандык ачык-айрымдыкты дал ошолордон алды, өздөштүрдү. Б. Сарногоевдин сатира жана юмор ырларындагы негизги өзгөчөлүк — андай ырлардын ар биринде акындын өзүнүн личносту катышып, коомдо кездешкен терс көрүнүштөргө карата мамилесин, ал гана эмес, жакпаган нерсеге карата кыял-жоругун да чагылдырып жибергени бар. Акын коомдогу терс көрүнүштү сыңдоодо кандай кечиримсиз болсо, өзүнө карата да ошондой.

Анын натыйжасында башкалардын кыял-жоругун, жүрүш-турушун кандай күйдүргү сөздөр менен шылдындаса, өзүн, жеке турмушун, кетирген кемчиликтерин да андан кем эмес сынга алат. «Сенди унутуп коюптур» ырында кошоматчылыкты сынга алып, бүгүнкү турмушта ал жөнөкөй эле терс көрүнүш гана болбостон, адат катары калыптанып баратканына токтолуп:

*Ар дайым анын үйүнө
Аксакал келет, жаш келет.
Арсылдап үрсө дөбөтү,
«Кет» дегендин ордуна
«Кетиңиз» деп тап берет.
Короого чоочун уй кирсе,
Көргөндө жаны чыдабайт.
«Өш» дегендин ордуна
«Өшүңүз» деп кубалайт, — дейт,*

Шаарда жашагандыктан, өзүн толук эркин сезип, адепсиз көрүнүштөрдү жасаган жаштарга насаат айткан сатира-

лык чыгармаларынын ичинен элге кеңири тараганы да жана көлөмдүүсү да «Мидинге кат» поэмасы.

Акын «Мидинге кат» поэмасы аркылуу бүгүнкү күндөгү саясий-социалдык көрүнүштөргө баа берип, жакшы жактарын мактоого алып, кемчиликтерин конкреттүү инсандарга, тарыхый образдарга токтолуу менен каймана түрүндө элдин өзүнө жеткирүүгө аракеттенет. Поэмадагы негизги ой коомдун мындан аркы өнүгүүсүндө поэманы окуган жаштар аты аталган залкарлардан үлгү алып, ал эми көзү тирүү таланттарга таасирленишин каалайт. Ал эми аты аталып сынга кабылгандар болсо, ошол мүчүлүштүктөрүнөн кутулуп, мындан аркы турмушунда дагы ийгиликтерге жетүүлөрүнө карата тилектерин билдирет. Эгер адам кааласа өз жаңылыштыктарынан өзү гана арылуусу мүмкүн экендигин өзүнүн жеке турмушунан мисал кылып, арактан жакшылык жок экенин билгенден кийин, андан «кол үзгөнүн» айтат, ошондой эле, ичимдиктен алыс болушу үчүн жаштарга поэмада өтө көп кайрылат.

Бул жыйнакка кирген «Аялдар жөнүндө терме» жана «Эркектер жөнүндө терме» окуган адамдын көңүлүн бөтөнчө бурат. «Аялдар жөнүндө терме» алардын байыркы замандарда укуксуз болгонунан тартып социализмдин жардамы менен эркиндикке, тендикке жетишкенин, коомдук турмуштун бардык тармагына аралашканын, бийликке жана байлыкка жеткенин куюлушкан ыр саптары менен тизмектеп келип, анан ошол тең укуктуулукту, азаттыкты туура эмес түшүнүп, адеп-ахлактык, моралдык-нравалык жактан терс жосунга түшкөн аялдарды сынга алат. Терс көрүнүштөрдөн билимсиздикке, көйрөндүккө, ыпыластыкка, ушакчылыкка, бейжайлык менен ажаандыкка, өз боюна тың эмес жүдөөлүккө ж.б. кайрылып, андайларды күндөлүк турмуштан терип, жаштардын андай касиеттерден алыс болушун кааласа, «Эркектер жөнүндө термеде» жалаң эр-азаматтардын, жигиттердин кемчиликтери сынга алынат. Мында элдин турмушу байыртан калыптандырган эр жигитке мүнөздүү сапаттардан ажырап, жигитчиликтин айрым касиеттерин жоготуп бараткан эркектерди сындайт, айрым учурларда өкүнөт. Эркектердеги терс сапаттардан сарандык, кытмырлык, бузукулук руханий жактан туруксуздук, залимдик,

жанбактылык, кызганчаактык, аракеттик, жегичтик, кошоматчылык, арызчылдык, көпкөндүк, ыймансыздык, эркелик, селсаяктык ж.б. кеңири сөзгө алынып, андай сапаттардан алыс болууга чакырык салат, онолууга үндөйт.

Жыйнактын акыркы бөлүмү «Ода жана жаңы ырлар» деп аталып, ага кийинки мезгилдерде жазылган ар түркүн темадагы ырлары камтылган. Маселен, «Баткен көлү» Баткендеги Төрт-Күл көлүнүн кооздугун, кереметин, пейзажын сүрөттөсө, «Бойдокко кеңеш», «Тар пейилдүү бирөөгө» ырлары адамдын ар түркүн сапатын, «Дүбүрт» өзүнүн артында келе жаткан жаш таланттарга чыгармачылык ийгилик каалаганын, «Дарегим-данегим», «Менин бүтпөс ырым» кыргыз элине, Мекенине арналган сүйүүсүн баяндайт. Ошондой эле, бул бөлүмдө эне тилине бөтөнчө басым койгон ырлар кездешет. Мисалга «Тилдер жана энелер» ырына токтолсок, андан:

*Ким барктаса өз энесин, өз тилин,
Барктай билет дүйнө элинин көп тилин.
Ар улуттун энеси улуу, тили улуу,
Өйдө, ылдый деп айта албайбыз эч бирин, —*

деген саптарды кездештиребиз. Бул ырда ар бир адамдын өз энесине, өз тилине урмат көрсөтүүсү керектигин билдирген патриоттук чакырык башкы орунда турат.

Жыйынтыктап айтканда, «Ашуудан берген отчётум» акындын чыгармачылыгы гүлдөп турган элүү жашында жарыкка чыккан. Ал акындын чыгармачылыгынын толук өнүгүшүн көрсөтүп, бир эле мезгилде үч адабий булактан азыктангандыгын айкындап турат. Биринчиден, элдик оозеки чыгармачылык жана анын уландысы катары көрүнгөн акын-ырчылар поэзиясы, экинчиден, кыргыз жазма профессионал поэзиясы, үчүнчүдөн, орус классикалык поэзиясы, ал аркылуу дүйнөлүк классикалык адабият. Дал ушулар акындын оригиналдуу, эч ким кайталай алгыс Б. Сарногоевдин көркөм-эстетикалык «жүзүн» толук ачып берип турат.

Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугу, сүрөткердин дүйнө кабылдоосу, адам турмушун өз көзкарашында берүүсү менен байланышкан. Бул адабият өнөрүндө турмуштук чындык сүрөткердин чагылдыруусунда ачык

көрүнөт. Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугун айтуудан мурда, анын жеке өзүн ала турган болсок, ал — коомдук-саясий түзүлүштүн биринде жашаган, улуттук-тарыхый турмуш менен тыгыз бүтүндүктө турган, индивидуалдуу кесиптеги инсан. Демек, ал өзү жашаган коомдук саясий түзүлүштү, социалдык жашоо-тиричиликти өзүнүн көзкарашында, жекече мамилесинде туюндурат, ошол өңүттөн өз чеберчилигине таандык баяндоо ыкмасында чагылдырат. Мындай чагылдыруудан сүрөткердин башка адамдардан айырмаланган түшүнүүсү көрүнөт. Тагыраак айтканда, бардык адамдарга бирдей көрүнүп турган материалдык дүйнөнү, адам жашоосун, ал башкачараак карап, б.а. терең маанилүү көрүнүштөргө, окуяларга көңүл буруп, андан адам суктана тургандай касиетин бөлүп ажыратып, философиялык жыйынтыктарды, ой корутундуларды таап, окурмандын акыл-эсин, сезимин ойготууга жетишет, таасирлентет. Маселен, Б. Сарногоевдин «Ашуудан берген отчөтүм» ырлар жыйнагын алсак, бул ой-пикир так, таасын айкындалат. «Ашуудан берген отчөтүм» деген аталышты акын сөз айкашынын угулушуна карап эле тандап албайт. Мындай атоонун мааниси тереңде. Акын ыр жыйнагын мындай атоо менен өзүнүн «эр ортону элүүгө келгенин адам жашынын ашуусу» катары эсептеп, мына ушул элүү жаш курагында бардык буга чейинки кылган иши үчүн элине, окурмандарына «отчөт» берүүгө аракеттенет. Сөздүн тике маанисинде алсак, «Ашуудан берген отчөтүм» анча мааниге ээ эмес. Качан аталыштын өтмө маанисине көңүл бурсак, акындын турмушка карата көзкарашы, жашоо-тиричиликтеги оң-терс көрүнүштөргө мамилеси, философиялык ойлору, жан дүйнөсүндөгү ар түркүн кырдаалдар кеңири чагылышы менен акын өз элине «отчөт» берип жатканын туюнабыз, дал ушундай мамиледен автордон чыгармачылык индивидуалдуулугу ачык көрүнөт.

Акын ушул максаттарын, ой мүдөөлөрүн аткарууда өзүнүн индивидуалдуулугун ачууга аракеттенет. Ал башка акындардан айырмаланып, профессионализмди элдик оозеки чыгармачылык менен айкалыштырууга жетишет. Б. Сарногоевдин «Ашуудан берген отчөтүмуна» кирген ырлардан, поэмалардан акындын чыгармачылыгына таандык жөнө-

көйлүктү, башкаларга окшошпогон дүйнө таанымдын өзгөчөлүгүн баамдайбыз. Ал башка акындар элдик оозеки чыгармачылыктын жанлары катары «чанып» койгон терме сыяктуу жанрларга жаңыча мазмун киргизип, аларга жаңы формалык жаңылык берип, индивидуалдуу чыгармачылык мамиле жасайт. Акындын мындай аракеттеринин натыйжасында терме жанрында да бүгүнкү күндүн талабына төп келген чыгармалар жаралып, алар эл сүйүп окуган көркөм дөөлөттөргө айланган.

Мындай чыгармачылык индивидуалдуулук акындын философиялык ой жорууларын, жан дүйнөсүн чагылдырып берүүдө гана болбостон, ыр түзүлүшүндө — куплеттерде, түрмөктөрдө, көркөм сөз каражаттарын колдонууларында да так, таасын көрүнөт. Буга ачык мисал катары акындын «Мидинге кат» сатиралык поэмасын, «Аялдар жөнүндө», «Эркектер жөнүндө» термелерин ж.б. чыгармаларын мисал келтирүүгө болот. Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугун айкындоочу дагы бир касиет — анын турмушка, көркөм чыгармачылыкка карата алган позициясы. Мисалга Б. Сарногоевдин позициясын алсак, анын өз чыгармачылыгынын алдында ачыктыгы көзгө урунат. Ал дал ушундай ачыктыгы менен окурмандардын жан дүйнөсүн бийлеп, ишеничине кирип, таасирлентет.

*Мен эсенмин. Бирге жүргөн
Көксулудан айрылгам.
Махабаты терең экен,
Терең жерди жай кылган.
Аз-аз жерден чөгө жаздап,
Араң калды Байдылдаң.*

Суроолор жана тапшырмалар

1. Акындын ырлары эмне себептен элдик оозеки чыгармаларга окшошуп турат?
2. Б.Сарногоевдин акын болушу үчүн кандай таасирлер болду?
3. Акындын биринчи ырлар жыйнагы кандай аталат?
4. 1950-жылдары акындын кандай ырлар жыйнагы жарык көргөн?
5. «Ашуудан берген отчётум» ырлар жыйнагындагы негизги өзгөчөлүктөр кайсы?
6. Бул жыйнакта элдик оозеки чыгармачылыктын кандай жанрлары пайдаланылган?

АДАБИЯТ ТЕОРИЯСЫНАН

Сүрөткердин милдети — чыгарма жаратуу, турмушту жана ошол турмуштагы адамды ачып берүү, чагылдыруу, бирок ошол турмушту жана адамды ар ким ар кандайча көрсөтөт. Л. Толстой айткандай, окурман жаңы китепти колго алганда «Кана, деги кандай адамсың? Турмуш жөнүндө мага эмне жаңы нерсе айтып бере аласың?» деп, китепке үнүлө баштайт. Маселен, кыргыз адабиятында 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшү, анын жүрүшү, жеңилиши жөнүндө көп эле чыгармалар жаралды, ар бир автор ошол турмуш чындыгын өзүнүн жеке өзүнчөлүгү менен ачып берүүгө аракет кылды. Албетте, анда алар ар бири өзүнүн эмнени, кандай жазуу керектигине ылайык, турмуштук тажрыйбасына, адабий билимине таянып, бир эле тарыхый окуяны, окшош турмуш көрүнүштөрүн ар кыл көркөм жалпылоого барышты. Сүрөткер ар бир эпизодго, каарманга өзүнүн көзкарашын, стилин, антипатия-симпатиясын билдирет.

Сүрөткердин чыгармачылык индивидуалдуулугу деген көп жактуу каралып жүрөт, ал — автордун өмүр жолу да, көз карашы да, талант-чеберчилиги да, ошол эле кезде шарт-жагдайга байланышкан социалдык маселе да.

Индивидуалдуулук — бул кайталангыс өз алдынчалуулук, башкаларга окшобогондук, ар бир адам өзүнчө индивид болгондой эле, анын дүйнөнү көркөм чагылдыруусу — чыгармачылыгы да, индивидуалдуу, б.а. өзгөчөлүү, өз алдынчалуу. Эгерде өз алдынчалыгы жок болсо, анда сүрөткер жок. Ар ким дүйнөнү ар кыл көрөт, адамдарды ар кыл түшүнөт жана ошолорун ар түрдүүчө түшүндүрөт. Ар бир чыгармачыл адамдын индивидуалдуулугу ушунда.

ТОКТОБОЛОТ АБДУМОМУНОВ (1922—1989)

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ЖОЛУ

Алгачкы кадамдар

Кыргыз Эл жазуучусу, Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыктын ээси, драматург Токтоболот Абдумомунов 1922-жылы азыркы Кемин районундагы Атайке (Атаке) кыштагында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган. Бала кезинде чоң атасынын агасы Рыспайдын комузун тыңшап, жомокторун угуп чоңойгон. «Манас», «Ак Мөөр», «Кыз Жибектерди» ошол кишиден угуп, ал киши сүйлөгөндө, жомок айтканда, балдар менен ойногонго барбай, демин ичине катып тыңшап отурчу.

Т. Абдумомунов чоң драматург болуп элге таанылганда, ошол балалык чактагы элдик оозеки чыгармачылыкка кызыкканын эстеп: «...чоң атамдын айткандары кийин-кийин шыктын ойгонушуна өз таасирин тийгизбей койгон жок го дейм» — деп жазган. Бирок Т. Абдумомуновдун чыгармачылык иши башка кыргыз жазуучуларына окшобогон өзүнчө өзгөчөлүү болуп башталды. Адегенде, ал докторлук адистикке ээ болсом деп дегдеп, 1938-жылы Фрунзедеги медициналык окуу жайга кирип, аны бүткөндөн кийин мурдагы Гүлчө, азыркы Алай районуна караштуу Жошолу айылдык өкмөтүндө фельдшер пунктунун башчысы болуп иштеди. 1939-жылы жаңы ачылган Кыргызстан мамлекеттик медициналык институтуна өтүп, анын үчүнчү курсуна барганда, оорунун айынан окууну таштоого аргасыз бол-

гон. Ошентип, Т. Абдумомуновдун көздөгөн максаты ишке ашпай калган.

1941-жылы Т. Абдумомунов Кыргыз мамлекеттик басмасында адегенде корректор, анан жарым жылдан соң редактор жана котормочу болуп иштей баштайт. 1942—1955-жылдары ал Кыргыз радиокомитетинде редактор, Ош областтык «Ленин жолу» гезитинде котормочу, жана «Советтик Кыргызстан» журналында бөлүм башчысы кызматтарын өтөгөн. 1946-жылы 26-августта «Драма театрларынын репертуарлары жана аны жакшыртуунун чаралары тууралуу» деген токтомду кабыл алып, анда Москвадагы драмтеатрлардын репертуарларында жалаң эле өткөн замандарга байланыштуу спектаклдер коюлуп, жаңы заман, замандаштардын турмушу чагылдырылбай жаткандыгы катуу сындалган. Ушул талапка ылайык, ал кезде драмалык чыгармаларды жазууга далалаты күчтүү Т. Абдумомунов учурдагы турмуш чындыгынан алып, пьесаларын жаратууга киришкен.

Мына ушул жерде мыйзамдуу суроо туулат: «Эмне үчүн Т. Абдумомунов өзүнүн чыгармачылыгын башка кыргыз жазуучулары өндөнүп ыр жазуудан же кара сөздөн баштабай, драмалык чыгармаларды жазуудан баштап отурат, мунун себеби эмнеде?» Бул суроону Т. Абдумомунов мындайча чечмелеген: «Биринчиден, менин чоң атам жомоктогу ар бир каармандын диалогун анын мүнөзүнө жараша өзүнө таандык үн, мимика, жест жана интонация менен айтар эле. Экинчиден, техникумда орус адабияты мугалими Н.Н. Ивановский, ал киши жакшы көргөндүктөнбү, айтор, орус адабиятынан сабак бергенде Н.В. Гоголдун «Ревизору» менен Н.А. Островскийдин пьесаларын бизге өзү окуп берип, аны майда деталдарына чейин түшүндүргөндү эмнегедир айрыкча жакшы көрөр эле. үчүнчүдөн, биз окуп жүргөн кезде колубузга кичине тыйын тийсе эле кыргыз театрына барар элек (айрыкча, «Ажал ордунаны» көргөнгө). Ал эми театрдын таасири баарынан күчтүү болору кимге болбосун белгилүү эмеспи. Төртүнчүдөн, биздин техникумда өз мезгилине жараша бир кыйла күчтүү драма кружогу бар эле. Ага кыргыздын эң мыкты искусство чеберлери, Кыргыз Республикасынын Эл артисти А. Боталиев менен А. Куттубаев — экөө жетекчилик кылышчу. Мен ал кружокко дай-

ыма катышчумун. М. Токобаевдин «Кайгылуу Какейинде» башкы каармандардын бири Өмүркулдун ролун аткарып, А. Куттубаевден мактоо алганым али да эсимде».

Т. Абдумомуновдун берген ушул түшүндүрмөлөрүнөн кийин, анын жаш кезинен эле драматургия жанрынын сырларын түшүнүүгө багыт алып, ошол жанрга жакын боло баштагандыгын түшүнүү анча кыйынчылыкка турбайт. Ошентип, ал 1945 жылдан баштап драма жазууга аракет кылат. Жогоруда эскертилгендей, Т. Абдумомунов партиялык токтомдогу көрсөтмөгө көңүл бөлүп, замандаштардын турмушунан алып «Кумдуу чап» (1947), «Замандаштар» (1949), «Курман» (1950) пьесаларын жазат. «Кумдуу чап» пьесасында автор тоолуу райондордо нефть издеген геологдордун турмушун, «Замандаштар» пьесасында эки металлургиялык заводдун эмгектик мелдешин, ал эми «Курман» пьесасында айылдык врачтардын турмушун көрсөтмөк болгон.

Бул пьесалар ошол учурдагы турмуш чындыгын чагылдыруу керек деген талапка мазмуну жагынан жооп бергени менен, Т. Абдумомуновдун драматургиядагы алгачкы үйрөнчүк аракеттери гана болчу. Драма жанрынын көп сырлары али автор тарабынан андала электигин ал өзү да ачык айткан.

ДРАМАТУРГДУН ИЗДЕНУҮЛӨРҮ

Т. Абдумомунов өзүнүн драматург экендигин 1950-жылдары жазган «Атабектин кызы», «Тар капчыгай», «Ашырбай» драмаларында ачык айгинелей алды. Кыргыз драматургиясындагы алгачкы психологиялык драма катары мүнөздөгөн. «Атабектин кызы» драмасында Т. Абдумомунов коомдо мансапка умтулган Садыркул аттуу жигиттин ыплас ички дүйнөсүн ачып көрсөтөт. Бир караган адамга Садыркул өтө илберинки, адамгерчиликтүү, ар ишке жөндөмдүү, сөзмөр, дилгир, билимдүү жигит. Ошондой сапаттары менен Жыпаргүлдү өзүнө тартып, аны чексиз сүйгөн адам болуп көрүнүп, ишенимине ээ болот. Бирок анын сырты менен ичи эки ажырым адам экендиги Жыпаргүлгө кылган айбандык мамилелеринен улам ачыкка чыгат.

Көрсө, Жыпаргүлдүн чоң авторитеттүү атасы Атабекти мансапка жетүү үчүн пайдаланмак болуп гана үйлөнгөн экен. Жыпаргүл өзүнүн ушундай ыплас иш үчүн гана «сүйгөн жар» болуп келгенин түшүнгөндөн кийин, Садыркулдан кол үзүп, турмуштан өзүнүн туруктуу ордун табуу жолуна түшөт.

1960-жылдары жазылган «Сүйүү жана үмүт» драмасы улуу акын Токтогулдун образын түзүүгө арналган. Адеп-ахлак, адамдык касиет мамилелерин терең иликтеген «Атабектин кызы», «Тар капчыгай» драмаларынан кийин бул багытта «Каркыралар кайтканда», «Кадырлаштар», «Машырбек үйлөнөт», «Ыйык таштар», «Абийир кечирбейт», «Бюро жүрүп жатат» өңдүү көптөгөн драмалык чыгармалары жазылды. «Кадырлаштар» пьесасы социалисттик коомдогу коммунисттик адептүүлүк деген маселенин өтө катуу колдонулушун элестетет. Партиянын райондук комитетинин биринчи катчысы Базаров өзүнүн ак ниет, чынчылдыгы менен тегерегиндеги жооптуу кызматкерлерге жакпай калып, алар ар кыл айла-амал аркылуу Базаровду каралап, кызмат ордунан түшүрмөк болушат. Жаманатты кылуунун көп аракеттери оң жыйынтык бербегенден кийин, эми алар Базаровдун үй-бүлөсүн бузуу амалын колдонушат.

Мындан да жолу болбогон соң, Базаровду мас кылып, Зейнеп аттуу аял менен таштап коюшуп, ал жерге Зейнептин жасалма күйөөсүн алып келишип, тиги экөөнүн үстүнөн чыгартып, анан биринчи катчынын адепсиздигин ашкерелеген арыздарды уюштурушат. Мына бул окуя адамга жаманчылык кылуунун чеги жок экендигин дагы бир жолу эске салат. Инсандык адептүүлүк салты боюнча аялдын да, эркектин да жүрүм-турум жагынан бузулушуна жол берилбөөгө тийиш эле. Өзгөчө бул партиялык жетекчи кызматтарда иштегендер үчүн кечиримсиз күнөө катары эсептелген. Азыркы капиталисттик коомдогу эркиндик деп аталган шартта жогорку «далилдер» боюнча Базаровду күнөөлөөгө да болбос эле.

Демек, бул драмада ошол социалисттик коомго мүнөздүү чындык чагылдырылгандыгын ушул сюжеттик деталдын өзүнөн да баамдоого болот экен.

«Ыйык таштар» пьесасында акыйкаттыкты, чындыкты, аргументтүүлүктү туу туткан адабий сынчы менен кошо-

матчы, көшөкөр, калыстыгы жок, принципсиз адабий сынчынын көркөм образдары түзүлгөн. Ал эми «Машырбек үйлөнөт» сатиралык комедиясында драматург, негизинен, «Атабектин кызы» драмасындагы мансапкорлук идеясын андан ары тереңдеткен. Бирок мында эң башкы маселе — кошоматчылыктын бетин ар тараптан ашкерелеп, мыскылдоо. Дегинкиси, Т.Абдумомуновдун сатиралык комедияларынын турмуштук негизинин бекем экендиги анын идеялык-эстетикалык табылгаларынын өмүрлүү болорун айгинелейт.

Т. Абдумомуновдун драмалык чыгармаларынын тематикалык багыты ар түрдүү, жанрлык, композициялык, стилдик изденүүлөрү бай. Экинчи дүйнөлүк согуштун баатыры Чолпонбай жөнүндө «Чолпонбай» драмасын, элдик оозеки чыгармалардын материалдарынын негизинде «Карагул ботом», «Алдар Көсө» драмаларын, алыскы Вьетнам элинин күрөшү жөнүндө «Биз анын балдарыбыз» драмасын жазган. Т. Абдумомуновдун драмалык чыгармаларынын тандалмалары 1992-жылы 60 басма табакка жакын көлөмдө «Адабият» басмасы тарабынан жарык көрүп, ага 20га жакын көп актылуу пьесалары киргизилген.

Мындай жалаң тандалмалуу драмалык чыгармалардан турган эки чоң томдук жарык көрүшү — кыргыз драматургиясынын тарыхындагы биринчи окуя. Бул эки томдогу пьесаларды карап отурганда, Т. Абдумомуновдун өз заманынын турмуш чындыгын ар тараптан кеңири иликтеген, анын эң урунттуу, мүнөздүү жактарын ачык түзүлгөн көркөм образдар аркылуу элестете алган чебер драматург экендиги даана сезилет. Бул жагынан ал орус адабиятындагы улуу драматург Н.А. Островскийдей эле бай адабий мурас калтырууга үлгүргөн.

Т. Абдумомуновдун талантынын күчү драмалык чыгармаларды жазуудан көрүнсө да, ал кез-кез көркөм проза жазууга кайрылып, бул жагынан да бир катар эмгектерди жараткан. Аңгемелерден, очерктерден турган «Жакшы адамдар» жыйнагы 1955-жылы жарык көргөн. Андан кийинчерээк 1959-жылы «Жүкөш» деген повестин жазган.

Т. Абдумомунов чоң коомдук ишмер да болгон. Ал 1959—1971-жылдары Кыргызстан жазуучулар союзунун,

1974-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Кыргыз Республикасынын театрлар коомун башкарган. 1970-жылы «Сүйүү жана үмүт», «Абийир кечирбейт» драмалары үчүн Кыргыз Республикасынын Токтогул атындагы Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болгон.

«АБИЙИР КЕЧИРБЕЙТ» ДРАМАСЫ

Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» драмасы аны драматург катарында такшалтып, бул жанрдын «тишин чагып» калган учурда, 1963-жылы жазылды. Драма чоң ийгилик менен театрларга коюлду, 1977-жылы драманын кыргыз сахнасында 400 жолу коюлгандыгы белгиленди. Сахнадан түшпөй көпкө коюлган мындай драмалык чыгармалар саналуу эле экендигин эстесек, анда бул чыгарманын чоң ийгиликке ээ болушунун идеялык-көркөмдүк касиеттери кайсылар эле деген суроо өзүнөн өзү туулат.

Адегенде эле драманын аталышында чоң сыр жаткандыгын эскертүүгө туура келет. Кыргыз элинде «алдына келсе атандын кунун кеч» деген улуу сөз бар. Мында адамды кечиримдүү болууга үндөгөн маани жатат. Ал эми Т. Абдумомуновдун драмасынын атына камтылган маанини алып көргөндө, анда элдик идеяга карама-каршы ой айтылып, абийир, болгондо да адамдын абийири эч нерсени кечирбейт деген бир гана маани бар экенин байкоого болот. Ошентип, драманы али окуй элек, сахнадан али көрө элек окурман менен көрүүчүдө кандайдыр бир кечирүүгө болбой турган окуялар болору жөнүндө кызыктыруучу ой пайда болот.

Айткандай эле, драманы адеп окуй баштаганда, алгачкы биринчи сүрөттө эле, камактан бошонуп келаткан Нурдиндин ичинде бугуп жаткан чоң сырдын бар экендиги белгилүү боло баштайт. Түрмөдөн чыккан Нурдин шаардагы балдарына келаткан айылдык бир кары адамга жолугуп, экөө сүйлөшүп, сөздөн сөз чыгып отуруп, карыя Нурдинди жакшы адам деп мүнөздөйт. Нурдин таңданып: «Менин жакшы адам экенимди кайдан билдиңиз?» — деп сурайт. Карыя: «Көзүңдөн байкап турам», — деп жооп берет. Маек андан ары улантылып, Нурдин машинасы менен атайын

эле бир кишини тепсетип, сот тарабынан адилет соттолгонун билдирет.

Мына ушул кырдаалды байкаган окурманда мындай бир түйүндүү суроолор пайда болот: «Эмне үчүн Нурдин адамды атайын тепсетти? Мындай өмүргө атайылап зыян келтирген адамды жакшы киши катары мүнөздөөгө болобу? Же мында бир сыр барбы?». Кыскасы, драманын биринчи эле сүрөтүндө окуя ушундайча түйүндөлөт да, эми андан ары окуянын жандырмагын билүү үчүн окурмандын кызыгуусу арта баштайт. Драманы окуп чыккандан кийин, окурманга мына булар ачык түшүнүктүү болот: Нурдин өзүнүн сүйгөнү Шайыргүлгө үйлөнгөнү жаткан күнү аны жолдошу Нияз бузат. «Шайыргүл Масадыкты сүйөт, Нурдин Москвада жүргөндө, ал экөө дайыма бирге болуп, тоого гүл терип, эс алганга бирге барышып, эчак эле биригип алышкан», — деп, Нияз буга Нурдинди бардык жагынан ынандырат. Ачуусу келген Нурдин кетмек болгондо астынан тосуп кетирбей койгон Масадыкты машинасы менен койдуруп кетет.

Масадык өлбөй калат, бирок бул кылмышы үчүн Нурдин соттолот. Кийин түрмөдөн келгенден кийин да ал Шайыргүлдүн тагдыры кандай болгонуна кызыгып, бир чети, чексиз сүйгөндүктөн, көрүүгө ашыгып, аныкына келсе, Шайыргүлдүн күйөөсү Оморго жолугат. Шайыргүлдүн Масадыкка турмушка чыкпаганын билип, эми Масадыктан мунун себебин билмек болот. Масадык канча жолу өзүнүн таза экенин айтса да, бул бузукулукка Нияз күнөөлүү экенин какшаса да, Нурдин ал сөздөргө ишенбейт. Качан гана Сейит бардык чындыкты айтып берип, толук далилдеп салгандан кийин, Нурдин бардык күнөө өзүндө болгондугун толук сезип, өзүнүн абийири алдында кечиримсиз иш кылгандыгына өкүнөт.

Шайыргүлдү чыныгы сүйүүдөн ажыратып, Масадыкты майып кылган өзүнүн абийири экенин туюп, муну эч убакта кечирүүгө болбой тургандыгын билдирет. Демек, ар кандай кыйын, татаал кырдаалдарда да адам аны сабырдуулук менен иликтеп, чындыкты туура баамдап, анан туура чечимге келсе гана өз абийиринин алдында таза бойдон калмакчы. Антпесе, абийирине балта чаап коюшка болот экен. Ал

эми андай учурда абийир эч убакта кечирбейт деген жыйынтык драманын негизги сюжеттик өзөгүн, идеялык мазмунун түзгөн. Чынында да, адам дүйнөсү — ачып бүткүс, иликтеп түгөткүс эң татаал дүйнө. Адам баласы жашап келаткан сандаган кылымдардан бери, аны менен бирге жакшылык жана жамандык, адилеттик жана адилетсиздик, чынчылдык жана эки жүздүүлүк, кайгы жана кубаныч, ак ниеттик жана арамдык өндүү сезимдер эриш-аркак өмүр сүрүп келүүдө.

Адам дүйнөсүн тазартуу, аны ак жолго багыттоо маселеси байыртан бери эле күн тартибинде курч коюлуп келет. Бирок биротоло оң чечип коюу мүмкүн эмес сыяктуу. Ырас, жалпы элдик менчик өкүм сүргөн социалисттик коомдо байлыктын күчү менен зордоо жокко эсе абалга дуушар болорун өз көзүбүз менен да көрдүк. Ошого карабастан, көрө албастык, арамдык, кытмырлык, кошоматчылык сыяктуу терс көрүнүштөрдүн теңчилик коомдо деле боло тургандыгын өзүбүз аралашып сездик.

Мисалы, мансапка жетүү үчүн, атаандашка бут тосуп, андан озуп кетүү үчүн ар кандай айла-амалдарды иштөө качан да болсо жашай бере турган адам баласынын өнөкөт оорусу окшойт деген ой пайда болот. Акын А. Белеков адам баласынын жан дүйнөсүнүн татаалдыгын:

*Адам деген кандай татаал аппарат?
Капкактарын кандай адам ача алат?
Кээ бирөөлөр тетигинен жаңылып,
Келтиришет бир-бирине акаарат —*

деп, абдан жакшы элестетип айта алган. Т. Абдумомуновдун «Абийир кечирбейт» драмасында адамдын жан дүйнөсүнүн дал ушул татаалдыгы, «анын тетиктеринен жаңылган» адамдын кандай абалда калары эң жакшы элестетилген.

Нурдиндин образы. Нурдин зилинде жаман жигит эмес. Доктурлук кесипти мыкты билген, элдин ден соолугу үчүн пайдалуу көп иш колунан келе турган адам. Келечеги кең. Профессор Сулаймановдун шакирттеринин ичинен тыңы — ушул Нурдин. Ак көңүл, боорукер, жолдоштукка бекем, өтө ишенчээк жана анча-мынча чапчан, курч, адамдардын

баарын өзүндөй таза деп ойлойт. Ошон үчүн ал эң жакшы көргөн жолдошу Масадыктын Нияз жөнүндө айткан сөздөрүн анча элес албай, Нияздын терс жактарынын бар экенине маани бербей, аны ак ниет, арамдыгы жок, таза жолдошум деп эсептейт.

Масадык: «...Нияз жердешин таптакыр сен ойлогондой эмес!» — десе да, Нурдин: «...Кыябы, Ниязга күнүлөйт окшойсуң ээ, Масадык», — деп, моюн бербей, анан: «... менин бир көзүмдөн экинчи көзүмдүн артыкчылыгы жок, экөө тең кымбат.

Силер да ошондойсунар! Эх, Масадык! Муштумдай жүрөктө бир доско эмес, миң доско жетерлик сүйүү бар экенин билбейсинби!» — дейт. Буга караганда, Нурдин жолдошторунун баарын бирдей көрүп, баарына бирдей мээримдүү мамиле кылгысы келет. Нияздын арамдыгынан кылдай да шек санабайт.

Ошондой эле Нурдин, Масадыкты жамандаган Нияздын сөзүнө да ишенбей, Масадыкты жаманчылыкка барбайт деп ойлойт. Сүйгөнү Шайыргүлдү эчак эле аял кылып алып койгон деп Нурдинди ишендиргиси келет Нияз. Нурдин ишенбегенден кийин, Нияз: «Болуптур.

Эң жакын тууганың мага ишенбесең... Кош!», — деп, эшикти тарс жаап чыгып кетет. Кептин баары андан кийин башталат. Масадык менен Шайыргүлдү тоого гүл терүүгө алып барып жүргөн Сейит деген жигит Нияздын сөзүн төкпөй-чачпай туура деп бекемдеп, анан Шайыргүлдүн Масадыкка белек кылып берген портсигарын Нурдинге карматат. Анда минтип жазылган: «Жаным, Масадык! Туулган күнүң менен чын жүрөктөн куттуктайм! Менин сүйүүм күн нурундай жылытып, жоогазындай кубантып турсун. Экөөбүз таалайлуу болобуз... Сенин Шайыргүлүң!».

Буга кошумча — драмада Каныйпа аттуу аялдын Нурдин менен кездешүү сценасы берилет. Анда ал аял Масадык Шайыргүлгө үйлөнөт эле деп келатканын билдирип, Нурдин ага: «Масадык эмес, мен үйлөнөм», — деп айтканда, булкулдап: «Бул үйдү желкемдин чункуру көрсүн» — деп, кетип калат.

Мына ушундай күчтүү «далилдерге» ким ишенбей коёт эле? Нурдин да ишенди, ишенгенде да дал Шайыргүл ме-

нен үйлөнүү тою баштала турган минуталарда ишенди да, анан ал ачууга, чапчандыкка жендирип, тою боло турган жерге барбай, шарап иче турган жайга барды. Анан эмне болду? Ачууну ачуу менен басам деп отурган Нурдинге Масадык келип: «Тиякта тойго келген кишилер, Шайыргүлүн күтүп отурса, бул эмне кылганың?» — деп, аны алып кетмекчи болуп шаштырат. Нурдин аны менен сүйлөшпөй: «Жүзү кара!» — дейт да, машинасын айдап кетмекчи болот. Эч нерсеге түшүнбөгөн Масадык алдын тороп: «Токто эле, токто!» — дейт, жалбарып. «Тур мындай!» — дейт Нурдин. «Жок, эч кайда жибербейм!» — дейт Масадык. Анан ачууга жендирген Нурдин Масадыкты машинасы менен койдуруп кетет.

Нурдиндин мүнөзүндөгү чабал жактарды тагыраак билүү үчүн, бул эпизоддорду толугураак баяндоонун зарылдыгы болгондугун эскертүүгө туура келет. Эгерде Нурдин чапчандыкка жендирбей сабырлуу болгондо, ачуусун эч кандай шарап ичүүдөн чыгарбайт эле, Сейит берген портсигарды алып, той өтөр жерге барып, Шайыргүл менен Масадыкты бөлүп, өзүнчө бир ооз сүйлөшүп, портсигарын колдоруна карматып, анан басып кетсе деле болмок. Андай болгондо, балким, маселе дароо эле чечилмек да, Нурдиндин абийири өз жайында калмак. Бирок турмуштун кыйчалышы менен адам мүнөзүнүн татаалдыгы мына ошондо — Нурдиндин чапчандыгы, курчтугу бул учурда жетектөөчү планга чыкты да, Нурдинди жаман жолго багыттап жиберди.

Нурдин жаңылганын, абийирине балта чапканын өтө кеч түшүндү. Чындыктын кандай болгонун ал Сейиттин далилинен кийин гана даана билди. Бирок баары кеч болуп калды.

Дилинде Нурдин Шайыргүлүн сүйүп турса да, ал андан экинчи жеткис болуп ажырады. Масадык сыяктуу нукура жолдоштору менен болгон мамилеси бузулду. Мунун баарына анын өз абийири гана күнөөлүү экендигин толук билди. Эми ал өмүрү өткүчөктү өзүн жемелеп, өзүнүн абийири алдында күнөөлүү болуп жүрө бере турган болду.

Масадыктын образы. Масадык — эң жөндөмдүү, адамгерчилиги бийик, жолдоштукка сүттөй таза, чынчыл, ак ниет, ак пейил, жумшак, сабырлуу, токтоо жигит. Ал Нур-

динге Нияздын таза эмес экендигин өз убагында ак ниети менен эскертет. Өзгөчө Масадыктын Шайыргүлгө кылган мамилеси ак ниеттүүлүктүн мурда болуп көрбөгөндөй жаңы бийиктиги болуш керек.

Адегенде ал Шайыргүлдү сүйөт, ага өзүнүн оюн билдирет, бирок Шайыргүл өзүнүн нака сүйгөнү Нурдин экендигин айткандан кийин, жакшы санаалаш жолдош катары сыйлашып, урматташып жүрүү мамилесине өтөт. Бул жерде автор турмушта өтө сейрек кездешүүчү бир чындыктын бар экенин, ал чындык менен да эсептешүү керек экендигин күн тартибине курч коюп отурат. Койгондо да, драматургиябызда биринчи жолу коюп отурат.

Бул — жигит менен кыздын ортосундагы таза жолдоштук мамиле түзүү маселеси. Кыргыз элинин көнүмүш болуп калган үрп-адат, салт-санаасында мындай мамиленин сейрек кездешиши да талашсыз чындык. Анткени, адатта, кыз менен жигиттин өз ара жакын мамилеси дамамат ал экөөнүн ортосундагы сүйүү мамилеси катары кабыл алынат. Мындай учурда аны сүйүү эмес, жолдоштук мамиле деп далилдөө да өтө кыйындыкка турат. Масадык менен Шайыргүлдүн жолдоштук мамилелери бар экенин Нурдин да адегенде жогорку интеллектуалдуу адам катары туура түшүнгөн эле.

Бирок ортого бузуку түшүп, ал экөөнүн мамилесин жолдоштук эмес, сүйүү мамилеси катары «далилдеп» коюшкандан кийин, айла жок Нурдиндин түшүнүгү да (убактылуу болсо да) өзгөрүүгө дуушар болду.

Масадык өтө кечиримдүү, гумандуу, туруктуу, токтоо адам болгондуктан, Шайыргүл менен жолдоштук мамилесин сактап кала берди. Атүгүл, тилин албай, сөзүн укпай, сөзгө келбей, машинасы менен уруп өлтүрүп коё жаздаган Нурдинге да өтө сабырдуулук менен мамиле кылып, аны биротоло ары түртпөй, кең пейилдүүлүгүн көрсөтөт. Болбосо, түрмөдөн келип, «эмне үчүн Шайыргүлгө үйлөнбөй калдың» деп демите суроо берип, айткан жоопторуна ишенбей нааразыланган Нурдинди Масадыктан мүнөзү бар киши болсо үйүнөн кууп чыгып, таптакыр сүйлөшпөй коймок.

Шайыргүлдүн образы. Шайыргүл драмада активдүү каарман катары бир-эки эпизоддо катышат. Биринчиси — Нур-

дин Масадыкты машинасы менен койдуруп, милицияга түшүп калганда Нурдинге барып Шайыргүлдүн аны менен сүйлөшүүгө, жагдайдын чоо-жайын түшүнүүгө кылган аракетин көрсөткөн сцена. Экинчиси — Шайыргүлдүн Оморго турмушка чыгып, аны менен үй-бүлөлүк кырдаалда сүйлөшүп турган жерин көрсөткөн эпизод. Ушул эки эпизоддо тең Шайыргүл Нурдинге болгон ак сүйүүсүнөн эч качан жанбай тургандыгын айгинелейт. Күйөөсү Омор менен маек куруп жаткан эпизоддо да Шайыргүл эч качан Нурдинин унута албай тургандыгын өзүнүн жүрүм-туруму аркылуу билгизип коёт. Омор үйгө жаңы эле чоочун бир жигиттин келип кеткенин билдирип: «Башка бир жактан келсе керек... Хирургмун дейт... Масадык экөө жолдош экен... Көрүшпөгөндөрүнө үч жылча болуптур...» — дегенде, Шайыргүл колундагы тарелкасын түшүрүп жиберет. Анткени Омордун айткан сөзүнөн улам Нурдиндин издеп келгенин дароо биле коюп, өзүн бир саамга жогото койгонун билдирип жатпайбы.

Драмадагы кыймыл-аракетке түздөн-түз бир-эки эле эпизоддо аралашканына карабастан, Шайыргүл чыгарманын негизги каармандарынын бири катары анын башынан аягына чейин катышат.

Анткени Нурдиндин да, Масадыктын да айткан сөздөрүндө, чындыкты табуу үчүн жүргүзүлгөн күрөш аракеттеринде бүт бойдон Шайыргүл негизги фигура катары жүргөндүгү көрүнөт. Ал эми Шайыргүл драмада, чынында да, бардык жагынан татыктуу, сүйүүгө өтө туруктуу, бийик адамгерчиликтүү, сүйлөгөн сөздөрү орундуу, жароокер жана жылдызы жанып турган шайыр кыз. Ага баш кошкон кандай эркек болсо да бактылуу болбой койбойт.

Шайыргүл ак көңүл, ниети таза, арамдыгы, куулук-кытмырлыгы жок кыз болгону үчүн, эл эмне деп ойлойт дебестен, Масадык менен мыкты жолдоштук мамилесин сактап жүргүсү келет. Бул, биринчиден, Масадыктын өзүн жакшы адам катары урматтоосу болсо, экинчиден, Нурдиндин жакшы жолдошу болгондугу үчүн чын дилден аны сыйлоосу эле. Куулугу ашынган кыз болгондо, ал Масадык менен сүйгөн жигити сыяктуу кылган мамиледен оолак болуп, эл көзүнчө аралыкты алыс кармап, эч кимге шек билдирбей,

ушак-айындан алыс болууну ойлойт болчу. Шайыргүлдү окурман андай кыйды болбой, ачык, жакын, шайыр болгондугу үчүн, нукура сүйүүсүнөн жанбагандыгы үчүн жакшы көрүп калары да талашсыз.

Нияздын, Сейиттин образы. Бул жарык дүйнөдө, адам баласы жашап турган тиричиликте жаманчылык, арамдык көрө албастык, кара өзгөйлүк, эки жүздүүлүк, жанкечтилик бар экендигин, алардын ар бир кадам сайын андып турарын биз «Абийир кечирбейт» драмасындагы Нияздын, Сейиттин образдарынан көрөбүз. Нияздын бар болгон максаты — Нурдинди өзүнүн алдына чыгарбоо, эмне кылса да аны аксатып, артка калтыруу. Кыскасы, Нурдин жетчү карьерага, Нурдин жетчү бийиктикке өзүм жетсем дейт. Мындай, көрө албастыктын, арамдыктын оорусу менен ооруган адамдар турмушта көп эле кездешет. Нияз да ошолордун бири.

Ал көз көрүнөө эле Масадык менен Шайыргүлдүн жолдоштук мамилесин чыныгы сүйүү мамилеси катары көрсөтүп, Нурдинди бузуп, түз жолунан адаштырды. Бул үчүн ошол учурда бир кишини тепсетип өлтүрүп, соттолмокчу болгон Сейитти Нияз куткарып алды да, аны өзүнүн арам оюнун ишке ашышына башкы курал катары пайдаланды. Сейит Нияздын сөзүнүн «тууралыгын» портсигарды эпчилдик менен ортого жүгүртүп, конкреттүү, предметтүү «далилдеп» берген каарман катары кызмат аткарды. Турмушта Сейит өндүү жүзүкаралар да көп эле кездешет. Өз башы кыйынчылыкка капталган кезде чынды калптай, калпты чындай айтып, убактылуу жеңилдик үчүн өзүнүн абийирин, ар-намысын сатып, колунан келип турган адамдардын ар кандай туура эмес айткандарын аткарып, киши өлтүрүп берүүгө чейин барган адамдардын бири — дал ушул Сейит.

Ырас, Сейит драманын аягында чындыкты айтып, далилдеп, Нияздын кара бет, эки жүздүүлүгүн ашкерелеп бергенге батынды. Анын ушунусуна да ырахмат! Антпей койсо, аны бирөө бирдеме кыла алат беле?

Бул жагынан алганда, драматург Сейитти да өзүнүн абийири алдында күнөөлүү экендигин кеч болсо да сездируүү менен, жакшы жолго багытталган өкүмүн чыгарган. Канча

кишинин убалына калганы үчүн Сейитти да абийири кечирер бекен? Демек, абийир маселеси драмада жалаң эле Нурдинге эмес, башка каармандарга да белгилүү деңгээлде тиешеси бар чоң маселе экендигин ар бир образга талдоо бергенде байкоого болот.

Ошентип, «Абийир кечирбейт» драмасы Т. Абдумомуновдун гана чыгармачылыгында эмес, жалпы эле кыргыз драматургиясында адам психологиясын тереңден ачып көрсөткөн жана ар кандай иш үчүн адам өзүн дайыма жоопкерчиликтүү сезип, өзүнүн абийир, ар-намысын эч убакта унутууга болбостугун ар бирибиздин эсибизге салган мыкты чыгарма катары жашай бермек.

НАСИРДИН БАЙТЕМИРОВ (1916–1996)

Жазуучу, акын жана драматург Насирдин Байтемиров кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө өзүнчөлүктүү салым кошкон. Анын тематикалык, жанрдык, стилдик көп түрдүүлүгүн арттырууда белсемдүү чыгармачылык изденүүнү башынан өткөргөн көркөм сөз чеберлерибиздин бири — Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Насирдин Байтемиров. Ал 1916-жылы азыркы Чүй районуна караштуу Кегети айылында кедей дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Болочок жазуучунун энеси Арууке элдик жомокторду жакшы билген, кошокчу, сөзгө чебер аял болгон. Анын чыгармачылык шыгынын ойгонушуна өбөлгө болгон биринчи нерсе бала чагындагы энесинен уккан жомоктору жана Калмырза, Жаманкул, Осмонкул өндүү атактуу ырчылардын ырлары болсо, экинчи чоң фактор турмуш чындыгы болгон. Башкача айтканда, Насирдин айыл жеринде иштеши болочок жазуучунун мүнөздөрүн ичтен үйрөнүүсүнө шарт түзгөн.

Насирдин Байтемиров айылдык мектепти аяктагандан кийин 1934-жылдан тартып Фрунзедеги зооветеринардык институтта билим алат. Жазуучунун «Жаш тилек» аттуу алгачкы ыры 1934-жылы «Ленинчил жаш» гезитинде жарыяланат. Ал эми 1937–1939-жылдары аскер кызматын өтөп келгенден кийин бала кезинен бери угуп келе жаткан энеси Арууке менен агасы Касымдын айтып берген жомокторунун негизинде «Жомоктор» аттуу китебин чыгарат. Негизи

жазуучунун чыграмачылыгына өз үй-бүлөсүнөн тышкары, ошол кездеги Калмырза, Жаманкул менен Осмонкул сыяктуу белгилүү ырчылар да чоң таасир берген. Ошондой эле, согуш жылдары Байтемиров айылда эсепчи, зоотехник, мугалим болуп иштеп, ошол кездеги жаштар комитетинин милдеттерин да аткарган. Дал ошол мезгилде алган турмуштук тажрыйбасы Байтемировдун болочок жазуучулук эмгегине чоң таасир берип, ар кыл мазмундагы бай материал болгон.

1945-жылы «Кызыл Кыргызстан» гезитинин өз кабарчысы болуп иштейт. Газетада кызмат кылуу ошондой эле Насирдиндин сөз менен иштөө чеберчилигинин калыптанышуусуна да жардам этпей койгон жок. Ошол мезгилдерде Насирдин Байтемиров согуш темасында «Азамат» аттуу чыгармасын жазып, 1948-жылы аны окурмандарга тартуулайт. Реалисттик проза жазуудагы кадамын Н. Байтемиров 1948-жылы «Жаш жүрөктөр» романынын биринчи китеби болгон «Салтанатты» жазуу менен андан ары улантат. Роман 1949-жылы жарык көрөт. «Салтанат» романынын сюжеттик негизине жазуучу Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде өзү түздөн-түз аралашкан совхоз турмушун, андагы иштеген жумушчулардын күжүрмөн эмгегин, монолиттүү бирдигин, муундардын карым-катнашын алган.

«Салтанат» романы өзүнүн көтөргөн проблемасы, турмуш чындыгын чагылдыруудагы эпикалык арымы, идеялык максаттуулугу боюнча 40-жылдардагы кыргыз прозасынын контекстикде өзүнчө орду бар чыгармалардан болуп калды. Бул жаш прозачынын чыгармачылыгында гана эмес, ошол учурдагы кыргыз прозасындагы жаңылыктардын бири эле. Байтемировду коомчулукта прозачы катарында тааныткан чыгармасы да мына ушул «Салтанат» романы болуп эсептелет.

«Салтанат» романынын экинчи китебин Н. Байтемиров 1950–1951-жылдарда жазып бүтөт да, 1953-жылы «Жаш жүрөктөр» деген ат менен жарыкка чыгарат. «Жаш жүрөктөрдө» жазуучу «Салтанат» романындагы сүрөттөлгөн сюжеттин нугун андан ары өнүктүрүп, биринчи китептеги толук ачылбай калган образдардын иш-аракеттерин активдештирип, алардын жеткилең ачылышын шарттаган.

1947–1950-жылдары жана 1955–1967-жылдары Насирдин Байтемиров Кыргызстан жазуучулар союзунун адабий кеңешчиси болуп иштеген.

Прозалык чыгармалары. 50-жылдарда Насирдин Байтемиров проза жанрында көп эмгектенет. «Жаш жүрөктөр» романынын жазып жүргөн жылдарда эле аңгеме, повесттер жаза коюп жүрөт. Анын бул жылдарда чыгармачылык ишке баш оту менен кирип, тынбай эмгектенишинин өзүнчө бир себеби бар эле. Жазуучу 1951-жылдан 1955-жылга чейин Москвадагы А.М. Горький атындагы адабият институтунда окуйт. Институтта окуу Н. Байтемировдун адабияттын илимий, теориялык, практикалык маселелери менен терең таанышуусуна, орустун классикалык адабиятынын жана дүйнөлүк адабияттын бай казнасын окуп, үйрөнүүсүнө кенен мүмкүнчүлүк ачат. Чыгармачылык семинарлардагы жана ар кандай адабияттык кечелердеги, жолугушуулардагы кызуу талаш-тартыштар көркөм сөз өнөрүнө ынтызар Насирдин үчүн бейкам өткөн жок. Адабияттын ар кыл суроолору көтөрүлгөн андай кечелерге, студенттик диспуттарга Насирдин дайыма ишенимдүү, кызуу катыша тургандыгын, анын ар бир маселе боюнча айткан аргументинен тажрыйба жана турмуш чындыгынын деми уруп турарын жазуучунун студенттик курбусу, калемдеши А. Сальников да эскерген.

Н. Байтемиров 1951-жылы «Жаш муундар» повестин, 1952-жылы «Бекем достук» аңгемелер жыйнагын, 1953-жылы «Сагын» повестин окурманга тартуулайт.

Насирдин Байтемировдун прозадагы алдыга шилтеген көрүнүктүү кадамы анын 1955-жылы жарык көргөн «Акыркы ок» романы болду. Романды жазуунун үстүндө автор көп жылдар бою эмгектенди. Анын жазылуу процесси баш аягы беш жылды ичине камтыды. Роман жарыкка чыккандан кийин көркөм адабий сыныбызда ал туурасында көптөгөн пикирлер айтылды. Аларда романдын үчүнчү бөлүмү артык-баш экендиги жана башкы каармандардын образдары да терең ачылбай калгандыгы айтылган. Автор кийинки 1958-жылы жарык көргөн вариантында аталган пикирлерди толук эске алган. Натыйжада роман сюжеттик чаржайыттыктан кутулуп, каармандардын мазмун-маңызы толук ачы-

лып, өлкөбүздүн коомдук-социалдык өнүгүшүнүн белгилүү этабын реалдуу, жогорку көркөмдүктө чагылдырган оригиналдуу чыгарманын деңгээлине көтөрүлгөн. Роман 1958-жылы орус тилине которулуп, орус сынчылары, адабиятчылары тарабынан да жогору бааланат.

Н. Байтемировдун прозачылык катары чыгармачылык изденүүсүнө көз салганыбызда анын 50-жылдарда ушунчалык тез темп менен иштегени көңүлдү бурат. Жазуучу улам барган сайын чыгармаларынын тематикалык алкагын кеңитип, жанрдык көп түрдүүлүгүнө умтулгандыгы ачык байкалат. «Акыркы ок» романынан кийин 1959-жылы биздин замандаштын, эмгек адамынын образын жаратууну коздоп, «Жылдызкан» романын жазат.

Жазуучунун 1966-жылы жарыкка чыккан «Тарых эстелиги» романы чындыгында да окуучуларынын ак тилектерин актаган социалисттик реализм адабиятынын мыкты үлгүлөрүнөн болуп калды.

Поэзиялык чыгармалары. Н. Байтемиров өз күчүн поэзия жанрында да сынап көрүп, өзүнүн алгачкы ырларынын жыйнагы – «Жүрөк күүсүн» окуучуларына 1955-жылы тартуулаган. Жазуучунун чыгармачылык изденүү жолунда поэзия жанрына кайрылышы кандайдыр бир кокустуктан болгон иш эмес экендиги, ал сүрөткерлик диапазондун кеңдигинен, чыгармачылык түйшүктөнүүнүн диалектикасынан табыгый түрдө жаралып, бышып-жетилип, учуру келгенде көз жарып отургандыгына Байтемиров – акындын кийинки «Сүйгөнүм» (1957), «Канаттуу күндөр» (1962), «Долон» (1964), «Эриген таш» (1969), «Махабат дастаны» (1975), «Махабатым – канатым» (1981) аттуу поэтикалык ырлар жыйнактары күбө болуп олтурат.

Н. Байтемиров «Эриген таш», «Махабат жазы», «Махабатым – канатым» аттуу кийинки ыр китептеринде лирикалык «мендин» ой дасмыясын, турмуштук активдүү позициясын, улуттук ой жүгүртүүсүнүн бөтөнчөлүгүн «төрт саптар», «жыйырма төрт саптарда», «Ар кыл ырлар» циклинде өзөчө бир поэтикалык ыргакта, эмоциялык күчтө реализациялоого жетишкендигин поэтикалык изденүүсүнүн ийгилиги катары баалоого болот. Драмалык чыгармалары. Н. Байтемиров драматург катары кыргыз драматургиясын байыт-

канын баса белгилөө зарыл. Анын драмалык чыгармалары да өзүнчө сөз болууга татыктуу. Анын драмалык ар кандай түрдө жазылган «Уркуя», «Күйөө», «Ким күнөөлүү», «Жолдо», «Эненин жүрөгү», «Адамдын аты», «Аста секин, колукту» аттуу чыгармалары азыркы кыргыз драматургиясында өзүнчө орунга ээ болуп турушат.

«Эненин жүрөгү» либреттосунда жана «Адамдын аты» аттуу ыр менен жазылган драмасында Н. Байтемиров 60-жылдарда кыргыз адабиятында айрыкча көңүл бөлүнүп, көркөм иликтөөнүн негизги чордонун түзүп турган нравалуулук проблемасына кайрылган. Биринчисинде бул маселе адамдардын адамдык бийик касиетин сыноонун өзгөчө бир мезгили болгон экинчи дүйнөлүк согуш мезгилиндеги турмуштук окуялардын фонунда иликтенсе, «Адамдын атында» кадыресе эле турмуштук жагдайда, жакын адамдардын өз ара мамилелерин сүрөттөө аркылуу ишке ашкан.

Драматург катары жетишкен бийиктигин Н. Байтемиров «Аста секин, колукту!» музыкалуу комедиясын жазуу менен биротоло бекемдеди.

Комедиялык каармандардын өз жүздөрү, мүнөз өзгөчөлүктөрү бар, эч убакта бирин-экинчиси менен чаташтырууга болбойт. Алардын аракеттенүү талаасы да, кыймылдары да драматург тарабынан жакшы ойлонуштурулган, ишенимдүү.

«Аста секин, колукту» комедиясында Байтемиров — акын, драматургдун талант берекеси айкалыша төгүлүп келгенсыйт. Комедиянын ырлары, сөздөрү эркин чыгып, алардын интонациялык нюанстары кылдат кармалган. Алар өздөрүнүн уккулуктуулугу, образдуулугу ачыктыгы, ташка тамга баскандай тактыгы менен көрүүчүнүн (угуучунун) кулагын кубантып, моокун кандырат. Комедияга Насыр Давлесов жазган музыка да шайкеш келген. Бүгүнкү күндө «Аста секин, колукту!» комедиясы Кыргыз опера балет театрынын репертуарынан туруктуу конуш алып олтурушу — албетте, комедиянын идеялык, көркөм-эстетикалык дареметинин айкын күбөсү.

Жыйынтыктап айтканда, Насирдин Байтемиров — кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө омоктуу салымын кошуп кеткен, артында өлбөс-өчпөс, бай адабий мурас калтырган та-

ланттуу жазуучуларыбыздын бири. Ал өз чыгармачылык ишине агынан жарылган, поэтикалык дүйнөсү таза, дайыма изденген, мээнеткеч адам болгондугун бүгүн замандаштары жана калемдештери зор сыймык менен эскеришет.

Насирдин Байтемиров «Кыргыз эл жазуучусу», «Кыргыз искусствосуна эмгек сиңирген ишмер» ардактуу наамдарына татыган. Ошондой эле Эмгек Кызыл Туу, «Ардак Белгиси» ордендери жана медалдар менен сыйланган. Ал 1996-жылы дүйнөдөн кайткан.

Сөздүк

Дасмыя – колдо болгон байлык, акча каражаты (текстте болсо өтмө мааниде тагыраак айтканда ой байлыгы маанисинде пайдаланылган).

Реализациялоо – иш жүзүнө ашыруу, аткаруу, таратуу.

Нюанс – кеп интонациясындагы, сөз маанисиндеги, боёк айкалышындагы, үн ыргагындагы билинер-билинбес кубулжуп турган айырма, байкалар-байкалбас өзгөчөлүк.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Насирдин Байтемиров кайсы жерде туулган жана анын чыгармачылыгы инсан болуусуна эмнелер таасир эткен?
2. Ал бала кезинен бери угуп келген энеси Арууке менен агасы Касымдын айтып берген жомокторунун негизинде кайсы китебин жараткан?
3. Н. Байтемиров кайсы жерде окуган жана согуш мезгилинде кандай иштер менен алектенген? Андагы турмуштук материалдар чыгармачылыгына таасир эттиби?
4. Жазуучунун кандай прозалык чыгармаларын билип алдың?
5. Н. Байтемиров акын катары кандай поэзиялык чыгармаларды жараткан?
6. Анын драмалык чыгармаларынан кайсыларын билдиң?

«Сонундар дүйнөсү». 1967-жылы Насирдин Байтемировдун «Кылым мүшкүлү», «Кыз-Булак» аттуу эки циклдан турган «Сонундар дүйнөсү» романы жарык көрдү. Бул роман жазуучунун ар түрдүү адам тагдырына терең кызыккан, азыркы учур менен өткөн мезгилдин ажырагыс байланышын бекем сезген табиятынан окуучуларга кабар берди.

«Кылым мүшкүлүнүн» башкы каарманы – өз башынан кылымдын мүшкүлүн өткөргөн, бүгүнкү жаштардын тар-

биячысы, насаатчысы Арууке апа. Арууке өз окуучуларына «жылаңаяк эски замандагы» тагдыры туш болгон турмуш түйшүгүн жашырып-жаппай өзү баяндап берет. Жакырчылык жокчулуктун айынан теңчиликсиз заманда Аруукенин ата-энеси өзөгүн өрттөтүп жалгыз кызын бай туугандарынын баласы Жайнакка беришет. Жайнак жоош, ата-энесинин тилинен чыкпаган жан эле. Ушундан улам атасы Кашкоро, энеси экөөлөп келинди өздөрү башкарышып, «катынга катуу бол» дешип уулун көкүтүп жатып, Аруукеге көрбөгөн кордукту көргөзүшөт. Эрки бош Жайнак ата-энесинин тили менен Аруукеге адамгерчиликсиз мамиле жасайт. Күн өткөн сайын Аруукенин Жайнактан «үч көчкөн журттай» көңүлү калып, анын «адам эмес эле үй жанындагы каракчы» экенине көзү жете баштайт. Ушундай оор күндөрүндө ал Батыркул байдын койчусу Серкебайды жолуктуруп, ага карата аруу сезими ойгонуп, ал сезим күндөн-күнгө күч алат. Акырында Серкебай экөө жөнүндө айылга кеп тарап, ал тургай Жайнак атасы экөөнө чейин бул иштин төркүнү билинип калганда да, Арууке эч нерседен кайра тартпай, өз сезими үчүн ачык күрөшкө өткөн күндөрү болот. Автор Аруукенин турмушунун улам татаал чиеленишке алып бара жатканын, ал курч кырдаалдарда каармандардын айкын жүздөрү дааналанып, кимдин эмнеге жөндөмдүү экендиктери ачык көрүнүшүн реалдуу сүрөттөп жүрүп олтурат.

Эч нерседен тайманбаган, өткүр, курч Серкебай бул жолку Жайнак менен бетме-бет келүүсүндө Аруукени кордоп жатканына чыдабай (Жайнак Серкебайга жолугасың деп, Аруукени эки чака менен сабап жаткан) Жайнакты муунтуп, сууга түртүп, «улам чыгууга камынса төбөдөн ылдый басып, тумчуктуруп» өлтүрөт.

Бирок Жайнактын өлүмү Аруукеге да, Серкебайга да алар көксөп самаган бакытты алып келбейт. Жайнактын өлүмү Аруукени азаптын туткунунан кутултпастан, тескерисинче, кылымдын жаңы мүшкүлүн башына салат. Эри өлүп калган жесирди феодалдык-патриархалдык салттын мыйзамы боюнча, күйөөсүнүн иниси он бир жашар бала Белекке нике кыйып алып берет. Серкебай болсо белгисиз жакка качып кетип, баш калкалоого аргасыз болот. (Ошол мезгилде мындан башкача болушу да мүмкүн эмес эле). Он

бир жашар бала менен алп урушуу, аны эрим деп эсептөө Арууке үчүн кордуктун кордугу болду. Намысын кордотуп, арсыз турмушта жашагысы келбеген Арууке ыңгайлуу учурдан пайдаланып, нечен бир кыйынчылыктарды башынан кечирип, ата-энесиникине качып кетет.

Кыргыз адабиятында ыңкылапка чейинки кыргыз элинин феодалдык-патриархалдык турмушу кезиндеги кыргыз кыз-келиндеринин социалдык абалдарын, аянычтуу тагдырларын чагылдырган мыкты чыгармалар буга чейин деле аз эмес эле. Ошондой болсо да Н. Байтемиров өзүнүн Аруукеси менен Ажар, Зулайка, Батыналардын тарткан кылым мүшкүлдөрүн дагы тереңдетип, алардын драмалык курчтугун бүгүнкү күндүн окуучусунун жан-дүйнөсүнө дагы бир жолу жеткирип койду.

Аруукенин кийин кеминдик Калбай аттуу кишиге «баш кошуп, оокат кылуу» үчүн күйөөгө чыгышы менен чыгарманын сюжети андан ары өнүгүп, каармандын тагдырынын жаңы барактары ачылат. Сырты жыландай жылма, ичинде уунун заары бугуп жаткан эгоист, зөөкүр Калбай Аруукеге чыныгы бакыт тартуулабайт. Ал Аруукенин үстүнөн өзүнүн толук бийлигин жүргүзүп, үркүн маалындагы көчтө Аруукенин туткан жалгыз медери – бешиктеги кызы Буюрканды бешиги менен жолго ыргытып, көкөйүн кесет.

Чыгармадагы окуялар кыргыз элинин Кытайдагы азаптуу күндөрүн сүрөттөө, Аруукенин Валя деген орус келининин жана уйгурдун балдарын окуткан молдонун жардамы менен кат таанышы, элдин кайра туулуп-өскөн жерине кайтып келүүсү, Аруукенин акырындап өз тагдырына өзү ээ болуп, билим алып, мугалим болушу, эмгектенишин баяндоо менен аяктайт.

«Кылым мүшкүлү» кыргыз элинин белгилүү бир мезгилдеги тарыхый-социалдык абалын, элдик аң-сезимди реалдуу элестеткендиги менен окуучунун көңүлүн бурат. Романдын бул бөлүгүндө автор каармандын социалдык абалдарына жараша өздүк психологияларга ээ экендигин Аруукенин эне-атасы, Кашкоро жана анын аялы, Батыркул байдын образдары аркылуу жандуу элестеткен. Карапайым элдин оор турмуш кезиндеги бири-бирине көмөктөш, талапташ мамилелерин, бийик адамгерчиликтерин да автор

бир катар турмуштук сценаларда ишенимдүү, ачык бере алган. Айрыкча Арууке Кашкоро кайнатасыныкынан качып келгенде, айылдагылардын ага түшүнүп мамиле жасашы, аны өз кызындай көрүп, колдорундагы болгонун аябай, бир козуну көтөрө чабышып, той беришин сүрөттөгөн эпизод кедейлердин психологиясын чагылдырууда өзүнчө эмоциялык-экспрессивдик мазмунга ээ.

Романда Аруукенин таламын талашкан периште колдоочу – мергенчи Токтордун образынын штрихтери гана берилгендиктен, ал окуучуга көп жагынан түшүнүксүз болуп тургандыгын белгилей кеткенибиз жөн. (Бул образ автордун кийинки орусча жарык көргөн «Козголоңчу аял жана сыйкырчы» романында тереңдетилип, толук кандуулукка жеткендиги жөнүндө сөз учурунда болот). Ошондой эле романда Арууке менен окуучуларынын ортосундагы диалогдордун узактыгы дагы чыгарманын идеялык-көркөмдүк сапатына көлөкө түшүрүп тургансыйт.

«Сонундар дүйнөсү» романынын «Кыз-Булак» циклында «Кылым мүшкүлүнө таптакыр контрастуу турмуш бүгүнкү күндөгү жаштардын жашоосу, эмгеги, сүйүүсү сүрөттөлөт.

Чыгарманын башкы каармандары – Арууке апанын окуучулары Керез менен Мамырбай. Алар шаардан окууларын бүтүшүп, өздөрү туулуп-өскөн айылдарына барышып, ата-энелеринин жолун жолдошуп, мал чарбачылыгында иштөөнү алдыларына максат кылышкан.

Жазуучу окуянын жүрүшүндө эки каарманынын мүнөздөрүнөн, алардын ортосундагы пайда болгон ыйык сезим, ынак мамиленин эволюциясынан окуучуну кабардар кылат. Чыгармада Керез менен Мамырбайдын ата-энелери жөнүндө да кеңири маалымат берилет. Эгерде Керездин энеси Буюркан ак ниет, өз кызыкчылыгынан элдин, коомдун кызыкчылыгын жогору койгон, эмгегинен баар таап, төшүндө Алтын Жылдыз медалы жаркыраган мээримдүү, камкор аял болсо, Мамырбайдын ата-энеси – башкача мүнөздөгү адамдар.

Аларда эскиликтин саркындысы бар. Айрыкча, Мамырбайдын энеси Калыйпада эски түшүнүк күчтүү. Ошону менен бирге эле коомдук мүлккө кол салып жиберүүдөн да алыс эмес. (Айылда койлордун жүндөрүн толук төкпөй,

жууркандарга салып, тигип, кымтып калганын кийин өзү мойнуна алат Калыйпа).

Ата-энелердин мындайча ар кыл түшүнүктө болуулары эки жаштын тилегинин ишке ашышында ар кандай жагдайлар түздү. Буюркан апа кызынын келечегин тилеп, анын асыл ойлоруна көмөктөш болуп, ал тургай дудук койчусу Беделдин Керезди жактырып калышын көрүп, анын сезимин оорутпай, өз убагында туура багыттайт. Мамырбайдын энеси тескерисинче, жесир келинин Мамырбайга баш байлады кылып, ошону менен өлгөн уулунун очогун бузбай алып калам менен көпкө убараланат. Автор Керез менен Мамырбайдын улуу сезимдерине бөгөт болгон маселелерди кылдат өнүктүрүп, алар аркылуу чыгармадагы окуялардын драматизмин бир кыйла курчуткан.

«Кыз-булак» бөлүмүндө автор көркөм иликтөөгө алган маселе жалгыз эле эки жаштын сүйүүсү, анын карама-каршылыгы, акыры бардыгын женип чыгуулары гана эмес. Мында Н. Байтемиров асыресе 60-жылдарда кыргыз адабиятында курч көтөрүлүп жаткан нравалуулук проблемасына үн кошууга жасаган аракети байкалат. Ушу жагдайда кыяндуу түндөгү койлорду аман сактап калууга жасаган Буюркандын алп эмгеги жана анын айылдын башкармасы Мамаш жана анын талапташтары тарабынан адилетсиз бааланышын сүрөттөгөн эпизоддор айрыкча эсте каларлык.

Мына ушул эпизоддор эркисизден Ч. Айтматовдун «Жаныбарым, Гулсары» повестиндеги сценалар менен ассоциациялашып кетет. Чарбадагы ишке бир беткей мамиле жасоочулук, иштин маңызына сүңгүп кирип, маселени тереңден чечпей, үстүртөн чечүүчүлүктүн кесепетинен Танабай сыяктуу Буюркан да партиянын катарынан чыгууга аргасыз болот. Бирок Буюркан Танабайдын көчүрмөсү эмес. Ал – өзүнчө маани-максатка ээ, оригиналдуу образ. Автор Буюркандын тагдырындагы бурулушту өз бет алдынча окуя катары сүрөттөбөстөн, аны башкы каарманы Керездин турмуш жолундагы, личностук калыптануусундагы өзүнчө бир маанилүү учур катарында сүрөттөп, чыгарманын башкы идеясына ийкем баш ийдирген. Керез апасынын акыйкатыз партиянын катарынан чыгып калышы менен келише албайт. Анын чындык издеген, чындык үчүн күрөшкөн

адамдык маңызы нак ушул жерде, апасы тууралуу чындыкты издеп Борбордук Комитетке кат жазуусунан ачык көрүнөт.

«Кыз-Булак» бөлүмүндө Н. Байтемировдун сюжет куруу, чыгарманын архитектоникасын тыкан уюштуруп, каармандардын индивидуалдуу образдарын түзүүдө кыйла чеберчиликке жетишкендигин көрөбүз. Автор мезгили менен каармандарынын ички дүйнөсүнүн абалына кызыгып, алардын нюанстарын кармоого аракет жасайт. Тигил же бул курч кырдаалдарга карата алардын реакциясын гармониялуу берүүгө аракеттенет.

Н. Байтемиров 60-жылдарда көпчүлүк кыргыз акын-жазуучулары сыяктуу эле өз чыгармачылыгында моралдык, нрава-этикалык проблемаларга серп салып, анын ар кыл аспектилерин ачууга аракеттенгендиги байкалат.

Сөздүк

Көкөйүн кесүү — көңүлүн калтыруу, каары өтүү, жанга батуу.

Эмоциялык-экспрессивдик — толкундануу, кубаныч, кайгы, сүйүү, күйүү, ачуу, коркунуч сыяктуу сезимдерге толкунданып турган абалдардын таасирдүүлүгү, элестүүлүгү, жеткиликтүүлүгү.

Штрих — мүнөздүү белги (текстте бул сөз өтмө ушул маанисинде келген)

Кыян — жамгыр нөшөрлөп жааганда жүрүүчү сел.

Ассоциялашуу — психикалык процесстердин өз ара байланышы, аңсезимде пайда болгон элес, түшүнүк өзүнө окшош элести эске түшүрүү.

Оригиналдуу — 1. Башкаларга окшош эмес, башкаларды туурабаган; өз алдынча өзгөчөлүгү бар, айырмалуу. 2. Өз алдынча чыгармачылык иштин натыйжасында түзүлгөн; башкалардан алынган эмес, котормо эмес.

Архитектоника — көркөм искусство чыгармаларынын бөлүмдөрүнүн, эпизоддорунун өз ара ыңгай менен жайгаштырылышы.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Насирдин Байтемировдун «Сонундар дүйнөсү» романы качан жарык көрдү?
2. «Сонундар дүйнөсү» романы канча циклдан турат? Алардын аталыштары кандай?
3. Жазуучунун бул романында эмнелер сүрөттөлгөн?
4. Романдын башкы каарманы ким? Ал кандай күндөрдү башынан өткөрөт?
5. «Сонундар дүйнөсү» романынын кайсы циклында бүгүнкү күндөгү жаштардын жашоосу, эмгеги, сүйүүсү сүрөттөлөт?

6. Эки циклдан турган «Сонундар дүйнөсү» романынын идеялык-көркөмдүк мааниси жөнүндө айтып бер.
7. Окуган китептеринердин негизинде силер да өткөн мезгилдеги турмуш менен бүгүнкү турмушубузду салыштыра аласыңарбы? Жашоо-тиричилик мурда кандай болгон? Азыр кандай? Азыркы күндө адамзат турмушунда кандай жетишкендиктер бар?

МАНАСТААНУУ

«Манас» эпосу — кыргыз элинин дүйнөгө атагы чыккан улуу көркөмдүк-рухий мурасы. Мынакей, 11-класска келип, чоң турмуштун босогосунда турганыңарда ошол улуу мураска кайрадан кайрылып келип отурасыңар. Анткени «Манас» бир эле окулуп, анан эстен чыгып калчу нерсе эмес, бул биздин ар бирибизди өмүр бою коштоп жүрө турган түбөлүктүү асыл кенч. «Манас» — рухий нарк, тил казынасы, патриотизмдин бийик өрнөгү, улут сыймыгы. Ошондуктан «Манас» казынасынан дайыма азыктанып туруу, анын ордолуу ойлорун боюбузга, жан дүйнөбүзгө терең сиңирип, Ата Журтубуздун патриоту болуу, улуу мурасыбызды ар тарабынан үйрөнүп, «Манасты» беш колдой жатка билүү, аны менен сыймыктануу, аны кийинки муундарга туу кылып өткөрүү — биздин парзыбыз.

Бул курста силер дагы бир ирет «Манас» ааламына чабыттайсыңар, улуу эпостун эл оозунан жыйналуу, китеп болуп басылуу тарыхына мурдагыдан кеңири жана терең саякат жасайсыңар, манасчылар жана «Манастын» варианттары жөнүндө түшүнүк аласыңар, ыйык дастандын доорлорду, замандарды баскан татаал жана бай тагдырына күбө болосунар, кыргыз жана дүйнө окумуштууларынын «Манас» эпосу жөнүндөгү ар түркүн кызыктуу, терең, омоктуу ойлору, идеялары, пикирлери менен таанышып, өз алдыңарча ой жүгүртөсүңөр. «Манастануу» курсу силердин «Манас» жөнүндөгү түшүнүгүңөрдү дагы кеңейтет жана тереңдетет.

Эмесе, кымбаттуу окуучулар, силердин манастанууңарга ак жол! Быйылкы жылдын адабиятын «Манастан» баштап жатасыңар. Бул силердин келечегинердин кең боло тургандыгынын жышаанасы.

«МАНАС» ЭПОСУН ЭЛ ООЗУНАН ЖЫЙНООНУН ТАРЫХЫ

«Манас» качандыр бир кезде кагазга түшкөнбү?

Күнү-түнү тил безеп, таруудай чубуртуп, кумдай куюлтуп айлап-жылдап айтса түгөнбөгөн, деңиздей чалкыган «Манастын» эл оозунан жыйналуу, кагаз бетине түшүү, китеп болуп басылып чыгуу таржымалы өзүнчө бир өрнөк болчу чоң сабак, кызык окуя, үлкөн тарых. Кылымдар бою оозеки түрдө жашап келген керемет дастандын кагаз бетине түшүшү — бул «Манастын» жашоо тарыхындагы бурулуш окуя эле.

Бул ак калпак калктын рухий кенчинин түбөлүк өлбөс өмүрү үчүн, улуттук сөз өнөрүнүн, кыргыз көркөм маданиятынын келечеги үчүн жасалган улуу иш болучу.

Ала-Тоо ичинде ооздон оозго көчүп жүргөн улуу жомок, укмуштуу эпостун дайрадай чамынган азоо агымын кармап, күр-шар түшкөн толкунун токтотуп, кагаз бетине түшүрүүгө, нечендеген ак жүрөк, акылгөй инсандардын, окумуштуулардын, манасчылардын күн-түн тирмийген мээ-нети, түмөн түйшүгү, жаакты талыткан, калем күчүн арыткан опол тоодой эмгеги арналган. «Манаска» алгачкылардан болуп көңүл буруп, дастанды манасчылардан жазып алууга, эл оозунан жыйноого демилге көтөрүп, ак кагазга Манас чыйырын салган окумуштуу инсандарга, кыргыз атуулдарына таазим!

Борбордук Азиянын кемеңгер жана чыгаан уулдарынын бири Чокон Валихановдун XIX кылымда эл ичинен «Манастын» үзүндүсүн жазып алып жатып: «Бул, балким, кагаз бетине түшкөн биринчи кыргыз сөзү болуш керек», — деп жазганы бар. Балким, чын эле ошондойдур. Бирок башкача да ой жорууларды, божомолдорду, гипотезаларды айтса болот. Те байыртадан Тенир-Тоону, Ала-Тоону аралап эл аралык Улуу Жибек жолу өткөн. Кыргыз эли илгертеден нечен-нечен, далай-далай жазуу-сызуусу бар калктар менен алака-катышта жашап келген. Биздин эрага чейинки кылымдардан тарта, андан соң байыркы замандарда, орто кылымдарда, кийинки XIX кылымга дейре Орто Азияга да-

лайлаган византиялык жана араб, перс, кытай, түрк, орус, европа саякатчылары, тарыхчылары, окумуштуулары келишип, бул аймакта жашаган түркүн түрк калктарынын, анын ичинде кыргыздардын да жашоо-тиричилиги, жер-суусу, маданияты жөнүндө факты-материалдарды чогултушуп, көптөгөн эмгектерди жазышкан, кол жазмаларды калтырышкан.

Маселен, X кылымда Орто Азияда болуп кеткен географ, акын жана саякатчы Абу Дулафтын 1923-жылы Мешхед шаарынан табылган кол жазма китебинде кыргыздардын тамак-ашы, диндик жөрөлгөлөрү жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар. Балким, ошондой саякатчы-тарыхчылардын кай бирлери кыргыздын оозеки чыгармаларына көңүл буруп, маселен, «Манастын» саптарынан илим кызыкчылыгы үчүн кагазга түшүрүп жазып алышкандыр, ким билет? Анан калса, өз кезегинде Кыргызстандын аймагынан да билимдүү инсандар, окумуштуулар чыккан эмеспи.

Мисалы, токмоктук Жусуп Баласагын бабабызды эле аламы. Балким, өз учурунда чыгаан чыккан кыргыздын же түрктүн окумал, билимдүү уулдарынын айрымдары илгерикийин данктуу «Манас» поэмасынан кээ бир үзүндүлөрүн араб же уйгур жазмасы менен кагазга чиймелеп жазгандыр.

Ошондой илгерки кол жазмалар белгисиз бойдон алиге дейре бир жерде катылып же көмүлүп, же дүйнөнүн бир бурчунда архивдин түпкүрүндө саргайып жатышы да ажеп эмес. Балким, бир заманда алгач жолу кагазга түшкөн «Манас» сөзү табылып, сенсацияны да жаратар.

Сагымбай Орозбаковдон «Манастын» жазылып алынышы

1920-жылдардын башында эл чыгармачылыгын жыйноо комиссиясынын берген багыты алдында «Манасты» мурункудай туш келген жерден үзүп, олуп-чолуп жазбастан, атактуу үчилтикти — «Манасты», «Семетейди», «Сейтекти» ырааттуу толук жазып алуу идеясы пайда болот. Мындай демилгенин башында 1922-жылдан баштап Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатында Кыргыз илимий комиссиясын жетектеген Ишенаалы Арабаев турган.

Мына ошентип, 1922-жылы ошол туштагы белгилүү, айтылуу манасчы Сагымбай Орозбаковдон «Манасты» системалуу түрдө жазып алуу жумушу башталган. Нарындагы жайлоолордун биринде С. Орозбаковдон «Манасты» жазып алуу кандайча башталгандыгын экспедициянын жетекчиси Каюм Мифтаков күндөлүгүндө минтип эскерген: «Жыйылган элдин алдында тегерегиме Ыбырайды, Сапарбайды, Чаки Каптагаевди олтургузуп, бутка жаздык, анын үстүнө батнос коюп жаза баштадык. Бир нече бет жазгандан кийин калем сапты, жаздыкты, батносту Ыбырайга берип, өзүм Ыбырайдын бир нече бет жазганын карап олтурдум. Анын каты мага абдан жакты». Экспедициянын мүчөлөрү адегенде туура метод менен ишти башташкан.

1922-жылдын жай, күз айларында Сагымбайды өз эркине коюп, Нарындын жайлоолорун кыдыртып, эл аралатып, «Манас» айттырып, манасчынын өзүнө көнүмүш табигый шарттарда ырдагып, анан ошол кырдаалдарда эпостун саптарын кагазга түшүрүшкөн.

Каюм Мифтаков «Манасты» жазып алууга иштин баш жагында гана катышып, кийин бул жумушка аралашпаган. Дастандын «Манас» бөлүгүн толугу менен кагазга түшүрүүнү мугалим, фольклорист Ыбырай Абдырахманов 4 жыл бою тынбай жазып отуруп, жалгыз өзү жүзөгө ашырган.

Айта кетчү нерсе, кыргыздын айылдарында мугалим болуп иштеген Каюм Мифтаков Октябрь төңкөрүшүнөн мурда эле кыргыз жергесин аралап, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйнап жүргөн киши болгон. Тарыхчы С. Данияровдун маалыматы боюнча, ал 1923-жылы Түркстан АССРинин Эл агартуу комиссариатына 1325 беттен турган фольклордук материалдарды өткөргөн. Ал кол жазмалардын ичинде «Манас» да болгон.

1920—1930—1940-жылдарда оозеки чыгармачылыкты жыйноону активдүү улантып, Нарындан Тоголок Молдо менен Молдобасан Мусулманкуловдон «Семетей», «Жаныш-Байыш», «Эр Курманбекти», Таластан Бердибай уулу Эркебайдан, Конокбаев Сулаймандан «Манастан» бир нече үзүндүлөрдү, Кетмен-Төбөдөн Жаңыбай Кожековдон «Семетейди», Алай, Ноокат тараптан Т. Бекмуратов, М. Кабылов, А. Ташев, Ч. Садыков, А. Жумагулов, Т. Мамытов

деген адамдардан «Манас» менен «Семетейдин» айрым эпизоддорун жана башка толгон-токой поэма, уламыш, ыр, макал-ылакаптарды жазып алган. 1922-жылы Сагымбайдан «Манасты» жазып алууну баштаганда, фольклористика илими боюнча маалыматы бар билимдүү адам болгондуктан, К. Мифтаков Ыбырай Абдырахмановго кантип иштөө керек экенин алдын ала түшүндүрүп, өзүнүн баалуу илимий кеңештерин берген. К. Мифтаковдун кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жыйноого кошкон салымы зор.

1922-жылдын жайында өкмөттүн жана экспедициянын көрсөткөн ишенимине жана өтүнүчүнө шыктанып, Сагымбай «Манасты» Нарындын жайлоолорунда чын ыкластан эргип айтып, кыска мөөнөттө Манастын төрөлүшүнөн баштап, кыргыздардын Алтайдан Ала-Тоого келишине чейинки эпикалык сюжетти бүт жаздырууга үлгүрөт. Бирок андан ары иш дайыма эле ушундай жакшы темпте жүрбөгөн. Дайыма эле жайлоолоп жүрүп «Манасты» жаздырууга мүмкүнчүлүк боло берген эмес. Ыбырай Абдырахманов: «1924-жыл, январь. Ат-Башыда Манастын Алооке хан менен болгон окуясын жаздырып жатабыз. Жатканыбыз бир кичинекей там. Бир жолу түн ортосуна чейин жазып олтурабыз...» — деп эскерген. Ушундай өзүн тыншап угуп, кубаттап шыктандырып, эргитип турган аудиториясынан ажырап, тамга же боз үйгө камалып, маңдайындагы ак кагазга үнүлгөн жалгыз адамга ыр саптарын бирден кармап «эжелеп» айтып жаздырганда тоо суусундай буркан-шаркан түшүп ырдап жүргөн Сагымбай алиги Василий Радловдун манасчысындай болуп туттуруп, сөзү бөгөлүп, цирктин тар аянтында кысылып чуркаган аргымактай эркин «таскактай» албай көп кыйналган. Ыбырай Абдырахманов минтип жазат: «Сагымбай «Манасты» жаздырганда тез айтып бербей, токтоп, ойлонуп отурар эле, анткени өтө күчтүү болгондуктан камалып, буулугуп токтоп жүргөндүгүн кийин билдим».

«Манасты» жаздырган 4 жыл Сагымбай манасчы үчүн көр оокаттан да кыйналып, кедейчиликтен азап чегүүнүн да жылдары болгон. К. Мифтаков 1922-жылкы күндөлүгүндө төмөндөгүдөй деп жазат: «Сагымбайдын үйүнө келдик. Келсек үйү курумдай кара болуу менен бирге, миң жерден тешиги бар эле. үйгө кирсек жылаңач алты баланын (1–12-

жаштарда) олтурганин көрдүк. Алардын бардыгы да кыз эле. Бир аздан кийин каптан көйнөк кийген чоң кызы келип кирди (14 жашта). Үйдүн ичин карасак, бир эски кийиз, эки жырткыч кирлүү жууркан, бир казан, бир аяктан башка эчтеке жок эле».

Чындыгында, 1916-жылкы үркүндө Кытайга качып, жыйнаган-тергендеринен ажырап, ач-жыланаң кайра элге кайтып келген манасчынын революциядан кийинки материалдык абалы оор болгон. Сагымбай оокат-турмуштан кыйналгандыктан, «Манасты» жаздыруудан колу бошобой, мунун айынан үй-бүлөсү кароосуз калып каржалганын арыз кылып ырга айлантып, эпостун окуяларынын бүткөн жерлеринен көп жолу ошол арыздарын улап жаздырып, кол жазма тапшырылса, тийиштүү чоңдор окуп, материалдык жардам көрсөтөр же мыйзамдуу гонорар ыйгарышар дегендей үмүттө болгон.

Ошондой арыздардын айрымдары төмөндөгүчө жазылган:

*«Баламдын асты он беш жаш,
Бир үйүмө караган
Арбыны аял он төрт баш».*
*«Адабият жөнүнөн
Айткан акын бакырга
Назарың сал толгонуп».*
*«Нарын өйүз дубаным,
Азирет! — деп турамын.
Ал-абалым жөнүнөн
Жай айтып жардам сурадым».*

Бирок улуу дастанды кагазга жаздырып жаткан даркан манасчыга өкмөт тарабынан убагында жардам болгон эмес экен.

Сагымбай жаздыруу жумушун аргасыз токтотуп, үй-бүлөсүнө каражат табуу үчүн жумалап, айлап эл аралап, «Манас» айтып кеткен учурлар аз эмес болгон. Ушунун айынан иш үзгүлтүккө учурап, «Манасты» жазып алуу жумушу создуккан. 1925-жылы Сагымбай катчы Ы. Абдырахманов — экөө Ташкенге чакырылып, иштин ыксыз создукканына тынчсызданган И. Арабаевден «иттин тезеги дары десе дарыянын башына кетет» деген ырас го. Сагымбай, билген

«Манасынды тез жазып бүтүрсөңчү, болбосо сотко беребиз» — деген капааттанган, капаланган сөз угуп, нааразы болуп, маанайы чөгүп, Кочкорго кайра кайтып келет. Бул жагдай иштин андан аркы жүрүшүнө өзүнүн терс таасирин тийгизбей койгон эмес. «Манасты» жазуу ишинин орто ченинде Сагымбай манасчы ооруга да чалдыгып, кийинчерээк унутчаак болуп, кээде мандайында турган катчы Ыбырай Абдырахмановду тааныбай, үйдөгү аялын «Сен кимсиң?», «Сен кимдин аялысың?» деп сурап, анан «Мен эмне болуп баратам?» деп, санааркап тынчы кетчү экен (Ы. Абдырахмановдун эскерүүсү). Манасчынын ден соолугунун мындай абалына анын кысталган кыйын турмушу, жомокту жаздыруу ишинин оорчулугу таасирин тийгизбей койгон эмес.

Кыскасы, Сагымбайдан «Манас» жомогун жазып алуу оңой-олтоң иш болгон эмес. Бул жумуш манасчы үчүн материалдык жана моралдык кыйынчылыктардын шарттарында өткөн. «Иштин аяк жагында Сагымбай баштагыдай көңүлү келбей, мен жалынып, ары жак, бери жагына чыгып жатып айттырып жаздым. Чоң Казаттын урушун эң тар жаздырды. Мен канчалык жабышып атсам да, «менин билгеним ушул» деп болбоду», — дейт Ы. Абдырахманов. Ошентип, акыры, 1926-жылы август айында улуу жомоктун «Манас» бөлүгү толугу менен жазылып бүткөн. Сагымбайдан жазылып алынган тексттин көлөмү 180378 ыр жолун түзөт.

Иштин соңунда манасчынын ооруп, оор шартка туш келишине байланыштуу тексттин аяк жагында айрым эпизоддордун көркөмдүгү кичине солгундап, кайталоолорго жол берилип, баяндоодо бир аз иретсиздик орун алып кеткендигин «Манас» изилдөөчүлөр белгилеп келишет. Бирок мындай мүчүлүштөргө карабастан, көркөмдүк наркы жогору «Манастын» байыртан бери келаткан негизги сюжеттик окуяларын кеңири жана толук камтыган, илгерки кыргыз турмушун ар тарабынан сүрөттөп тасмага тарткандай даана берген, идеялык чабыты кенен, руханий-философиялык мааниси терең, деңиздей чалкыган гениалдуу вариант кагаз бетине түшүрүлгөн. «Кырк жылдан ашуун калк арасында аткарылып, элдик кеңири талкуудан өтүп, көптөгөн угуучулардын каалоолору эске алына келип түзүлгөн Сагымбайдын варианты мазмуну терең, өзгөчө жогору көр-

көмдүк денгээлге көтөрүлгөн. Вариант кыргыз элинин салт-санаасын, үрп-адатын, ишеним-түшүнүктөрүн, ыйман-абий-ир жөнүндөгү көз караштарын, басып өткөн жолунун урунттуу учурун кеңири баяндайт. «Манас» кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы деген бүтүм-корутунду ойдун терең ишенерлик таасын фактыларын, далилдерин белгилүү тексттердин ичинен эң алды менен ушу Сагымбай айткан варианттан табууга болот» (Самар Мусаев).

Ой келет, мына ушундай уникалдуу, гениалдуу «Манасты» көкүрөгүндө көтөрүп жүргөн алп талант Сагымбайга, кокус 1920-жылдары көңүл бурулбай, манасчынын көзү өтүп кетип, бул вариант жазылбай калса эмне болот эле? Анда кыргыз калкынын көркөмдүк рухий казынасы бир жеринен олуттуу мүчүп турмак. Ушундай кайталангыс керемет шедеврди манасчыны төрт жыл бою артынан калбай ээрчип, ысык-суукка, азап-тозокко чыдап каармандык менен кагазга түшүрүп, ак калпак кыргыздын алдында атуулдук эрдик жасаган фольклорчу Ыбырай Абдырахмановго миң мертебе таазим! Иштин акырында Сагымбай да Ыбырайдын эмгегин баалап: «Жазган молдо Ыбырай, жашы акты эки көзүнөн», — деп ырдаган.

Ыбырай Абдырахманов 1888-жылы Жети-Өгүздө туулган. 1905-жылы Караколдогу «жаңы тартип» мектебин бүтүрүп, мугалимдик кесипти аркалаган. 1935—1960-жылдарда Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда илимий кызматкер болуп иштеген. Фольклорист жана этнограф Ы. Абдырахмановдун башка манасчылардан да «Манасты» жыйноодо жана эпосту бастырып чыгарууда сиңирген эмгеги зор. Өзү да манасчы болгон. Өзүнүн «Манас», «Семетей», «Сейтек» вариантын жараткан. Илимий агартуу чөйрөсүндө аны өтө урматташып «Ак молдо», «Молдоке» дешчү.

«Манас» эпосу Саякбайдан кандайча жазылып алынган?

Сагымбай Орозбаковдон жазылып алынган эпостун эстен чыккыс эң сонун вариантынан башка дагы бир опол тоодой орошон «Манас» бар. Бул «XX кылымдын Гомери»

Саякбай Каралаевдин варианты. Бул «Манас» да тарыхтын, тагдырдын кыргызга берген тартуусу. Эмесе, мындан аркы кеп ошол сейрек кездешкен феномендин кагаз бетине кандайча түшүрүлгөнү жөнүндө болсун.

«Сагымбайдын айткан «Семетейи» эң башкача кызык эле. Жазылбай өзү менен кошо кетти», — деп эскерген Ыбырай Абдырахманов, кезегинде. Оорусуна байланыштуу Сагымбайдан «Семетей», «Сейтек» жазылбай калып, алп манасчыдан эпостун «Манас» бөлүгү гана бизге мураска калганын дагы бир жолу баса белгилеп өтөлү.

Эми алдыда эл арасынан «Манасты» да, «Семетейди» да, «Сейтекти» да катары менен айтып жаздырууга жарай турган чыгаан жомокчуну издеп табуу милдети турган эле.

1930-жылга чейин Ысык-Көлдө Саякбай Каралаев аттуу чоң манасчы бар экенин Бишкектеги билимдүү чөйрө, элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноочулар дегеле билген эмес экен. Атүгүл, Ысык-Көлдөн чыгышкан алгачкы интеллигенттер Касым Тыныстанов менен Хусейин Карасаевдин да Саякбай манасчы жөнүндө кабарлары болбогон.

Бирок 1918-жылдан тарта Кызыл Армиянын катарында болуп, граждандык согушка катышып, Алма-Ата, Бухара, Ашхабад, Жаркент жактарда совет бийлигинин душмандарын талкалоого катышып, үч жылдан соң Ала-Тоого кайтып келген Саякбай 1920-жылдары эле эл арасында күпүлдөп «Манас» айтып, жомокчулук талантын курчутуп, Тайтору күлүктөй таасын чуркап калган учуру эле.

Түгөлбай Сыдыкбеков минтип эскерет: «1927-жылдын март айы болуу керек. Мен Караколдо (Пржевальск) окуп жүргөн кезим. Манасчы келди деген соң, мен сабакты бышыктоону коюп, коңшумдукуна бардым. Эшиктен төргө чейин аял-эркек жык топтолушуптур. Боз шинелди желбегей жамынып, төрдө отурган арыкчырай, кызыл тоголок адам жаңы эле айта баштаганбы, үнү улам ачыла, ыргагы улам көтөрүлө берип, өзү да кызып, күпүлдөп чубурган алп сөздөрүн мөндүрдөй сабатып жибергенде, тымып олтурган кишилер козголушуп:

— Э, бали! — деп сүрөй калышат. Мен улага жактан орун алгам. Ушуга дейре мындай жетик айткан манасчыдан укпагандыгымбы, же «Тайторунун чабышын» чоң ма-

насчынын оозунан биринчи угуп жаткандыгымдан болду-бу, билбейм. Айтор, тиги боз шинелчен кызыл тоголок адам эчен албан көркөм, элестүү жомок сөздөрүнүн сыйкырдуу күчү менен мени арбап алды. Ал улам кызып, улам күпүлдөгөн сайын, тек кандайдыр бир жомоктогудай жер-суунун көркү көз алдыма тартылып, зор алп кебетеленген кишилердин элестери көрүнүп, үндөрү эшитилип, укмуштай чоң-чоң аттардын туяктарынан чыккан дүбүрттөр келип... биз олтурган үй толо кишилер баарыбыз бүтүндөй ошо алп дүйнөгө аралаша бердик. Айтор, мезгилдин өткөнү сезилген жок. Ошол түндөгү ортодо коюлган чырагдандын жарыгында курчай отурган кишилердин кубаттоосунда Сакемди биринчи көрүшүм. Сакемдин Тайторуну чаптырышы эч кетпес, өчпөс элестей көз алдымда сүрөттөлүп калды».

1930-жылы Сагымбай Орозбаков каза болгондон кийин Ленинграддан Чыгыш институтун бүтүрүп келген жаш окумуштуу Хусейин Карасаев атайын тапшырма менен «Манас» айткан адамдарды издеп табуу үчүн Ысык-Көлгө командировкага келет да, эл аралап жүрүп, көл башынан Койдуу деген семетейчиге жолугуп, ал кишиден Саякбай Карала уулунун кабарын угат. Х. Карасаев дароо Саякбайды издеп таап, таанышып, анан манасчыны үгүттөп, Бишкекке ээрчитип келет.

Борборго келген Саякбайдын манасчылык өнөрүн сынап көрмөккө акын, окумуштуу Касым Тыныстанов, тарыхчы Белек Солтоноев, өкмөт адамы Осмонкул Алиев жана башкалар Хусейин Карасаевдин үйүнө чогулушат. Х. Карасаев «Манасчы Саякбай Карала уулун табышым» деген макаласында ошол учурду минтип эскерет: «Касым эл менен отурганда тамашалап сүйлөгөн, адамдарга ат койгонду жакшы көргөн киши болчу.

Бул отурушта да Касым Тыныстанов жөн отурбай: «Сен бозонун тобун жеген тор быштыдай неме экенсиң», — деп, Саякбайга ат коё салса болобу. Саякбай Карала уулу жүрөкзаада болуп саруулап калды. Эшикке чыгып кеткен, бир кезде мени чакырды.

— Ой, Хусейин, тиги жерде отургандардын ичиндеги энгечер, башы чарадай, боз жалпак киши манасчыбы?

Сакемдин сүрдөп калганын байкап:

— Андан чочулабаныз, сизден башка манасчы жок. Ал Тыныбектен жаттап алганын айтып атат. Жакшылап, өзүңүз үйрөнгөн элдин арасында отургандай, «Манасыңызды» келиштирип айтып бериңиз. Ошолор жактырып калса, жаздыруунун чарасын көрөбүз, — дедим. үйдө отургандар «Чоң Казаттан» айтууну талап кылышты. Саякбай жакшы аткарды. Айрыкча «Манаста» Алмамбет менен Чубактын жол талашканын келиштирди. Андан кийин мен Койдуу карыядан уккан «Тайторунун ат чабышта чыкканын» айтууну сунуш кылдым. Саякбай аны өзү кошо ыйлап аткарганда, отургандар кошо жашыды.

Мына ошентип, Саякбай билермандардын сынынан да өттү. Отургандар бир ооздон Саякбайдын «Манасы» жазылсын деген пикирге келишти. Саякбайды эл ичинен табуу, жаңы манасчы менен таанышуу жана андан «Манасты» жазып алуу мына ушинтип башталган.

«XX кылымдын Гомеринен» эпосту жазып алуу 1930-жылдардын башынан 1960-жылдардын аягына чейин созулган. 1930—40-жылдарда жомокчунун оозунан эпостун бардык бөлүмдөрү: «Манас», «Семетей», «Сейтек», булардын уландысы катары «Кенен», «Алымсарык», «Кулансарык» жазылып алынган. Бардыгы 500553 сап ырдан турат. Бул вариантты жазып алууга К. Жумабаев, Ж. Рисов, Ж. Бекбаев, Р. Кыдырбаевалар катышып, бирок тексттин көпчүлүк бөлүгү кайра эле ошол Ыбырай Абдырахмановдун чаалыкпаган күжүрмөн эмгеги аркылуу кагазга түшүрүлгөн.

Манасчыдан трилогияны жазып алуу жумушунун кыйын-кезедүү түйшүгүнөн бир элести көз алдыга тартып өтөлү. Жекшеналы Бекбаев 1945-жылдын жай айын эскерип, төмөнкүчө жазат: «Саякбай көп элдин алдында айтып көнүп калгандыктан, ырды төгүп эле тургусу бар. Бирок азыркы шартты эске алып, ал он чакты сапты бир таштап коёт да, мен толук жазып бүткөнчө эргип, бир калыпта боло албай, мени айланып, аркы-терки басып калат. Кээде андан да көбүрөөк айтып жиберет. Мен шашып калам. Мындай учурда ал абалды сезе коюп: «Кайсы жерге келдик эле, жазылган акыркы 3—4 сапты окуп берчи» — деп суранып, зарыл тактоолорду да киргизет». «Манас» изилдөөчүлөрдүн бирдиктүү пикири боюнча, Саякбайдан 1930—1940-

жылдарда жазылып алынган вариант эпостун эң толук жана идеялык-көркөмдүк келбети келишкен, төгөрөгү шай келген вариант болуп эсептелет. Мына ошентип, Саякбай Каралаевден тарыхта биринчи жолу «Манастын» үч бөлүмү тең ырааттуу түрдө жазылып алынган жана башка манасчылардын эч кимисинен минтип үчилтик толугу менен чыпчыргасы коробой жазмага түшкөн эмес. «Ырас, Шапак, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Тоголок Молдо сыяктуу ага замандаш бир катар манасчылардан да трилогиянын үч бөлүмү тең жазылып алынган. Бирок алардын варианттарында эпостун бардык окуялары бир кылка эмес, бир эпизод кенен деталдаштырылып сүрөттөлсө, экинчи бир эпизод кыска айтылат, схема түрүндө берилип же айрым учурда таптакыр эскерилбейт. Саякбайдын варианты «Манас» үчилтигин бардык бөлүмдөрүнүн салттык окуяларын толук камтуу менен бирге, анын бардык эпизоддорун жетер чегине жеткире кенен деталдаштырып сүрөттөгөнү менен орошон айырмаланат». 1952-жылы С. Каралаевден «Манасты» кайра башынан жаздыруу жумушу жүргүзүлгөндүгүн, бул иш окумуштуулар Б. Маленов, Ж. Таштемиров жана К. Исмаилов тарабынан аткарылгандыгын белгилеп кетишибиз керек. Бирок бул иш 1940-жылдардын аягында, 1950-жылдардын башында, өлкөнүн саясий атмосферасында 1937-жылдагы сыяктуу «кара булут» кайрадан пайда болуп, бир катар мериктем мамлекеттердин калктарынын элдик эпосторуна саясий айыптар тагылып, анын ичинде «Манаска» карата да «реакциячыл-буржуазиячыл» деген тескери сөздөр айтылып турган шарттарда жүргүзүлгөн. Өз тагдырынан чочулаган манасчы эпосту мурдагыдай эргибей, күйүп-жанбай, маанайы чөгүнкү жүрүп кыскарган түрдө жаздырган. Дал ошол учурда Саякбай Каралаевди иш үстүндө көргөн «Манас» изилдөөчү окумуштуу Самар Мусаев минтип жазат: «Манасты» кайра жаздыруу аракетин эпосту сактап калуунун жолудур деген үмүт менен иштин жүрүшүн көрүү үчүн атайын барып, тексттердин жаздырылышын карап отурдум. Саякбай аксакал менин көзүмө мурдагы көргөнгө караганда жүдөнкү тарткансып, өзүн кармашы, сүйлөгөн сөздөрү басмырт көрүндү. Бир саатка жакын угуп олтуруп, мен чыгып кеттим. Иштелип жаткан иштин ма-

нызы мага жаккан жок. Анткени ошол кездеги айланада болуп жаткан чуунун түпкү теги эмнеде экендигин ачык түшүнө албаган манасчы эпосту көз көрүнөө эле коммунисттик идеологияга ылайыктап «редакциялап» жатканы даана байкалып турган».

Идеологиялык-саясий «кара булут» тарагандан кийин, өзгөчө 1960-жылдары улуу манасчы өзүн эркин сезип, улгайыңкы тартып калса да жаңы дем, жаңы күч менен бүркүттөй шаңшып, радио, магнитофон, кинотасмаларына, пластинкаларга «Манасты» айтып жаздыра баштайт. 1968-жылы Самар Мусаев, Сапар Бегалиев тарабынан С. Каралаевдин айтуусунда «Манас» үчилтиги кайрадан үчүнчү жолу 2750 метрлик магнитофондук тасмага түшүрүлгөн. «Манас» үчилтигин Саякбайдан үчүнчү жолу магнитофонго алуунун себебине бир аз токтолуп өткөнүбүз он. Бирок кепти мындайраактан баштайлы.

Манасчыны биз качан манасчы деп айтабыз? Манас айтуу өнөрү өзүнүн жандуу табигый стихиясы менен, өзүнүн бүткүл «жапайы» көркү менен кандай учурда кашкайып даана көрүнөт? Манасчыны «Манас» айтып атканда көр. Манасчы «Манас» айтып жатканда гана нагыз манасчы. Маселен, көпчүлүккө белгилүү го, Саякбай «Манасты» капчыгайдагы таштан ташка урунуп чамынып агып жаткан тоо суусундай күрпүлдөп, шаркыратмадай шаркырап агып, бирде бороондой боздоп, шамалдай ышкырып, бирде түзгө түшүп аккан суудай жайлап, кайрадан буркан-шаркан түшүп, бүткүл денеси солкулдап, кан тамырларында «кыян» жүрүп, сыйкырчы немедей каармандардын дал өзүнө айланып, алардын көзү менен ыйлап, жүрөгү менен күлүп, кайрадан бүркөлүп, каарданып, үргөнчтүн суусундай өркөчтөнүп ташкындап, көбүрүп-жабырып аткараар эле. Бир чоң жыйында Саякбайдын ушинтип «Манас» айтканын көрүп, орус академиги Козин толкундануу менен мындай деген: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын уккамын. Бирок Каралаев сыяктуу укмуштуудай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп, катуу таасирлендик». Тил билбеген адамдын «Манасты» түшүнүп жаткан себеби Саякбайдын айтуусунда эпостун мазмуну

анын сөзүндө гана эмес, манасчынын обонунда, кыраатында, эмоциясында, көз жашында, миң кубулган үнүндө, миң өзгөрүлгөн өңүндө, кылдат кыймылында, мимикасында, пластикасында жашап атат. Ошон үчүн түшүнүктүү болуп атат. Манасчы бир эле учурда акын да, обончу, композитор да, актёр дагы. Манасчы таасир кылуучу каражат-куралдардын бүтүндөй комплексине ээ. Манасчы кыргыз чөлкөмүндө мына ушул көркөм комплекс аркылуу аудиторияга бир учурда, бир моментте күчтүү таасир көрсөтүп, калайык-калкты өзүнө магнит сыяктуу тартып алып жатат. Кыргыздардын илгертен «Манасты» тамшанып угуп келгени манасчылардын мына ушундай өзгөчө касиетине, өнөрүнө тыгыз байланышкан.

Манасчыны табигый чөйрөсүнөн, кыйкырык-сүрөөнгө алып турган аудиториясынан ажыратып, лабораториялык жасалма шартка жалгыз коюп, саптарды бирден терип айттырып жаздырганда манасчыда көбүрүп-жабырган эмоция жоголуп, жамгырдай шатырата төккөн импровизация жанып, чыгармачылык эргүүдөн улам көөдөндүн түпкүрүнөн күтүүсүздөн ыргып чыккан ажайып саптар азайып, текст кыйла эле даражада өнүнөн, боёгунан азып кагазга түшөрү көрүнөө турган чындык.

Кагазга түшкөн текст ал канчалык баракка кооз түшсө да, чын-чынына келгенде, чыныгы, нагыз «Манастын» өзү эмес. Кагаздагы текст, ал манасчыдан, анын үнүнөн, мимикасынан, буркан-шаркан түшкөн динамикасынан, артистизминен ажыраган «Манас».

А чыныгы «Манас», жогоруда айтылгандай, эл алдында манасчынын күпүлдөгөн аткаруусунда, айтуусунда, жомокчунун толкуп-ташкан эмоциясында жана пластикасында жашаган «Манас» болуп эсептелет.

Самар Мусаев жана Сапар Бегалиев 1968-жылы Саякбайдан «Манас» үчилтигин үчүнчү ирет баштан-аяк магнитофондук тасмага түшүрүү ишин башташканда мына ушундай чыныгы, нагыз, табигый «Манасты» жазып, тарыхка калтыруу максатын көздөшкөн. Аталган «Манас» изилдөөчүлөр Саякбай бул жолу мурда 1930—1950-жылдарда айтып жаздырганын кайра сапма-сап кайталайбы же негизги сюжеттик өзөктү сактап, бирок окуяларды жаңы сөз, бөлөкчө

вариациядагы ыр жолдору менен айтар бекен деген суроолорду коюп, манасчылык өнөрдүн сырын теренирээк изилдөөгө мүмкүндүк түзө турган материалдарды топтоону да алдыларына максат кылып коюшуптур. Кыргыз илимдер академиясынын президиуму мындай демилгени колдоп, атайы каражат бөлөт да, С. Мусаев менен С. Бегалиев Саякбай Каралаевди Ысык-Көлдүн күнгөй-тескейинде эл алдында табигый шарттарда «Манас» айттырып, эпостун бардык бөлүмдөрүн тасмага жазып алышкан.

Мына ушинтип, окумуштуулар чоң эрдик иш жасашкан. Эки окумуштуунун жүзөгө ашырган бул иштеринин тарых үчүн, эл-журтубуз үчүн опол тоодой мааниси бар. Учурунда бул иштин маанисине түшүнүп, манасчы кадимкидей жашып, көзүнө жаш алып туруп: «Кемпиримден ажырап, карылык басып, ооруга чалдыгып калганда жолукпадыңарбы. Мен кадимкидей күүлү-күчтүү, «Манасты» күпүлдөтүп айтып турганда ушундай кылып жазсанар армансыз болбойт белем», — деп айтып, ыраазычылыгын билдирген. Саякбайдын магнитофонго айткан үчилтик «Манасынын» тексти кандай айтылса, ошондой түрдө кайра кагазга түшүрүлүп, азыр текст да, тасма да Кыргыз илимдер академиясынын кол жазмалар фондусунда сакталып турат.

Белгилей кете турган нерсе, магнитофонго түшүрүлгөн «Манастын» чоң бөксөлүгү, өксүгү да бар. Магнитофондук тасмага жазылгандардын бардыгын эсептегенде, С. Каралаевдин 1930—1940-жылдарда айтып кагазга жаздыргандарынын 10 проценттейи гана. Себеп дегенде, манасчыга кенен мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүнө карабастан, улуу жомокчу 74 жашка чыгып, алдан-күчтөн тайып карып калгандыктан, «Манас» трилогиясын толук айтып берүүгө күч-кубаты жете бербеген. Анын үстүнө, С. Мусаевдин эскергенине караганда, ошо кезде Саякбай аксакал бир аз унутчаак да болуп, «Манастын» бир катар эпизоддорун эсинен чыгарып, эпосту мурдагыдай ырааттуу түрдө айтпай, кайран дулдүл арып, ташыркап калган кези экен. Ошон үчүн окумуштууларга манасчы күпүлдөп турган чагымда неге ушинтип жазбадыңар деп айтып, өкүнүч кылган турбайбы.

Өйдөдө айтылгандай, чыныгы, нагыз «Манасты» жазып алуунун көз карашынан караганда, 1968-жылкы магнито-

фондук жазманын дагы бир жетишпеген жагы — тасмага манасчынын сөзү, үнү, эмоциясы түшүрүлүп, ал эми жомокчунун актёрдук кыймыл-аракети, мимикасы, көп маанилүү кайталангыс жестикуляциясы кармалбай тышкары калып калгандыгында. Муну, чындыгында, магнитофон кармай албайт эмеспи. Бул анын колунан келбейт. Демек, чыныгы, нагыз «Манаска» илим жана эл-журт али ээ болгон эмес десек жаңылбас элек. Чыныгы «Манасты» турган турушу менен өз өңүндө толук сүрөткө алуу кино өнөрүнүн гана колунан келмек эле.

Бирок 1940—1950—1960-жылдарда Саякбайды «Манас» трилогиясын башынан аягына чейин күпүлдөтүп айттырып, бүткүл эпосту толук чыныгы табигый кебетесинде манасчынын булактай оргуштаган сөзүн, миң кубулган үнүн, дайрадай чамынган кыймыл-аракетин, ооздорун ачып угуп, кыйкырык-сүрөөн менен коштогон аудиториясы менен кошо кинотасмага түшүрүп алууга өкмөт да, окумуштуулар да, чыгармачыл чөйрө да чыгынбаган, маани бербеген. Өзүнүн жан дүйнөсү жана психологиясы жагынан «Манастын» каармандарына жакын турган кечээки Саякбайдын — илгерки манасчылардын акыркы могикаанынын чыныгы, нагыз «Манасы» баштан-аяк киного тартылып калганда, бул эмгек кыргыз үчүн да, жалпы адамзат үчүн да уникалдуу, баа жеткис эстелик болмок. Ошентсе да бүгүн биздин алакан куру эмес. Кинорежиссёрлор Болот Шамшиевдин, Мелис Убукеевдин күч-аракеттери менен алп Саякбайдын чыныгы «Манасынын» бир катар бөлүктөрүнүн, айрым фрагменттеринин кинотасмага түшүрүлүп калганына канимет.

Улуу эпостун жарыяланыш тарыхы

1920-жылдардын аягынан 1950-жылдардын башына чейинки сталиндик тоталитардык системанын тушунда, ишенимиң, ынанымың, тегин үчүн саясий куугунтуктоолордун доорунда, элдин эзелки мурастарына «феодалчыл-буржуазиячыл, реакциячыл» деген сыяктуу жалаалар жабылып турган учурда жанагыдай кыйынчылык, зор мээнет менен жыйналган, жазылган «Манас» чоң-чоң китептер, томдор

түрүндө кең-кесири жарыялана да, эл ичине басылма катары кенен-чонон тарай да алган эмес. Буга бир жагынан жыйналган кучак жеткис материалдарды илимий жактан системага салып, басмага чапчаң даярдоого алгачкы учурларда тийиштүү тажрыйбанын, теориялык камылганын жетишпегендиги да себеп болгон.

Финансылык кыйынчылыктар, 1937-жылдагы каардуу репрессия, Улуу Ата Мекендик согуш кедергиликтерин тийгизбей койгон эмес. Анан кыргыз баласын демейде ыкшоолук, кашандык, камырабастык да коштоп жүрөт эмеспи. Мына ошентип, жогорудагы 1925-жылы И.Арабаев чыгарган Тыныбектин айтуусундагы «Манастан» башка 1920—1930-жылдарда чогултулган «Манас» материалдары боюнча өзүнчө китептер жарык көрбөгөн. Сагымбай манасчы өзү жаздырган «Манастын» китеп же брошюра болуп чыкканын көрбөй армандуу болуп о дүйнөгө аттанган.

Негизи, 1930-жылдардан тарта эле «Манасты» чыгарууга аракеттер көрүлсө да, 1940-жылдан баштап гана эпостун айрым тандалган эпизоддорун жарыялоо боюнча реалдуу практикалык кадамдар жасалган. 1940—1944-жылдарда «Манас сериялары» деген аттын алдында брошюра түрүндөгү бир нече кичине китепчелер жарык көргөн. Бул китепчелер эбак библиографиялык сейрек көрүнүшкө айланган. Соңку муундар бул брошюралар жөнүндө дээрлик билбейт. Ал китепчелер төмөнкүлөр болгон. Сагымбай Орозбаковдун айтуусу боюнча: Манастын балалык чагы, Фрунзе, 1940-жыл. Алооке кан, Фрунзе, 1941-жыл. Макел дөө, Фрунзе, 1941-жыл. Алгачкы айкаш, Фрунзе, 1942-жыл. Биринчи казат, Фрунзе, 1944-жыл. Саякбай Каралаевдин айтуусу боюнча: Каныкейдин жомогу, Фрунзе, 1940-жыл. Каныкейдин Тайторуну чапканы, Фрунзе, 1941-жыл. Манастын өлүмү, Фрунзе, 1940-жыл. Тоголок Молдонун айтуусу боюнча: Семетейдин Букардан Таласка келиши, Фрунзе, 1941-жыл. Майдан, Фрунзе, 1942-жыл. Акмат Рысменде уулунун айтуусу боюнча: үргөнч, 1941-жыл. Ушул китепчелердин көпчүлүгүн басмага даярдаган Ыбырай Абдырахманов болгон. Айрымдарын Ө. Жакишев, Ж. Бейшекеев, К. Рахматуллин белендеген.

1945—1952-жылдарда, жогоруда учкай эскертилгендей, өлкөдө жагымсыз идеологиялык жагдай түзүлүп, «Манастын» төбөсүндө саясий «кара булут» пайда болгондугунун себебинен эпосту бастыруу иши токтоп калат. 1952-жылы «Манастын» элдүүлүгүн тактоого, аныктоого арналган айтылуу бүткүл союздук илимий конференцияда «Манас» элдик эпос деп табылып, илимий жыйындын катышуучулары улуу жомоктун бириктирилген вариантын түзүп жарыкка чыгаруу жөнүндөгү бүтүмгө токтошкон. Мына ушундай чоң абройлуу жыйындын олуттуу тыянагынан кийин Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда ири манасчылардын варианттарындагы көркөмдүк наркы бийик мыкты эпизоддорду жана окуяларды тандап алып, «Манастын» салттык сюжеттик өзөгүнө синтездеп, түрдүү версиядагы «Манастын», «Семетейдин» мүнөздүү, типтүү, «чүйгүн» жерлерин борбордук сюжет менен ашташтырып, эпостун кыскартылып бириктирилген курама вариантын төрт чоң томдук түрүндө чыгарууга активдүү даярдыктар көрүлө баштаган. Бириктирилген вариантты чыгаруу боюнча дүйнөдө мурдатан тажрыйбалар боло келген. Эл ичинде бытыранды түрүндө жашаган армяндардын «Давид Сасунский» жана финдердин «Калевала» эпосторунун ар түрдүү версиялары бир нукка салынып бириктирип, жарыкка чыгарылгандыгы дүйнөлүк илимий чөйрөгө маалым эле. Ушул тажрыйба эске алынган. Мына ушинтип, эпостун кыскартылган курама вариантынын 1- жана 2-томдору профессор Б. Юнусалиевдин кеңири баш сөзү менен 60тан ашык басма табак көлөмүндө, миндеген нускада, «Манас» деген наамда (азыркы Бишкекте) жарык көргөн. 3-китеп — «Семетей» томдугу 1959-жылы, 4-китеп — «Сейтек» 1960-жылы басмадан чыккан.

1957-жылып тарыхта биринчи жолу атактуу «Манас» трилогиясынын негизги сюжеттик өзөгүн баштан аяк камтыган төрт томдук чыгып, калайык-калкка тартууланышы кыргыз элинин турмушундагы зор маанилүү окуя болгон. Көптөн күткөн «Манастын» чыгышын эл маңдайы жарыла сүйүнүп, тебетейин көккө ыргытып тосуп алган. «Манас», «Семетей», «Сейтек» жаштардын колунан түшпөй, абышка-кемпирлер күндүзү да, түндөсү да балдарга окутуп, чен-

де жок кызыгуу менен көздөрүнө жаш алып угушкан. Бириктирилген вариантты түзүүгө жана чыгарууга жетекчилик кылган профессор Болот Юнусалиев «Манастын» ошол төрт томдугуна арнаган «Кириш сөзүндө» төмөндөгүчө жазган: «Кыскартылган вариантты түзүүчүлөр — К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбековдор оор милдетти ийгиликтүү аткаруу үчүн көп жылдардан бери эмгек сиңиришти. Бул иште биринчи кезекте эпостун толук жазылган варианттарына — Саякбай менен Сагымбайдын варианттарына көбүрөөк көңүл бурулду. Элдик эпоско таандык көркөмдүктү сактоо максатында табийгатка, каармандарга, баатырлык мелдештерге, тулпарга, жаныбарларга ж.б. берилген күчтүү сүрөттөр, сыноолор, таасирдүү ырлар башка варианттардан алынып, бириктирилген варианттардын образдары, сүрөттөрү күчөтүлдү. Саякбайдын, Сагымбайдын, Багыштын, Ыбырай Абдырахмановдун, Молдобасандын, Шапактын, Акматтын, Тыныбектин, Тоголок Молдонун варианттары пайдаланылды.

Кыргыз урууларынын тынчтык турмушуна кол салган жоолордон коргонуу, ошого байланыштуу элдин башын кошууга багытталган аракеттер, элдик каармандардын жыр-галчылыгы үчүн, эл үчүн, Мекен үчүн курмандыкка даяр болуу, кадиксиз достук, айныбас махабат, адилеттүүлүк, баатырлык, амалкөйлүк, каардуу табият менен күрөшүү сыяктуу жалпы адамзаттык идеялар элдик эпостун идеялык негизин түзөт. Мына ушундай мотивировкалардын, темалардын негизинде түзүлгөн эпизоддор жана окуялар элдик эпостун ажырагыс элементи катары каралды. Кыскартылып бириктирилген вариантты редакциялоодо редколлегия мүчөлөрү — Айтиев К., Асаналиев К., Ауэзов М., Жакишев Ө., Жантөшев К., Ильясов С., Керимжанова Б., Салиев А., Шүкүров Ж., Юдахин К. жана редколлегия секретары Сопиев А. бир кыйла иштер жүргүзүштү. Бир тууган казак элинин атактуу жазуучусу жана окумуштуусу профессор Мухтар Ауэзовго бириктирилген вариантты түзүүдө өтө баалуу кеңештерин бергендиги үчүн чоң рахмат айтабыз».

«Манастын» төрт томунун ар бир китебинин аягына жаштарга түшүнүксүз эски, архаизм сөздөргө профессор К.К. Юдахин тарабынан кеңири комментарийлер берилген.

Бул архаизм сөздөрдү чечмелөөдө К.К. Юдахинге Ыбырай Абдырахманов көп жардам бергендигин белгилөө зарыл.

Ошондой болсо да, көп өтпөй эле 1960-жылдарда 40 томго чейин чаап бара турган океан — «Манасты» бардык варианттары менен толук чыгаруу маселеси интеллигенция тарабынан курч коюлуп, чыккан төрт томдук «Манастын» 10 эсе кыскарган варианты экендиги, анын бүткүл «Манас» эместиги айтылып, жаңы талаптар коюла баштады. Өздөрүнүн жекече варианттарынын жарыкка чыгышын көзү тирүү манасчылар да чыдамсыздык менен күтүп калышты. Бир жолу жыйналган мурасты басмага даярдоо, бастырып чыгаруу жагындагы жайбаракаттыкты, кашандыкты жактырбай Саякбай манасчы кашында турган көркөм интеллигенциянын тобуна минтип бурк эткен экен: «Эмнесине тыңсынасынар, академик, жазуучу, окумуштуулар бир үйүр болуп, он-он беш жылдан бери чуулдап жүрөсүнөр. Кагаздын бетине түшүп, темир сандыктарда катылган мурасты эмдигиче элге берип койдуңарбы?!» Кийин карып калган чагында өз вариантынын чыгышына дале үмүттөнүп жүргөн Саякбай «Манасыңызды» чыгарабыз, аксакал» деген сөздөргө: «Ата-а айланайындар, ошентсеңер ырас болбойт беле!» — деп калчу экен.

Иштин жайбаракаттыгына өкүнгөн маркум философ, публицист Асанбек Табалдиев да 1970-жылдардын башында көпчүлүктүн пикирин билдирип, оюн мындайча айткан: «1964-жылы «Манастын» отуз томдугун чыгаруу пландаштырылган. Ар бирибизди кубанткан ушул план, ушул долбоор дагы эле тилек бойдон калып олтурат. Кийинки жылдарда «Манастын» академиялык басылышы жөнүндө сөз болду эле. Байкашыбызга караганда, ал иштин жүрүшү деле анча сезилбейт. Бери болгондо, биринчи кезекте, Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарын өз алдынча чыгаруу зарыл. Ошондо гана биз «Манасты» баштан-аяк бир таланттын күчү, бир манасчынын түшүнүгү, бир кыргыздын ой-пикири, бир ырчынын үнү менен уга алмакпыз.

Анын үстүнө, мындай варианттар эпосту илимий жактан изилдеп, башка тилдерге которууга, дүйнөлүк маданияттын орбитасына кошуп, тарыхтагы ордуна коюуга көп

мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Бул — биздин «Манастын», анын автору кыргыз элинин алдындагы гана милдетибиз эмес. Ал дүйнөлүк маданияттын, анын дүйнөлүк окуучусунун алдындагы милдетибиз».

Акыры бул милдет да андалып туюнулуп, коюлган дооматтар, талаптар туура түшүнүлүп, Тил жана адабият институтунун Самар Мусаев жетектеген «Манас» илимий секторунун коллективи тарабынан активдүү күч-аракеттер жүргүзүлүп, Ч. Айтматовдун башкы редакторлугу астында көптөн күткөн Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча 4 томдук «Манас» жана Саякбай Каралаевдин варианты боюнча 5 томдук «Манас» (1984—1990-жылдар, Фрунзе) жарык көрүп, журтчулуктун колуна тийди. Эки улуу манасчынын варианттарынын бул мөөнөттөрдөн мурда да чыгышы мүмкүн эле. Бирок «Манас» секторунун ишинин ийгилигине ичи тарыган айрым көралбастардын тымызын терс аракеттеринин, кээ бир чиновниктердин финансылык бут тосууларынын, айрым идеологиялык догмаларга сокурлук менен берилген улутташтарыбыздын жогорку партиялык инстанцияларга «Манастын» үстүнөн жазган арыздары тоскоол болуп, бастырып чыгаруу иши кечендеген. Саякбайдын «Манасынын» биринчи китеби 4—5 жыл басмаканада кармалып жаткан. «Ошол жылдары реакциячыл Сагымбайдын вариантын чыгарып жатат деп айыптаган арыздар Фрунзеден Москвага чейин жамгырдай жаап, ар бир арызды текшерүүгө келген комиссиялар, аларга түшүнүк жазуу, көптөгөн арыздардын талкуулары ж.б. сыяктуу көрпөндөлик машакаттарга алаксып, ишти өз убагында так аткарууга чама жетпеди», — деп эскерет ал кездеги «Манас» секторунун башчысы Самар Мусаев. Көрүнүп тургандай, «Манасты» бастырып чыгаруу боюнча бир жагынан патриоттук иш-аракеттер уланып жатса, экинчи жагынан азыркынын «көзкамандарынын» «Манаска» каршы аракеттери 1990-жылдарга чейин токтобой уланып келген.

Самар Мусаев минтип жазат: «Манас» секторунун алдына койгон максаттарынын бири — колдо болгон варианттардын бардыгын дээрлик ирети менен өз-өзүнчө бастырып, элге тартуулоо, казынадагы чексиз байлыкты калкка жеткирип тааныштыруу». Ушул максатка ылайык, мындан ары карай

да башка ондогон манасчылардын варианттарынын «бактысын ачып», жарыкка чыгаруу иши уланмакчы.

Дагы бир баса белгилей турган нерсе, Кыргыз илимдер академиясынын «Манас» сектору сонку мезгилдерде Сагымбай Орозбаковдун 8 томдон турган академиялык басылышын жарыкка чыгарууну пландаштырды. Себеп дегенде алиги 1978—1982-жылдарда чыккан 4 томдук Сагымбайдан 1922—1926-жылдарда жазылып алынган текстти толук камтыган эмес.

Жанагыдай Москвага жазылган арыздардын айынан кыйла ырлар кыскартылып, идеологиялык себептерден улам ислам динине байланышкан жерлер, дагы бир катар эпизоддор, окуялар алынып салынган. Мындан сырткары, редакторлук максат менен артыкбаштай көрүнгөн кайталоолор, узарып кеткенсиген баяндоолор кыскартылган болучу.

Эми эгемендүүлүктүн, демократиянын, сөз эркиндигинин шарттарында илимде кабыл алынган принциптерге ылайык, Сагымбайдын, ошондой эле Саякбайдын варианттары манасчылардын оозунан кандай жазылып алынса, ошондой калыбында, ошол көлөмүндө, ошол формасында эч жери кыскартылбай, илимий комментарийлер жана түшүндүрмөлөр менен коштолуп, жарыкка чыгарылмакчы. 1995-жылы «Манастын» 1000 жылдыгына карата Сагымбайдын «Манасынын» академиялык басылышынын 2 томдугунун жарык көрүшү маданий-рухий турмушубуздагы кубанычтуу жана маанилүү окуя болуп эсептелет. Саякбайдын да вариантынын академиялык басылышы башталды. «Манас» эпосун «академиялык мүнөздө толук бастырып чыгаруунун башкы максаты — бүтүн дүйнө окумуштууларын бул жалпы адамзаттык мааниге ээ болгон укмуштуу эпопея менен кенен тааныштыруу жана ошол аркылуу аны фольклористикалык, адабият таануучулук, лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык, философиялык ж.б. аспектилерде изилдөөлөргө жол ачуу.

Бастыруунун дагы бир милдети — кыргыз окурмандарына элибиздин улуттук сыймыгы болгон улуу мурасы менен толук үлгүдө таанышууга шарт түзүү» (С. Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын I томдугуна жазылган кириш сөздөн).

Чокон Валиханов жана «Манас»

«Тарыхтар жыйнагынан» кийин XIX кылымдын экинчи жарымына дейре «Манас» жөнүндө жазма тарыхый булактар азырынча кездешпейт.

1849-жылы орус бийлигинин Жети-Суудагы өкүлү, жогорку билимдүү адам барон К.Л. Врангелдин (кээ бир окумуштуулар бу кишини майор Франель деп жаңылыш жазып жүрүшөт) Или суусунун жакасында жашаган кыргыздардан Манас жана анын уулу Семетей жөнүндө уламыш сөз жазып алганы тууралуу жазма кабар бар.

XIX кылымдын экинчи жарымында «Манас» эпосун эл оозунан жыйнап алууга олуттуу көңүл буруп, бул ишке биринчи жолу илимий негиз салган жогоруда ысымы аталган казак окумуштуусу Чокон Валиханов болуп саналат. 1855-жылы Боромбай манап баштаган Ысык-Көлдүк бугу уруусу орус падышалыгынын карамагына өтөт. 1856-жылы полковник Хоментовский башчылык кылган биринчи орус экспедициясы Ысык-Көлгө келет. Экспедициянын максаты кыргыздар менен жакыныраак таанышып, алардын жерин картага түшүрүү болгон. Сибирдеги Омск шаарында кадет корпусун бүтүргөн 21 жаштагы жаш офицер Чокон Валиханов да ушул орус экспедициясына кошулуп Ала-Тоого келет. Саякатка келген Чокон Валиханов кыргыздардын арасында эки ай болот. Жаш окумуштуу Ысык-Көлдөн элдик чыгармачылыктын керемет дүйнөсү менен кездешет. Бугу уруусунун башчысы Боромбайдын үйүндө түнөп, далай эл жакшыларынын үйүндө конок болуп, нечендеген ак тандай акындар, ырчы-жомокчулар, жаагын жанган санжырачылар менен жолугушат. Өзүнүн кол жазмаларында ошончо таланттардын ичинен Чокон бизге белгисиз Телтай деген акындын гана атын атаган. Телтайдын талантына таң калып, ага «феномен» (укмуш) деп бир сөз менен гана баа берип кеткен. Чокон ошо кезде элге атак-даңкы жайылып, таланты ташкындап турган, атактуу Келдибек манасчыга да жолуккан болуу керек.

Бирок Ч. Валиханов «Манасты» кагазга түшүрүп жатса да, эмгектеринде эмнегедир эч бир манасчынын атын атаган эмес.

Мына ошентип, Ысык-Көлдө эки ай жүргөн кезинде Ч. Валиханов өтө зор кызыгуу менен кыргыздын көптөгөн уламыш-аңгемелерин, ырларын, санжыра-тарыхтарын жана башка кыйлалаган фольклордук материалдарды бир нече дептерине жазып алган. Айта кетчү нерсе, ошол дептерлердин бири айтылуу Кененсары Касымовдун 1847-жылы Чүй боорунда кыргыздар менен болгон согушу жөнүндөгү эл оозунан уккан материалдарга арналыптыр. Кененсары Касымов Чокон Валихановдун жакын кандаш тууганы болуп (экөө тең Абылай хандын небереси), ошол 1847-жылкы урушта кыргыздардын колунан каза тапкан эле.

Ч. Валиханов жыйнаган фольклордук-тарыхый материалдардын ичинен эң маанилүүсү Ысык-Көлдүн Түп аймагынан белгисиз манасчыдан жазылып алынган «Көкөтөй хандын ашы» болуп эсептелет. «Манастын» бул үзүндүсү бардыгы 3600 ыр саптарынан туруп, араб тамгасы менен калың кагаздуу 47 беттик өзүнчө дептерге жазылган. Чокон Валиханов кагазга түшүргөн «Манастын» ошол тарыхый саптарынан бир түрмөктү окуп таанышып көрөлү. Чокондун баамында, тарыхта биринчи жолу кагазга түшкөн кыргыз ыр сөзү төмөнкүдөй:

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

*Алтын ээрдин кашы экен,
Ата журттун башы экен,
Күмүш ээрдин кашы экен,
Түн түшкөн калың көп ногой
Журттун башы экен.
Көкөтөйдүн хандарың
Эми, алдынан өтмөй болуптур:
— Сары ногой баласы
Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Мааникерди бир мине көр, чором,
Калың бир кара көп ногой, чором,
Башынан элди кире көр, чором.
Үйсүндөрдүн үмөткө,
үмөткулу Жайсаңга айт.*

*Карыны салык бийине айт.
Катта курсак байына айт.
Сары сакал, тик мурут,
Айыр сакал, киш мурут —
Барына бардай айта көр, чором.*

Улутубуздуң сыймыгы — улуу дастаныбыздын эл оозунан жыйналуу тарыхын ар тарабынан иликтеп, терең билүүбүз зарыл. Ушул өңүттөн алып, собол коюуга туура келет.

Дегеле, элдик оозеки чыгармачылыкка ынтызарлануу, кызыгуу офицер Чокон Валихановдо кандайча жаралган? 1856-жылы Ысык-Көлгө келгенге чейин анын «Манас» жөнүндө кабары болгонбу? Мындай соболдорго кызыктуу жоопторду табууга бизге казак окумуштуусу А. Маргуландын көптөгөн тарыхый-архивдик материалдардын негизинде жазылган «Чокон жана «Манас» (Китепте: Адамзаттын Манасы. — Алматы, 1995) аттуу илимий эмгеги жакшы мүмкүнчүлүк берет.

Чокон Валиханов Омскиде офицердик кадет корпусунда окуп жүргөндө эле «Манас» жөнүндө эшите баштаган экен. Буга кадет корпусунун окутуучусу Н.Ф. Костылецкийдин лекциялары себеп болгон.

Н.Ф. Костылецкий кыргыз-казак калктарынын элдик оозеки чыгармачылыгынын айрым үлгүлөрүнүн негизинде окуу жайда лекцияларды окуп турган. Костылецкий лекцияларында пайдаланган фольклордук материалдардын арасында «Манас» дастанына тиешелүү «Коңурбай», «Карабаш уулу Манас» деген ыр түрүндөгү баатырдык эки сюжет болгон.

Бул эки сюжет, окумуштуу А. Маргуландын жазганы боюнча, ушу күндө да Москвадагы Илимдер академиясынын чыгыш архивинде сакталып турат. «Коңурбай» деген сюжеттин сыртына Н.Ф. Костылецкий учурунда «Героический эпос» деп өз колу менен жазып койгон экен.

1840—1850-жылдарда Жети-Сууда жашаган калктардын арасында тилмечтик милдет аткарышып, ошону менен катар фольклор чогултушкан Шебалин, Бардашев, Фролов сыяктуу инсандар, Омскинин окуу жайларында окуган

Өскөнбаев, Бүркүтбаев сыяктуу казак жаштары, эл ара-лаган офицерлер кыргыз-казак оозеки адабиятынын үлгүлөрүн өнөрпоз адамдардын оозунан жазып алышып, кадет корпусунун окутуучусу Н.Ф. Костылецкийге жөнөтүп турушкан.

1848-жылы сарыбагыштын бийи Сартай баш болгон кыргыз элчилиги Омскиге барат. Ошондо Омскиде окуп жүргөн Чокон Валиханов кыргыз элчилиги менен орус бийлигинин сүйлөшүүлөрүндө тилмечтик милдет аткарып, Сартайдын сүрөтүн тартып алган. Кыргыз элчилери менен жекече баарлашуу учурунда, балким, жаш Чокон «Манас» дастаны жөнүндө алардан уккан да болуу керек. Кыскасы, окутуучусу Н.Ф. Костылецкийдин таасири астында Чокондун калайык-калктын оозеки чыгармачылыгына болгон кызыгуусу жанданган. Чокон өзү да мугалими Костылецкийге казактын ыр, поэмаларын эл оозунан жазып алып өткөрө баштаган. Ал бала күнүндө эле «Козу Көрпөш — Баян сулуу», «Едиге», «Эр Көкчө», «Орок» аттуу казак поэмаларын кагазга түшүрүп, үлкөн атуулдук жумуш жасаган.

Мына ошентип, Чокон Валиханов Ысык-Көлгө саякатка келгенге чейин эле «Манас» жөнүндө эшитип, кулакдар болгон жана элдик оозеки чыгармачылыкты жыйноо ишинде бир кыйла тажрыйбага ээ билимдүү жаш туйгун эле. Ысык-Көлгө келе жатып Каркырага жакын турган казак аймагынан «Манастын боз дөбөсү» деген айтылуу жер менен таанышып, «Манас» жөнүндөгү өзүнүн биринчи сөзүн ошол жерден дептерине чиймелеген.

Ал сөз мындай эле: «Илгертен калган сөз боюнча, калктын эпикалык эң кызык ырында айтылып жүргөн Эр Манас кара кытайлар менен согушканда ордосун ушул жерге тиккен дейт». «Калктын эпикалык эң кызык ырында» деп жазганынан Чокондун «Манас» менен мурдатан эле тааныш экени ого бетер билинип турат. Ысык-Көлгө келгенде Чокондун кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгын, анын ичинде атактуу «Манасты» жазып алууга билек түрүнүп, чоң ынтаа-кумар менен киришкени бекеринен болгон эмес.

Чокон Валиханов илим-билимдүү, агарган-көгөргөн, акылы тунук, ой чабыты кенен инсан болгондуктан, деге-

ле эл чыгармачылыгынын коомдук-маданий, педагогикалык-тарбиялык маанисин, эл-жерди таанытуучу күчүн жакшы түшүнгөн.

Ал кезде кыргыз аймагы европалык коомчулук үчүн географиялык жактан али жакшылап ачыла элек белгисиз край эле. Кыргыз калкы да орус чөйрөсү үчүн ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар дегендей, көп жагынан табышмак болучу. Бекеринен орустун кайсы бир саякатчысы Тянь-Шанга караганда асмандагы айдын бети көбүрөөк изилденген деп айткан эмес.

Мына ушул жагдайды Чокон Валиханов жакшы түшүнгөн. Ал илимий ойдун бийиктигинен туруп өзүнүн ачыла элек табышмактуу этнографиялык материалдарынын, айлап айтса түгөнбөгөн «Манастын» Европа, орус чөйрөсү үчүн, илим үчүн, маданият үчүн көрөнгө, жаңылык, ачылыш болорун алдын ала туюнуп, кыргыз эли жөнүндөгү тарыхый икая, легенда-санжыраларды, оозеки адабиятты жазып алууга, сүрөт тартууга атайы аң-сезимдүү максат менен киришкен. «Ар бир калктын адабий мурастарын изилдөөнүн этнография үчүн керектигин илимпоздор алда качан эскертишкен. Анткени бул өнөрдө калктын турмушу, жүрүм-туруму, дүйнө таанымы айрыкча жакшы сыпатталат. Өздөрүнүн маданият мурастары, сүйүктүү поэзиясы менен сыймыктануу Орто Азиядагы көчмөн элдердин бөтөнчө касиети», — деп жазган Чокон Валиханов саякат дептеринин бирине. Ал фольклорду жыйнап, Ала-Тоодогу кыргыздардын маданиятын дүйнөлүк чөйрөгө билдирип, таанытайын деген алыскы максатты көздөгөн. Экспедициядан кийин Петербургда география коомунда чыгып сүйлөгөн сөзүндө Чокон мындай деген: «Манас» поэмасынын бир бөлүгү болуп саналган «Көкөтөй хандын ашы» деген ырды кыргыз акынынын айтуусунда жазып алдым.

Бул ырды мен орус тилине которуп жатам. Белгисиз жаткан тил менен чыгышты изилдеген окумуштууларды тааныштыруу үчүн кыскача сөздүк түзөйүн деген оюм бар». Аман-эсен болгондо, Чокон «Манас» үчүн дагы далай илимий-изилдөөчүлүк, жыйноочулук иштерди жасайт эле. Тилекке каршы, оорунун айынан шум ажал аны 1865-жылы

30 жаш курагында жарык дүйнөдөн алып кетти. Ушинтип, алгачкы манастануучунун балбылдап жанып келаткан чырагы мезгилсиз жалп этип өчкөн.

Чокондун дүйнөдөн көзү өткөндөн кийин ал жазып алган «Көкөтөйдүн ашы» жер соргондой орду-түбү менен жоголуп кетет. Чыгыш таануучулардын көбү Чокондун кол жазмасын издеп таап жарыялоону, изилдөөнү көксөшкөн. Бирок жүз жылдан ашык убакыт бою «Көкөтөйдүн ашы» эч жерден табылган эмес. Кезегинде кыргыз тилин билген П.А. Фалев да бул иштин артынан түшүп издеп, бирок эч натыйжа чыгара албай койгон. Окумуштуулар Чокон Валихановдун досу Г.Н. Потаниндин кыргызча текстин өз көзүм менен көргөм деген гана эскермесин окушуп, алакадарын жайып отуруп калышчу.

Акыры тагдыр күлө карап, ондой берди болду. 1964-жылы жогорудагы казак илимпозу А. Маргулан бир кездеги Чокондун досу, татар окумуштуусу Хусеин Фаизхановдун илгери Чоконго жазган каттарындагы (Х. Фаизханов кезегинде Чокондун Ысык-Көл дептерлерин сурап алып, анда жазылгандарды өзүнө көчүрүп алып, «Көкөтөй хандын ашын» жакшылап окуп чыккан экен) даректердин жана фактылардын изин кубалап отуруп, бир кылым бою дайынсыз жоголгон 1856-жылкы «Көкөтөй хандын ашын» борбордук архивдеринин биринен таап чыкты.

Учурунда бул окуя Чыгыш таануучулардын жана фольклористтердин, «Манас» изилдөөчүлөрдүн арасында чоң сенсацияны жараткан. Ч. Валихановдун кайра табылган «Көкөтөйдүн ашы» кол жазмасынын негизинде А. Маргулан «Чокон жана «Манас» деген белгилүү изилдөөсүн жараткан. Табылганы кыргызчадан казак тилине да которуп жарыялаган.

Тарыхый табылга-таберик «Көкөтөйдүн ашы» «Манастын» 1000 жылдыгына багышталып, 1995-жылы «Манас» изилдөөчү Райкул Сарыпбековдун баш сөзү менен өзүнчө китеп түрүндө Бишкекте жарык көрдү. (Табылга андан мурда 1979-жылы «Ала-Тоо» журналына да жарыяланган эле). Мына ошентип, Чокондун «Манасы» 150 жылга жакын убакыттан кийин кыргыз элине карчыга куштай кайрадан кайрылып келди.

«Манас» эпосунун Манастын урпактары тарабынан изилдениши

Укмуштуу жомок, улуу дастан «Манас» Кыргызстандын илимпоздору тарабынан ар түрдүү аспектиде изилденип келген жана изилденип жатат. «Манастын» этнографиялык тарабы жана турмуштук-тарыхый негиздери жөнүндөгү маселелер Б. Солтоноев, академик Б. Жамгырчинов, С. Ильясов, А. Хасанов, Ө. Караев, А. Мокеев, И.Б. Молдобаев ж.б. тарыхчы жана этнограф окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган.

Кыргыз тарыхчы-этнографтарынын ичинен «Манасты» изилдөөгө көп эмгек жумшаган жана эпостун тарыхый-этнографиялык проблемалары боюнча орчундуу илимий монографияларды, 100 дөн ашык макалаларды жазган, ар кандай эл аралык жана республикалык конференцияларда «Манас» боюнча 50 гө жакын докладдарды жасаган тарых илимдеринин доктору, көрүнүктүү илимпоз Имель Бакиевич Молдобаев болуп эсептелет. «Манас» дастанын жанындай сүйгөн бул чаалыкпаган күжүрмөн илимпоз эпоско байланышкан тарыхый жерлерди, башкача айтканда, Түштүк Сибирди, Саян-Алтайды, Монголияны өз демилгеси менен кыдырып чыккан. Ал жерлердеги түрк-монгол элдеринин турмушу, этнографиясы менен жакындан таанышкан. Мындай саякат «Манастын» тарыхый-этнографиялык маселелерин терең изилдөөгө окумуштууга жакшы көмөк берген. Дагы бир белгилей тург ан нерсе, жогорудагы «Манас» боюнча эмгек жазган тарыхчы-окумуштуулар эпосту атайы изилдеген кишилер болгон эмес.

И.Б. Молдобаев болсо улуу эпосту изилдөөнү туруктуу колго алган кыргыздын биринчи профессионал «Манас» изилдөөчү-тарыхчысы. С.М. Абрамзондун «Манас» эпосун этнографиялык жактан изилдөө боюнча белгилеген илимий багыттарын уланткан.

И.Б. Молдобаев «Манас» — кыргыздардын тарыхый-маданий эстелиги» (Бишкек, 1995) аттуу монографиясында жана башка эмгектеринде «Манас» эпосун кыргыз элинин өткөн тарыхын жана маданиятын реконструкциялоонун маанилүү булагы катары эсептейт. И.Б. Молдобаев изил-

дөөлөрүндө «Манас» эпосунун этнографиялык казынасын салыштырма-тарыхый жана ретроспективдик методдун негизинде кеңири тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык, фольклордук, археологиялык материалдардын контекстинде карап иликтеген. Дастандын эпикалык маалыматтарын салыштырма планда талдап отуруп, кыргыз элинин Түштүк Сибирь, Борбордук Азия, Орто Азия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир элдери менен болгон этномаданий байланыштарын, кыргыз калкынын ар түрдүү мифтерин, анын түрк-моңгол мифтери менен болгон катышын, эпосто сакталган этностун байыркы ишенимдерин: тотемизмдин, анимизмдин, шаманизмдин жана ислам, будда диндеринин издерин, каада-салттардын мазмунун ишенимдүү ачып чыккан. Илимпоз-этнограф, мисалы, кыргыздарга будда дининин тийгизген таасирин «Манастагы» «бут», «буткана», «Буркан», «Лайлама», «Лаанат-маанат» деген сыяктуу будда түшүнүктөрүн талдоо аркылуу ырастайт.

И.Б. Молдобаев «Манас» эпосунун түзүлүшүнүн алгачкы башталышын байыркы гунндардын дооруна тиешелүү деп карайт. Бул гипотеза тарыхчы Белек Солтоноевдин ушундай божомолуна үндөш.

«Манастын» социалдык-философиялык, этикалык-эстетикалык маани-маңызын ачууга философтор А. Салиевдин, А. Какеевдин, А. Брудныйдын, А.Е. Табалдиевдин, Ж. Бөкөшевдин, А. Медетбековдун, А. Алтымышбаевдин, Б. Аманалиевдин, Р. Ачылованын, А. Бекбоевдин, О. Козубаевдин, Г.А. Бакиеванын, М. Убукеевдин, Ж.К. Урманбетовдун, Т. Аскаровдун, Ш.Б. Акмолдоеванын, Ч. Өмүралиевдин монографиялары, эмгектери, макалалары арналган.

Кыргыз философторунун көз караштарынын маңызы мында турат: «Манас» — кыргыздардын духу жана өзүн-өзү аңдап түшүнүүсү (дух и сознание), кыргыз маданиятынын архетиби, спецификалык тили, байыркы кыргыздардын дүйнө модели. «Манас» — кыргыздын өмүр, өлүм, эл, Ата Мекен жөнүндөгү философиясынын, этикалык бийик идеалдарынын, адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрүнүн, руханий асыл нарктарынын алтын казынасы. «Манас» — кыргыздын нечендеген муундарынын даанышман акыл-эсинин каймагы. Ал философиялык бийик жалпылоолордун эпосу.

Ушунун бардыгы «Манаста» көркөм поэтикалык форма аркылуу берилген.

Чоюн Өмүралиев «Тенирчилик» (Бишкек, 1995) аттуу философиялык эмгегинде «Манас» — көчмөн духтун, көчмөн цивилизациясынын алтын кору, кыргыздын кечөөкү улуттук философиясынын уңгусу, «Манас» эпос эмес, андан да жогору турган төгөрөк аалам сыяктуу» деген өзгөчөлүү концепцияны тартуулайт.

Кай бир философтордун айрым ойлору талаш да туудурат. Ш.Б. Акмолдоева өзүнүн «Байыркы кыргызча дүйнө модели» аттуу кызыктуу, проблемалуу жазылган монографиясында эпостун тексттерин байыркы Индия мифологиясы менен салыштырып келип: «Манастын» мифогендик түпкү тамыры биздин эрага чейин 3 миң жыл мурда Алдыңкы Азияда жашаган байыркы индоарий урууларынын эзелки мифологиясына барып такалат», — дейт да, мындай «генетикалык» байланышты кыргыздардын байыркы ата-бабаларынын ошол алмустактагы индоарийлердин чыгышка карай миграциясы менен кошо Борбордук Азияга ооп келгендиги менен түшүндүрөт. Окумуштуунун логикасын ээрчисек, кыргыздар түбү Алдыңкы Азиялык арийлер тукумунан, мифинин тамыры да ошоякта.

Мындай көз карашка кошулуу кыйын. Тарыхчылардын бир ооздон далилдөөсү боюнча, кыргыздардын эзелки мекени Энесай, Түштүк Сибирь тарап. Индоарийлер менен монголоиддер (кыргыздар монголоид) — экөө эки башка антропологиялык типке таандык. Кыргызча айтканда, экөөнүн тукуму, этникалык түпкү теги башка.

Илимпоз И.М. Золотарева: «Казак, кыргыз сыяктуу калктар, ар түркүн алтай тобундагылар Түштүк Сибирь антропологиялык типке таандык», — деп туура жазган. Эгерде биз «Манастын» Индия, индоарий мифологиясы менен байланышкан учугун издеп тапсак, анда аны жасалма этногенетикалык байланыш менен эмес, эзелки Энесай-Тибет тарыхый карым-катышынын таасири менен түшүндүрүүгө аракет кылганыбыз жөндүү. «Археологиялык» материалдар будда дининин энесайлык кыргыздарга жайылганын далилдейт. IX—X кылымдарда Кыргыз-Тибет байланыштары күч алган».

Тарыхчы-этнограф И.Б. Молдобаевдин илимий корутундусуна да кулак салып өтөлү: «Этнографиялык, лингвистикалык жана башка булактардын кыргыз элинин келип чыгыш тамыры Түштүк Сибирь, Борбордук Азия тарапта экендиги тууралуу ырастоолорун «Манас» эпосу чынга чыгарып отурат» (И.Б. Молдобаев. «Манас» эпосу: Тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн проблемалары. — Бишкек, 1995. — 30-бет). «Манас» эпосунун педагогикасы жана аны окутуунун проблемалары жөнүндө А.Э. Измайлов, Т. Байжиев, М. Рахимова, Т.В. Панкова, С. Байгазиев, Б. Исаков, С. Иптаров, Б. Акматов жана башка окумуштуу инсандар өздөрүнүн эмгектерин жаратышкан.

Академик А.Э. Измайлов «Патриотизм, бир тууган эл, жерди берилип сүйүү идеясы кыргыз эпосу «Манаста» өтө күчтүү берилген. Бул чыгарма турмуштун чыныгы мектеби, балдарды патриоттуулукка тарбиялоонун кайталангыс каражаты» деген жыйынтыкка келсе (А.Э. Измайлов. Народная педагогика. — Москва, 1991), профессорлор М.Р. Рахимова менен Т.В. Панкова «Манасты» «Элдик педагогиканын казынасы» катары аныкташат. Кыргыз элдик педагогикасы. — Бишкек, 1993). Окумуштуу-педагог Советбек Байгазиев: «Манас, Бакай, Кошой, Каныкей — булар жайынча гана адабий каармандар, образдар эмес, булар бизге таалим катары тартууланган мезгил карытпас көөнөрбөс моралдык жандуу үлгүлөр, жалпы адамзаттык маанидеги элдин бийик адеп-ахлак нормаларынын эстелик-символдору», — деп корутундулайт. (С. Байгазиев. Улуу «Манас» — улутубуздун дил жана тил бешиги. — Бишкек, 1995).

«Манас» эпосунун идеялык мазмуну, көркөмдүк наркнасили, руханий дөөлөттөрү, тили жана башка ар кандай маселелери тууралуу А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, К. Маликов, Ч. Айтматов, М. Байжиев сыяктуу залкар жазуучулар, акындар, Х. Карасаев, К.К. Юдахин, И.А. Батманов, Б. Орузбаева, А. Биялиев өндүү көрүнүктүү тилчи-окумуштуулар өз ой-пикирлерин айтышып, илимий-публицистикалык макалаларды, лингвистикалык эмгектерди, материалдарды жазышкан. Чыңгыз Айтматовдун «Манасты» «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп атаганы учкул сөз, аңыз кеп катары жалпыга белгилүү болуп калды. Элдик эпо-

пеянын адабият таануучулук жана фольклористикалык мүнөздөгү жана адабий-тарыхый маселелери, генезиси адабиятчы-илимпоздор Т. Байжиев, З. Бектенов, Ж. Таштемиров, Б. Керимжанова, А. Садыков, К. Асаналиев, Ө. Жакишев, Ж. Кулманбетов, С. Закиров, М. Борбугулов, Т. Абдыракунов жана атактуу тилчи-окумуштуулар К. Тыныстанов, Б. Юнусалиев тарабынан изилденгендигин белгилөө зарыл. Булардын ичинен академик Болот Юнусалиевдин залкар мурасты изилдөөдөгү өзгөчө эмгегине токтолбой өтүүгө болбойт.

Б. Юнусалиев (1913—1970) кыргыз тил илиминин классиги, филология илимдеринин доктору, академик, манастаануу илимине орчундуу салым кошкон улуу окумуштуу. Ал «Манас» эпосунун бириктирилген кошмо вариантын түзүүгө жана басмадан бастырып чыгарууга жетекчилик кылган. 1952-жылкы эпосту изилдеп үйрөнүүгө арналган айтылуу бүткүл союздук чоң конференцияда «Манастын» элдүүлүгүн чечкиндүү коргоп чыккан патриоттордун бири ушул Б. Юнусалиев болгон. Ал улуу эпопеяга 1950—1960-жылдарда «Манас» эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндөгү маселеге карата», «Манаска» кириш сөз», «Манас» эпосунун кошмо вариантын түзүүнүн тажрыйбасы жөнүндө», «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» деген фундаменталдуу изилдөөлөрдү арнаган. Б. Юнусалиев бириктирилген вариантка жазган «Кириш сөзүндө»: «Манас» жомогу жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген» — деп, ыйык мурастын кыргыз калкынын социалдык, рухий-маданий турмушундагы тарыхый ролун таамай аныктаган.

Суроолор жана тапшырмалар

1. Улуу дастаныбыз «Манас» үчилтигинин улуттук руханий турмушубуздагы ролу жана орду кандай экен?
2. Эпос алгач ирет кимдер тарабынан жана кандай шартта жаралган?
3. Эпостун энциклопедиялуулук маңызы эмнелер менен түшүндүрүлөт?
4. «Манас» үчилтиги ырааттуу түрдө качан жыйнала баштаган экен?
5. Кандай манасчылар жана анын кандай варианттары менен тааныштыңар?

🌿 **БООРДОШ ЭЛДЕР АДАБИЯТЫ** 🌿

Белгилүү адабиятчылар кийинки кездерде Орто Азия регионундагы жазуучулардын чыгармаларына аябай көңүл буруп жатышат. Бул кокусунан эмес. Өзбек, түркмөн, кыргыз, казак, тажик элинин адабияты жетилип, адабияттарынын бүгүнкү ал-абалын, законченемдүү өнүгүшүн көрсөтүү деңгээлине жетти.

Бул көрүнүш тигил же бул адабияттын сан менен сапатын, жекелик менен жалпылыгын, динамикалык кыймылын ачып бере алат. Региондогу жазуучулардын өнөрканасынан топтолгон идеялык-эстетикалык тажрыйбалар эчак эле өзүнүн рамкасынан чыгып, дүйнөлүк адабий процесс менен тутумдашып, белгилүү өлчөмдө ага өз үлүшүн кошуп жандандырууда. Буга далил – Мухтар Ауэзовдун, Абдулла Кадирийдин, Уткир Хашимовдун, Эркин Вахидовдун, Зулфияханымдын, Берди Кербебаевдин, Мирзо-Турсун-заденин, Абду-жамил Нурпеисовдун, Олжас Сулейменовдун, Сабит Мукановдун, Аалы Токомбаевдин, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөлөрү.

«Сөз өнөрүндө бардыгы бири-биринин окуучусу, бирок ар бири өз жолу менен кетет» деген М. Пришвиндин таасын айтылган сөзү эске түшкөндө бир муундагы жазуучулардын жогорку муундагы таланттуу жазуучулардын бардыгынан чыгармачылык таасирленип, жакшы сапаттарын кылдаттык менен өздөштүрүп, алардан таалим алаары шексиз. Мындай адабий байланыштар, албетте, жемиштүү болуп келген.

АБДУЛЛА КАДИРИЙ (1894–1938)

Мен түрлүү жалаа, киши жана жасалмалар менен, байкоосуздуктар аркылуу экинчи акталбай турган болуп карландым. Эч болбогондо алардын, каралоочу кара көздөрдүн көөнү үчүн болсо да, мага эң жогорку болгон жазаны бере көрүңүз. Көнүлүндө күн. Кири, капачылыгы, тескеричилик максаты болбогон жөнөкөй, көп байкабаган жигитке бир топ кордуктан өлүм таңсыгыраак.

1926-жыл 15-июнь Самарканд (Абдулла Кадирийдин соттогу сөзү) Абдулла Кадирийдин өмүрү жана чыгармачылыгы. 1894-жыл 10-апрелде Ташкент шаарында багбандын үй-бүлөсүндө туулган. Абдулла Кадирий өз доорунун мектеп жана медреселеринде окуган. Ал тырышчаактыгы жана шыктуулугу менен өз заманынын билимдүү адамына айланды.

Үй-бүлөсүндөгү жокчулуктун айынан айылдагы мектепке кечигип барды. Ошентсе да Абдулла эки-үч жыл ичинде жакшы эле сабаттуу болду. Бирок жакырчылык айынан он эки жашар тестиер өспүрүмдү бир байга малайлыкка жалдоого аргасыз болушту. Соодагерлик аркылуу орустар менен да соода байланыштары болгон бул бай орус тилин биле турган, ушул тилде иш жүргүзө ала турган кызматчыга муктаж болчу. Ошондуктан зээндүү жана тырышчаак Абдулланы ал орус-тузем мектебине берди.

1912-жылда орус-тузем мектебин ийгиликтүү аяктады. Болочок жазуучунун эстетикалык көз караштарынын жана чыгармачылыгынын калыптанышында орус-тузем мектеби

олуттуу мааниге ээ болду. Анткени, Абдулла бул жерде орус тили аркылуу орус жана дүйнөлүк адабиятты үйрөнүүгө ээ болгон эле.

Эки жылдан ашуун убакыттын ичинде үй-бүлөсүнө жардам берүү үчүн тиричилик жолунда эмгектенип жүргөн болочоктогу жазуучу 1914-жылда Абилкасым медресесине окууга кирди. Медреседе ал диний билимди, ислам философиясын, арап жана перси тилдерин үйрөндү. Бул болсо көп китеп окуй турган, Чыгыш адабияты менен терең тааныш болгон Абдуллага ислам-түрк эстетикасынын теориялык негиздерин да ээлөө мүмкүнчүлүгүн жаратты. Ошентип, Абдулла Кадирий 1917-жылдарда дүйнөлүк да, диний да билимдерди тыкан өздөштүргөн, дүйнөлүк окуяларды терең түшүнө турган интеллигент катарында калыптанган эле.

Болочоктогу жазуучу орус-тузем мектебин бүтүрүп, тиричилик жолунда эмгектенип жүргөн кездеринде Расулмухаммад деген соодагер байдын колунда иш башкаруучулук кылды. Соодагер ынсаптуу, ачык ой жүгүрткөн пикирдүү, ак көңүл таза кишилерди урматтай турган байлардан эле. Абдулла анын дүкөндөрүндө иштеп жүрүп, өз заманынын бир топ алдыңкы адамдары менен таанышты, маектешти. 1914-жылда байдын Рахбарай аттуу кызына үйлөнүп, андан Нафиза, Хабибулла, Адиба, Аниса, Маъсуд өндүү перзенттерди көрдү.

Кадирийдин чыгармачылык жолу да ошол жылдарда башталды. «1913-жылда өзбекче «Садаи Туркистон», «Самарканд», «Ойна» гезиттери чыга баштагандан эле менде ушуларга жазып жүрүү пикири ойгонду», — деп жазат жазуучу кийинчерээк. «Садаи Туркистон» газетасынын 1914-жыл 1-апрель санында Абдулла Кадирий атынан «Жаңы мечит жана мектеп» темасында кабар басылып чыккан. Кадирий өзүнүн жазуучулук иш аракетиндеги биринчи кадамын ушундай түрдө койгон. Арадан көп өтпөй, «Улутума», «Абалыбыз» ырлары, «Бактысыз күйөө» драмасы, «Жувонбоз» аңгемеси чыкты. Жадидизмдин идеялары менен сугарылып, коомдун мүчөлөрүн билимдүү, окумуштуу жана алдыңкылардан болууга чакырган бул чыгармалар көркөмдүк жагынан жеткилең болбосо да, ошол доор үчүн олуттуу мааниге ээ эле.

Жаш жазуучу бул чыгармаларында доордун эң маанилүү маселелерин көтөрдү, улуттун абалын жакшылоону астейдил каалоосун көрсөттү. Бирок ниет менен көркөм баяндоонун ортосунда али бир топ аралык бар болчу. Кадирий алгачкы чыгармаларында ойлорун ачык айтуу, идеяны жылаңач баяндоо жолунан барды.

Улуттун таалайы үчүн күйүп-жанган Кадирий бир кыйла жылдар элдик мекемелерине кызмат кылды. Атап айтканда, 1918-жылда Эски шаар азык-түлүк комитетинин катчысы болуп дайындалды. Журналистика тармагына активдүү катышты. Бул абал ага жаңы турмушту ичтен билүү, анын аянычтуу, акылга туура келбеген, элибиздин кызыкчылыгына каршы келген жактарын түздөн-түз көрүү мүмкүнчүлүгүн берди.

Ал ар кандай иште болгон өндүү чыгармаларын жазууда да абдан бышык даярдык көрө турган. Кадирий 1917–1918-жылдардан баштап негизги чыгармасы болгон «Өткөн күндөр» романы үчүн материал жыйууга киришти. Жазуучу элдин турмушу, абалы, рухиятын ири көркөм чыгармада чагылдыруу зарылдыгын сезет болчу. Өзбектин кандай эл экенин көрсөтүп бере турган чоң көлөмдүү чыгармага өтө зор муктаждык бар экендигин байкаган эле. Жазуучу романды 1919-жылдан жазууну баштады. 1922-жылда биринчи өзбек романынын алгачкы бөлүмдөрү «Инкилоб» журналында басылып чыкты.

1925-жылда романдын бөлүмдөрү өзүнчө-өзүнчө үч китеп түрүндө, 1926-жылда болсо «Өткөн күндөр» толук чыгарма катары жарык көрдү.

1928-жылда жазуучунун экинчи романы «Мехрабдан чаян» басмадан чыгарылды. 1934-жылда колхоздоштурууга байланыштуу өзбектердин турмушундагы өзгөрүүлөрдү чагылдырган «Обид кетмен» повестин жазды. Булардан тышкары, жазуучу ондогон публицистикалык макалалар, көркөмдүк денгээли жогору болгон аңгемелер да жаратты. Кадирий «Амир Умархандын канизагы», «Намаз ууру», «Коркунуч» өндүү романдар жазууну ниет кылып, материалдар жыйнагандыгы тууралуу маалыматтар бар. Бирок канкор кеңеш түзүлүшү жазуучунун бул максаттарын иш жүзүнө ашырууга койбоду.

Чындыкты жалтанбай айта турган, улутуна өзүн таанытууга астейдил умтулуп жаткан, анын ар-намысын ойгото турган жазуучу өлкөбүздү ээлеп алган баскынчылар жана алардын жергиликтүү эл ичиндеги малайларына жакпастыгы айдан ачык эле. Ошондуктан кыска гана өмүрүндө А. Кадирийге бир нече жолу кол салышты.

1926-жылда эле «Муштум» журналынын үчүнчү санында басылган «Жыйынды сүйлөмдөр» макаласы үчүн жазуучу «...ынкылапка каршы максатта кеңеш жетекчилерин басма сөз аркылуу абройсуз кылды» деген доомат менен камакка алынды. Кадирий өзүнө коюлган айыптар негизсиз жана жалаа экенин, макаласында калыс сын жана ак көңүлдөн тамаша кылгандыгын күчтүү логика менен далилдеди. Камактагы адилетсиздикке каршы ачтык жарыялады. Узак созулган тергөөдө да, сот процессинде да майдачыл жасалма далилдерди, бийликтеги саясатка тил тийгизгендиги менен коркутмакчы болгон бети жок адамдарды аябастан жүзүн ачты. Өзүнүн көз караштарынан кайтпай, чыгармачылык жана адамдык намысын кайраттуулук менен коргоду. Анын: «...Мен тууралык аркылуу баш кетсе «эх» дей турган жигит эмесмин», — деген сөзү жазуучунун адамдык касиеттерин толук чагылдырат. Республика Жогорку соту жетиштүү негиз болбосо деле Абдулла Кадирийди эки жыл камакка алуу өкүмүн чыгарды. Бирок далилдердин жалган жалаа экендиги көрүнүп тургандыктан, өзбектин эң белгилүү жазуучусун түрмөгө салып коюуга батына алышпады. Өкүнүчтүү, өз чыгармалары менен Өзбекстанда эле эмес, бүткүл түрк элдери руханиятынын өсүп-өнүгүшүнө зор салым кошкон жазуучуну 1937-жылдын 31-декабрында жаңы жыл кечесинде экинчи жолу алып кетишти. Бул доордо репрессия машинасы тездик менен иштеп, анын жакшы жүрүүсү үчүн жаңыдан-жаңы курмандар зарыл эле. Адилеттүүлүктүн көчөсүнөн да өтпөгөн өкмөттүн үчтүк соту 1938-жылдын 5-октябрында ХХ кылым өзбек прозасынын эң ири өкүлүн, өзбектердин эң патриотторунан бирине өлүм өкүмүн чыгарды. Эң коркунучтуу жагы, бул өкүм 4-октябрда, өкүм чыгышынан бир күн мурда аткарылган эле. Өлтүргүчтөр өзбектин чыныгы таланттарын жоготууга шашылышкан.

«Өткөн күндөр». «Өткөн күндөр» Абдулла Кадирийдин башкы чыгармасы. Жазуучу чыгармасынын темасын бекеринен өткөн күндөрдөн албаган. Анткени бүгүнкү күнү бекем, эртеңкиси түбөлүктүү болуусун каалаган ар бир эл өткөн күндөрүн жакшы билүүсү зарыл. Жазуучу улуттун тарыхындагы «эң кирдүү, кара күндөрүн» сүрөттөө аркылуу элдин чыныгы руханий турпатын көрсөтүп берүүгө аракеттенет.

Жазуучу чыгармада тарыхтын жашыруун учурларында да улуттун турмушунда жогорку маданияттуу жаркын инсандар жана жарык жактары болгондугун чагылдырат. Бирок ал романда эл жана анын өткөн күндөрүн курулай эле даңазалабайт. Улуттун кулк-мүнөзүндөгү артта калгандык жана төмөндөөгө себеп болгон илдеттерди аёосуз, калыстык менен толук сүрөттөлгөндүктөн да чыгарма эл арасына кеңири тарады.

Өз мезгилинде «Өткөн күндөр» романын окуу үчүн кезек күтүп тургандардын эсебине жетип болбогон, чыгарманы толук жаттап алган окурмандар да бар эле.

Чыгармада элдин бактысыздыгы, улут жетекчилеринин кыраакы эместиги, өкүмдарлардын билимсиздиги, адамдардын түркөйлүгү, журт өз алдынчалыгынын туруксуздугу жана дээрлүү эч кимдин ойлобостугу өндүү абалдарга тез-тез кайрылган. Романдын башкы каармандары жаш бутактайында эле куурады, чыгарма чоң трагедия менен аяктаса да, чыгармада кандайдыр бир жаркын дух ээлеп турат.

Окурман кайгыга батпайт. Анткени жазуучу адамдарыбыз, калкыбыз мүнөзүндөгү нурлуу жактарын сезгичтик менен ылгап, сүрөттөй алган. Ошондуктан бардык үмүттөрү жокко чыккан тагдырлардын сүрөттөлүшү менен таанышкан адамда да үмүтсүздүк маанайы пайда болбойт.

Чыныгы талант жеке абалдын үлгүсүндө окуяга тийиштүү жалпы белгилерди көрүү кудуретине ээ болот. «Өткөн күндөр»дө Кадирий талантынын ушул жактары көрүнгөн.

Өзбек элинин сулуу адаби, чексиз акылдуулугу, чоңкичүү, алыс-жакын кишилердин өз ара мамилелериндеги жогорку маданият, улуттун турмуштук жосундарындагы окшоштугу жок тартиптер жазуучунун чыгармачылдыгы аркылуу эбегейсиз зор чебердик менен жандуу көркөм карти-

наларда көрсөтүлгөн, окурман бул түрдөгү тиричилик жарыгына ээ болгон калкты жана анын алдыңкы өкүлдөрүн жакшы көрүп калат.

Эң көңүл бурарлык жагы, жазуучу чыгарманын эч бир жеринде калкты мактабайт, атайын анын касиеттерин көрсөтүүгө, же үгүттөп, таасирин тийгизүүгө да аракеттенбейт. Бирок чыгарма каармандарынын тутумун, андагы адамдардын өз ара мамилелерин ушунчалык мыкты сүрөттөп көрсөтөт, окурман өзбектер жөнүндө өз-өзүнөн жагымдуу пикирге келе берет.

Бул жагынан, айрыкча, Атабек, Күмүш, Юсуфбек ажы, Алим, Хасанали, Мирзакарим кутидар, Офтоб айым, Нормухаммад өндүү персонаждардын сүрөттөлүшү мүнөздүү болуп саналат. Чыгармада бул образдардын тагдыр сыноолорунан өтүүдөгү сапаттарын сүрөттөө аркылуу калктын касиеттери көрсөтүлгөн.

Көркөм чыгармада улуттук духтун баяндалышы

Бул дүйнөдө адамдар улуттарга бөлүнүп жашайт. Ар бир улут өзүнүн мекенинде өзүнө ылайык тартипке баш ийип жашагандыктан, башка улуттардан кандайдыр бир жагы менен айырмаланып турат. Ошондой эле, ар бир адам чоң-кичинелигине карабай, балалыгынан өзүнүн кайсыдыр бир улутка таандык экендигин билип өсөт. Үй-бүлө жана мекеттеги тарбия аркылуу адамда: «Мен – кыргызмын» же «Мен – өзбекмин» жана башка деген туйгу болот. Дал ушул сезим, туйгу улуттук дух эсептелет. Улуттук өзгөчөлүктү ачык көрсөтүүчү эң чоң жана негизги белги тил болуп саналат. Тилин унуткан адамда улуттук туйгу болбойт.

Улуттуулук – тышкы белги эмес. Ал ички абал саналат. Кайсыдыр бир улуттун өкүлү өзүнүн кайсы улутка таандык экендигин билсе жана ошону менен сыймыктанса, анда улуттук туйгусу, сезими калыптанган болот. Ким буга кош көңүл болсо, анын тышкы көрүнүшү, кийими, кашы-көзү, документине эмне деп жазылганына карабай, улуттук туйгудан ажыраган адам эсептелет. Өз улутун тааныбагандык жана аны менен сыймыктанбагыч чоң бактысыздык сана-

лат. Бул ата-энеден кечип жибергенге окшогон кемчилдик дегенге жатат.

Ата-энени тандап болбогон өндүү улут да тандалбайт. Аны болушунча кабыл алуу, абайлоо, анын ар бир жагынан өнүгүп-өсүүсүнө салым кошуу зарыл. Дал эле бир улутка таандык духтук-руханий касиеттерин көркөм адабиятта чагылдырылышы көркөм чыгарманын улуттуулугу болот. Адабиятта улуттуулук бул — чыгармада элдин, улуттун турмуштук картиналарын, улуттук үрп-адаттарды, улуттун өкүлдөрүнө таандык касиеттерди көрсөтүү менен гана чектелбейт. Бул чыныгы көркөм чыгарма, эң мурда, өзбек тилинде жаратылганынын өзү менен улуттуулук эсептелет. Эгер анда жеке гана тил эмес, балким каармандардын кулк-мүнөзүн сүрөттөө да кайталангыс өзбекче болсо, ал чыныгы көөнөрбөс улуттук чыгарма саналат.

«Өткөн күндөр» романы улуттук дух өтө жогору деңгээлде чагылдырылдыгы менен айырмаланып турат. Атабектин ата-энеси менен, кутидар жана Офтоб айымдардын кудалары, ошондой эле күйөөлөрү менен мамилелери сүрөттөлгөн эпизоддордо жеке өзбек улутуна гана таандык ой жүгүртүү, сүйлөө жана аракет кылуу жосундары өтө сулуу көрсөтүлгөн.

Романда улуттук духтун баяндалышы улуттук үрп-адаттар чагылдырылган картиналарды сүрөттөөдө гана эмес, каармандардын ой-сезимдери, кыял-чабыттары чагылдырылган эпизоддордо да көрүнөт. Атабек өзүнө такыр жакпаган чечимге келген энесине оройлук кылбайт, жүзүнө түз карабайт.

Ошондой эле, уул эч убак Күмүштү жакшы көрүшүн ата-энесине ачык айтпайт. Зейнепти сүйбөстүгүн да ачык айтып, аялдын көңүлүн жаралагысы келбейт. Атабек мындай аракеттерден тартынат, өзүнө ылайыксыз эсептейт.

Романдагы Күмүш Атабекти нике кечинде көрүп: «Сиз ошобу?» — деп энтиккенде, эр-аял узак убакыт көрүшпөй жүрүп, кийин дидаарлашканда, Күмүш «Сиз качкынсыз» деп Атабектин жүзүнө акырын гана шапалактап, эркелегенде, эки сүйүшкөн адам, мамилелерин башкаларга көз-көз кылбаганы өндүү эпизоддордун сүрөттөлүшүндө улуттук дух жаркын көрүнөт.

Чыгарманын улуттуулугу адамдагы дал ошондой назик, көзгө таштала бербей турган жактарын таап сүрөттөөдө көрүнөт. Улуттук дух ачык чагылдырылган чыгармаларда персонаждардын кыймыл-аракети, ой-кыялдары, сезимдери жеке гана белгилүү улут өкүлүнө таандык экендиги өз-өзүнөн түшүнүктүү болот.

Суроо жана тапшырмалар

1. Абдулла Кадирийдин адабиятка кирип келиши кандай болгон?
2. Анын соттогу сөздөрү сенде кандай таасир калтырды?
3. Абдулла Кадирий кандай чыгармаларды жазууга ниеттенген эле? Эмне үчүн ошол максаттарына жетише албаган?
4. Эгер репрессияланбаганда ал кандай жетишкендиктерге ээ болмок? Жазуучуну сот өкүмүнөн да бир күн мурда атып таштаганы эмнени билдирет? Аларга Абдулла Кадирийдин өлүмү эмне үчүн керек болду?
5. Жазуучунун башкы чыгармасы кайсы? Ал бул чыгармасында кандай теманы тандап алган, эмне үчүн?
6. Көркөм чыгармада улуттук духтун баяндалышы дегенде эмнени түшүнөсүң?
7. Романда улуттук баяндалышын эмнелерден байкоого болот?
8. Улут дегенде эмнени түшүнөсүң? Сен өз улутуңдун эмнелерин барктайсың? Кайсы жактары менен сыймыктанасың?

МУХТАР АУЭЗОВ **(1897—1961)**

ӨМҮРҮ ЖАНА ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ **ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ** **МААЛЫМАТ**

Мухтар Оморхан уулу Ауэзов — казак жазма адабиятынын гана эмес, дүйнөлүк адабияттын да көрүнүктүү өкүлү. Мухтар Ауэзов чебер прозаик, көрүнүктүү драматург, ошону менен эле катар, казак адабиятынын көп кырдуу проблемаларын, дүйнөлүк поэзиянын океаны болгон кыргыздын баатырдык эпосу «Манасты» изилдеген залкар окумуштуу, белгилүү адабиятчы.

Мухтар Оморханович Ауэзов 1897-жылы 28-сентябрда Семипалатинск областына караштуу Чыңгыз болушунда оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Өзүнүн атасы Оморхан, чоң атасы Ауэз жеке гана бай адамдардан болбостон, эскиче окуган, арабча сабаттуу, маданияттуу адамдардан болушкан. Алар Абайдын айылы менен коңшу турушкандыктан, дайыма карым-катнашта болушкан. Ошентип, Мухтардын балалык чагы казактын улуу агартуучусу жашаган жана анын таасири күчтүү болгон жерде өтөт. Ал эми Мухтардын чоң атасы Ауэз өз мезгилиндеги көрүнүктүү акындардын бири болгон. Мындай жагдай болочоктогу жазуучунун чыгармачылык шыгынын жаралышына өзүнүн таасирин тийгизбей койгон эмес. Бул жөнүндө Мухтар Ауэзов өзүнүн эскерүүлөрүнүн биринде төмөндөгүдөй деп жазат: «Абайдын чыгармалары мага бала кезимден эле тааныш болгон. Менин чоң атам Ауэз Абайдын досу эле. Чоң атабыз бизди акындын өзүнүн чыгармаларын жана котор-

молорун бир нече жолу кайталап окууга буюрар эле. Ал айрыкча, Татьянанын Онегинге жазган катын жана Онегиндин жооп катын жатка айтуубузду талап кылуучу.

Мындан Абайдын поэзиясы болочок жазуучунун түпкүрүндөгү шыгын ойготуунун уюткусу болгондугу ачык көрүнүп турат. Мухтар он бирге чыкканда атасы, он алтыга келгенде энеси дүйнөдөн кайтып, чоң атасынын тарбиясында өскөн.

Ауэзов алгачкы жылдарда айылдык казак-орус окуу жайларында, кийин шаардагы окуу жайында окуйт. Ал 1908-жылы Абай айылындагы орус баштооч мектебин бүтүрүп, андан бир жыл өткөндөн кийин Семипалатинскийдеги беш класстык педагогикалык окуу жайына кирет. Муну бүтүп чыккандан кийин 1915-жылы ошол эле шаардагы мугалимдерди даярдап чыгара турган семинарияга кирет. Семинарияда окуп жүргөн кезинде болочок жазуучу өз билимин тереңдетүүнүн үстүндө иштеп, орустун классикалык адабиятынын үлгүлөрү менен тааныша баштайт.

1922—1923-окуу жылында Ташкенттеги Орто Азия университетинин коомдук илимдер факультетинин тил, адабият бөлүмүнө кирет. Жазуучунун университеттин бул бөлүмүн атайын тандап алышы бекеринен болгон жок. Чыгыштын тарыхы жана адабияты менен кеңири тааныш болгон Ауэзов, эми өзүнүн теориялык билимин орус, славян бөлүмүнөн тереңдетүүнү максат кылып койгон. Анткени, ал ушул бөлүмдө гана адабият таануу жана тил таануу илимдерине айрыкча көңүл бөлүнө тургандыгын, дүйнөлүк жана орустун классикалык адабияты менен кеңири тааныша тургандыгына түшүнө алган. Ушул бөлүмдү туура тандап алгандыгын анын кийинки илимий иштериндеги чыгармачылыгы ачык далилдеп турат. Университетти бүтүргөндөн кийин кайрадан Орто Азия университетине келет да, адистиги боюнча аспирантурага кирет.

Ауэзов жеке гана жазуучу эмес, адабияттын тарыхын жана теориясын, айрыкча, казак менен орус адабиятынын, башка боордош элдердин өз ара байланышын, таасирин терең изилдеген көрүнүктүү окумуштуу да болгон. 1946-жылы Казакстанда биринчилерден болуп адабият боюнча докторлук диссертациясын жактаган.

Казак Илимдер Академиясына академик болуп шайланган. Ал С.М. Киров атындагы Казак мамлекеттик университетинин, кийин Ломоносов атындагы Москва университетинин профессору болгон. Алтымыш жашка чыккандыгына байланыштуу Казак Республикасынын өкмөтү Казак Республикасынын илимге эмгеги сиңген ишмери деген ардактуу наам берген. Ауэзов «Абай» романынын I жана II китеби үчүн 1949-жылы I даражадагы Мамлекеттик, «Абай» романынын төрт китеби үчүн Лениндик сыйлыктардын лауреаттыгына татыктуу болгон.

Мухтар Ауэзов жеке гана казак фольклорун изилдөөчү окумуштуу эмес, кыргыз фольклорун, анын ичинен атактуу «Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн көрүнүктүүсү болуп эсептелет.

Ал 1920-жылдардын аягында Кыргызстанга келип, атактуу манасчылар Сагынбай менен Саякбайдын оозунан жазылып алынган «Манас» эпосунун варианттары менен толук таанышып чыгып, «Кыргыздардын баатырдык эпосу «Манас» деген көлөмдүү эмгегин жазган.

Окумуштуу бул эмгегинде «Манас» эпосунун мазмун жана формасына токтолуп, анын эл турмушунун, тарыхынын үлгүсү экендигин көрсөткөн. Эпосту айтуучулар, алардын айтуусундагы окшоштук жана айырмачылыктарга кеңири токтолгон. Эмгекте Сагымбай менен Саякбайга чейинки манасчыларга, алардын жашаган мезгилдерине карата да мүнөздөмөлөр берилген. Ал гана эмес, «Манас» эпосун революциядан кийин жыйноо ишине да көңүл бурган.

«Манас» эпосунун элдиктигине шек келтирүүлөр жүрө баштаган учурда Мухтар Ауэзов эпосту андай далилсиз каралоочуларга түздөн-түз каршы туруп, эпосту элдин колуна кайра берүүгө активдүү түрдө катышкан. «Манас» эпосунун бириктирилген вариантын түзүү ишинин демилге көтөрүүчүлөрүнөн болгон. Окумуштуунун бул ой-пикири, тилеги мына бүгүнкү күндө иш жүзүнө ашып, элибиз «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрдү.

М. Ауэзов бизге «Абай» эпопеясын, башка көптөгөн повесттерди, аңгемелерди жана пьесалык тематикалык чыгармаларды калтырып кетти. Алар жанрдык-тематикалык жактан ар кыл жана бай.

1920-жылдарда Мухтар Ауэзов кыска аңгемелер менен бирге көлөмдүү эпикалык чыгармаларды жазууга да аракеттене баштайт. Буга автордун «Кыйын мезгил» аттуу повесттин көрсөтүүгө болот. Бул жылдарда жазылган реалисттик мүнөздөгү чыгармалары 1936-жылы «Караш-караш» деген ат менен жыйнак болуп басылып чыккан. Жыйнактагы көрүнүктүү чыгарма «Караш-караш окуясы» аттуу чакан көлөмдүү повести болуп саналат. Повесть автор тарабынан 1927-жылы Ленинградда окуп жүргөн кезинде жазылган. Мында революциядан мурунку кедейлердин оор турмушун сүрөттөө негизги орунду ээлейт. Повестте кедей жигит Бактыгулдун оор жана бактысыз турмушу сүрөттөлөт.

«Караш-караш окуясы» повести жазуучунун 1920-жылдардагы реалисттик чыгармасы гана эмес, жазуучунун проза жанрынын эпикалык түрүн өздөштүрө баштаганын, чыгармачылык тажрыйбасынын күн санап өсүп бара жаткандыгын көрсөткөн этаптуу чыгармасы да болуп саналат. Бул чыгармадан кийин «Абай» романында толугу менен өздөштүрүлгөн стилдик өзгөчөлүгүнүн пайда боло баштагандыгын да байкоо анчалык кыйын эмес.

Мухтар Ауэзов 1932-жылдан баштап «Абай» романын жазууга киришкенге чейин, негизинен, драматургия жанрында жана аңгеме, повесттерди жазуунун үстүндө иштейт. Айрыкча, бул жылдары драматургия жанрында жемиштүү иштейт. Ар кандай тематикадагы жыйырмадан ашык драма жазып, дүйнөлүк жана орустун классикалык жана орус совет драматургиясынын бир канча үлгүлөрүн, башкача айтканда, Гоголдун «Текшерүүчүсүн», «Шекспирдин «Азоого чалмасын», Н. Погодиндин «Аристократтарын», К. Треневдин «Любовь Яроваясын», А. Крондун «Флоттун офицери» жана башкаларын казак тилине которгон.

М. Ауэзов элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүнүн негизинде бир нече музыкалык драмаларын жазат. Анын «Бекет», «Айман-Шолпан» аттуу пьесалары мына ушул темада жазылган. Жазуучу ушул эле теманы дагы улантып, кийинчерээк казактын баатырдык эпосу «Кабыландыны» пьесага айландырат.

Автордун чыгармачылык чеберчилик жактан өсүп жетилгендигин көрсөткөн драмаларынын эң көрүнүктүүсү

1934-жылы жазылган «Түнкү жаңырык» аттуу пьесасы. Тематикалык жактан автордун бул пьесасы андан мурун пайда болгон «Кыйын кезең» аттуу повести менен үндөш келет. Анткени, бул пьеса дагы 1916-жылдагы казак элинин улуттук-боштондук кыймылына арналган.

«Түнкү жаңырык» пьесасы революциядан мурунку казак турмушун, казак коомун, 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылын типтүү көрүнүштөрдүн негизинде сүрөттөйт. Жантас, Танаке сыяктуу бардык жагынан кеңири иштелип чыккан толук кандуу образдар бар. Пьесадагы Танакенин образынан «Абай» жана «Абай жолу» романындагы Даркембайдын айрым мүнөздөрүн көрүүгө болот. Бирок Танаке Даркембайдын образынын көчүрмөсү дегендикке жатпайт. Даркембайдын образында Танакеникине караганда элдик типтүү мүнөздөр терең жана ачык берилген. Ыр жагынан алып караганда, Танакеде Даркембайдын айрым мүнөздөрүнүн орун алып калышы да жаман эмес. Анткени, бул автордун образ түзүү маселесиндеги эволюциялык өсүшүн көрсөткөн ачык факты болуп саналат.

1940-жылдары Мухтар Ауэзов чоң чыгармачылык ийгиликтерге ээ болот. Мына ушул жылдарда авторду дүйнөлүк аренага алып чыккан «Абай» романын түзүү ишине киришет. Ауэзов бул жылдары өзүнүн сүйүктүү жанры катарында тандап алган драматургия жанрынын үстүндө да жемиштүү иштейт. «Абай» трагедиясын, «Сыноочу саатта», Абишев менен бирдикте «Намыс гвардиясы» аттуу пьесаларын, Казакстандын малчыларынын турмушунан алынган «Туруктуу муундар» аттуу көлөмдүү аңгемесин жазат. Бул жылдары бир канча публицистикалык, адабий сын макалаларын жазуу менен, адабият таануу илиминин үстүндө көбүрөөк эмгектенет. 1945-жылы казактын улуу акыны Абайдын туулган күнүнө жүз жыл толгондугуна байланыштуу «Абай» операсынын либреттосун, «Абай ыры» аттуу кинонун сценарийин, орус жазуучусу Леонид Соболев менен бирдикте «Абай» драмасын жазат. Эки адабияттын өкүлүнүн чыгармачылык биргелешүүсү менен жазылган бул драма бардык жагынан реалисттик мүнөзгө ээ.

«Абай» трагедиясы акындын бардык чыгармачылык жолун, бүткүл өмүрүн ичине албайт. Авторлор мындай мил-

детти өздөрүнүн алдына да койгон эмес, ошондой эле бул жанрдын өзгөчөлүгү да ага мүмкүндүк бербейт болучу. Драма Абайдын өмүрүнүн акыркы мезгилиндеги окуяларды, анын акын жана ойчул катарында бышып жетилген учурун сүрөттөйт. Абайдын феодалдык-уруучулук түзүлүшүн, эскиден калган адат-салт, диндин зыяндуу көрүнүштөрү менен жүргүзгөн күрөштөрүн сүрөттөө трагедиянын сюжеттик өзүгүн түзөт. Жеке гана Ауэзовдун чыгармачылыгындагы эмес, казак адабиятындагы, ошондой эле, бүткүл көп улуттук жана дүйнөлүк адабияттагы жетишкендик «Абай» эпопеясы болуп саналат. «Абай» Ауэзовдун чыгармачылыгынын эн бийик мунарасы да болуп эсептелет.

«АБАЙ» РОМАНЫ

Романда Абайдын өмүрүнүн, чыгармачылык жолунун жана казак элинин өткөн доордогу турмушунун көрсөтүлүшү Улуу акын Абайдын өмүрү жана чыгармачылыгын изилдөө, материалдарды жыйноо, анын образын түзүү, ырларын бастырып чыгаруунун үстүндө Мухтар Ауэзов отуз жылдан ашуун убакыт эмгектенген.

«Абай» романынын I китеби 1942-жылы, II китеби 1947-жылы, III китеби 1952-жылы, IV китеби 1956-жылы басылып чыккан. Мына ошондон бери карата казак, орус жана дүйнөнүн башка көп тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде бир нече ирет басылып чыккан.

Мухтар Ауэзов Абайдын жекече турмушун жана мүнөзүн XIX кылымдын аягы жана XX кылымдын башындагы казак элинин турмушунун көп кырдуу жактары, тарыхы менен өтө тыгыз байланышта алып карайт.

Абай жашаган мезгилин казак элинин тарыхындагы маанилүү учурлардын бири деп кароого болот. Бул — караңгы жана жапайычылыкта эзилген казак элинин маданиятка, илим-билимге умтула баштаган алгачкы мезгили. Мына ушундай прогресске умтулуучулардын алдыңкы катарында болуп, элдин көксөгөн максатын жактаган адамдардын бири Абай болгон.

Өткөндөгү айрым каармандардын турмушун элдин турмушу менен ажырагыс бирдикте көрсөтүү тарыхый роман-

дын башкы критерийи. Ошондуктан автордун бул жерде эл массасынын жана жеке адамдардын тарыхтагы ролун илимден жана тарыхтан мыкты өздөштүргөнгө жетишүүлөрү башкы чен-өлчөм. «Абай» романын жаратууда Мухтар Ауэзов бул милдетти ачык түшүнгөн да, жеке талантынын жана билиминин дараметин эң туура пайдалана алган. Романдын башкы ийгиликтеринин келип чыгышынын негизги себептеринин бири да ушунда. Чыгарманын экинчи дагы бир ийгилиги, автордун орустун жана дүйнөлүк классикалык адабияттарындагы тарыхый романдардын алдыңкы тажрыйбаларын чыгармачылык менен пайдалангандыгында. Ийгиликтердин үчүнчү бир жагы, автордун казактын элдик оозеки адабиятын жана өткөндөгү тарыхын жакшы билгендигинде.

Элдин өткөндөгү тарыхын бүгүнкү күндүн турмушу менен байланыштыруу проблемасы жана аны туура чечүү «Абай» романынын негизги бир өзгөчөлүгү. «Абай» романы пайда болгон күндөн тартып, казак адабиятындагы тарыхый романдардын пайда болушу жана өнүгүшүнө байланыштуу, романдын өзү тууралуу толуп жаткан илимий макалалар, изилдөөлөр жазылды. Алардын бардыгында «Абай» эпопеясы тарыхый романдардын ичинен ардактуу орунду ээлей тургандыгы белгиленди.

Мухтар Ауэзовдун өзүнүн «Абай» жана «Абай жолу» романдарынын үстүндө мен кандайча иштегем» деген макаласында төмөнкүдөй деп жазат: «Революциядан мурунку жарым кылымдык казак элинин турмушун көрсөтүү үчүн мен Абайдын образын түзүүнү чечтим... Каарманым туулуп жана жашаган райондон, ошол областтан болгондуктан, менин бактыма жаш кезимде Абайды жакшы билген замандаштары — абышка-кемпирлер менен жолугушууга туура келди. (Кээ бирлери андан улуу да болучу). Мага 1924-жылы дүйнөдөн кайткан зайыбы Дилде менен, алтымыш жашында 1918-жылы өлгөн сүйүктүү аялы Айгерим менен аңгемелешүүгө туура келди. Ал кездеги турмушту Абайдын өз оозунан уккан, Абайдан алда канча жаш бир канча адамдарды да билчүмүн. Ал эми Абайдын ырлары жана башка чыгармалары мага беш-алты жашымдан эле тааныш болучу... Биограф катарында Абай жөнүндө материал жыйноо

ишине 1930-жылдан кийин гана атайлап кириштим, Абай жөнүндө анын замандаштарынын оозунан жазып алгандарым 1933-жылдан баштап басма сөздөрдө жарыялана баштады. Романдагы катышкан каармандар, уруу, уруктардын бардыгы тарыхый-документалдуу. Жайлоо, кыштоолордун баары чыныгы өз аттары. Мында ойдон чыгарылгандар өтө эле аз. Бардык китептерде элдин өсүшүн, прогрессивдүү жактарын көрсөтүүгө тырыштым».

«Абай» романы, бул жалгыз гана Абайдын өмүрү, турмушу, чыгармачылыгына арналган роман эмес. Романда Абай жашаган коомдун карама-каршылыгы, элдин кулк-мүнөзү, ой-тилеги, алга карай умтулушу, анын келечеги да органикалык биримдикте алынып каралган. Романдагы сүрөттөлгөн окуялар өткөн XIX кылымдын экинчи жарымына туура келет. Бул учур казак элинин Россиянын карамагына толугу менен өтүп бүткөн, ошол эле учурда падышачылык кысымга карабастан орус элинин маданияты, экономикасы саясий-моралдык жактан өзүнүн прогрессивдүү ролун ойной баштаган мезгил болучу. Казакстандын Россиянын карамагына кириши уруучулук феодалдык катнаштын ыдырап, саясий прогреске умтулушун шарттап, социалдык каршылыкты тереңдетип, казак талаасындагы тап күрөшүн күчөткөн. Баарыдан да орус эли менен казак элинин маданий жактан байланышын күчөтүп, казактын Абай сыяктуу алдыңкы катардагы уулдарына прогрессивдүү орус маданияты, демократтык көзкараштар өзүнүн жемиштүү таасирин тийгизген.

Ауэзов романында Абай жашаган доордогу феодалдык-уруучулук кандуу кагылыштарын, казак коомундагы курч тап күрөштөрдү, таптык ачык жиктелүүлөрдүн, казак элинин көчмөн турмушун, элдин оор турмушун, социалдык теңсиздикти, ошону менен бирге алдыңкы орус маданиятынын прогрессивдүү таасирин бардык жагынан терең ачып көрсөтүүгө жетишкен.

Абайдын образы. Романда Абай ар кандай кыйынчылыктарды башынан өткөрөт. Автор ал кыйынчылыктарды ошол доордун күрдөөлдүү, орчун окуялары менен тыгыз байланышта көрсөтөт. Кандай орчундуу окуялар болсо, Абай дайыма анын башында турат. Мына ушуга байланыштуу

романдын улам жаңы главаларында анын образы тередеп, дааналанып жүрүп отурат. Автордун башкы ийгиликтеринин бири да ушул болуп саналат.

Романдын башталышында кыш бою шаарда — Семипалатинскиде окуган жаш Абайдын өзү туулуп-өскөн айылын сагынып, эңсеп келе жатышы сүрөттөлөт. Жазуучунун ушундай сүрөттөө менен башташы да бекеринен эмес. Мында автор эзүүчүлүк, теңсиздик, кордоо өндүү социалдык таатал нерселерден али кабары болбогон жаш Абайдын өз айылына карата болгон сүйүүсүн көрсөтүү менен, андан ары анын психологиясында, ички дүйнөсүндөгү болгон эволюциялык бурулуштарды ишенимдүү түрдө көрсөтүү максатын койгондугу даана сезилет.

Абайдын айылга келиши Кодорду дарга асуу мезгили менен тушташ келет. Мындай мыкаачылыкты биринчи көргөн бала калтырап-титиреп, эсинен тангандай болот. Адатта уяң, тартиптүү, токтоо бала ызасына чыдабай Жексен чалды желкеге коюп: «Карган дөбөт, эмне мынча бооруң таш, ыймансыз элен», — деп бакырганы анын ырайымсыздыкка карата жасаган алгачкы каршылык көрсөтүүсү болучу. Мына ушундан баштап Абай теңсиздик, ырайымсыздыктын улам жаңы түрлөрүнө жолуга берет. Атасы Кунанбайдын бул өндүү мыкаачылыгынын ар кандай түрлөрүн өз көзү менен көргөн бала, акырында ооруга чалдыгат. Оору анын денесинин оорусу эмес, али өсүп жетиле элек жаштын жаны ачыгандыктын, ызасынын оорусу болучу. Абайдын оорусунун жакшы болушуна эч кандай дары жардам бербестен, карт акын Барлас менен чоң энеси Зеренин айттып берген жомогу жардам берет. Романдагы бул эпизод айрыкча мааниге ээ болот. Анткени Абайды руханий оорудан айыктырган ыр менен жомок кийин анын өмүр шерик жолдошу болот. Ал эми кийин, ал өсүп жетилген учурда күрөштөрдө колундагы күчтүү куралына айланат.

Романдагы эң негизги конфликт Абай башында турган эмгекчи эл менен, атасы Кунанбай башында турган бир ууч бийлөөчү таптын ортосунда жүрөт. Абай биринчи учурларда атасына ачыктан-ачык карама-каршылык кыла албайт. Тажрыйбасы мол, каардуу жана бардык бийлик колунда турган ага-султан Кунанбайга, али жаш, турмуштан

алган тажрыйбасы аз, колунда бийлиги жок Абай, чындыгында, эч нерсе жасай албайт болучу. Ал Кунанбайдын алдында күчсүз, ошондуктан өзү сүйгөн Тогжанына үйлөнө албай, каалап сүйбөгөн Дилдеге үйлөнүшкө аргасыз болот. Бирок, Абай жаш болсо да, атасынын зулумдугуна, кан соргучтугуна акырындап түшүнө баштайт да, аны ичинен улам барган сайын жек көрө берет. Кунанбайдын чагымчылдыгына, адамгерчиликсиз турпатына улам тереңдеп түшүнгөн сайын, Абайдын атасын жек көрүшү ошончолук күчөй берет. Ошентип, зээндүү бала атасынын мындай мүнөзүнө эртелеп түшүнөт. Байкагыч жана куу Кунанбай да өзүнүн мезгилинде башка балдарына караганда Абайдын акылдуу, күчтүү экендигин даана сезет. Ошондуктан кийин менин жолумду жолдоп, колума намыс алып берет деген ой менен аны окутуу, тарбиялоо ишине киришет. Бирок бул жерден Кунанбай жаңылат. Кунанбай уулунун акындык талантынын күчтүү, акылдуу, зээндүү, жөндөмдүү экендигин туура байкаса да, ошол акылды, талантты ким үчүн жумшай тургандыгын баамдоодон жаңылган. Уулунун жөндөмүн, талантын өзү үчүн пайдаланууну күтсө да, тескерисинче, Абай өз өмүрүн, чыгармачылыгын элге арнаган.

Акын Барлас жана Шөже менен Абайдын жолугушуулары анын өмүрүндөгү маанилүү учурлардан болгон. Эгерде Барластын ырларындагы терең маанилүүлүк жаш Абайдын акындык чеберчиликке умтулушунда зор мааниге ээ болгон болсо, Шөженин курч ырлары өзүнүн турмуштук чындыгы менен зор таасир калтырган. Анткени Шөженин ырлары Абай өз көзү менен көргөн жана билген Кунанбай менен Алшынбайдын иштеген иштери, кылык-жоруктары жөнүндө болгон.

Автор казак талаасындагы карама-каршылыкты, анын оң жана терс жактарын зор таланттуулук менен сүрөттөөгө жетишет. Жаңы прогрессти өтө сүймөнчүлүк менен сүрөттөгөн болсо, жапайычылыкты, артта калгандыкты сүрөттөөдө алардын бетин тайманбастан ачат.

Уруу башчыларынын — феодалдардын: Кунанбай, Бөжөй, Байдалы, Байсалдардын бири-бири менен болгон карама-каршылыктары биринчи китептеги негизги конфликттердин бири болуп саналат. Булардын ортосундагы ча-

так бирде тынчып калса, бирде Токпамбет менен Мусакулдун ортосундагы таякташуу даражасына чейин жетип турган. Бул өндүү таякташуудан баарыдан мурда, караңгы букара калк зыян көргөн. Элдин караңгылыгынан пайдаланып, өзүлөрүнүн кызыкчылыгы үчүн «уруунун намысы» деген эски салтты туу кармап алышып, аларды бири-бири менен чабыштырып, жабыр тарттырышкан. Уруу арасындагы мындай чыр-чатактар казак коомунун өнүгүшүнө, таптык сезимдин ойгонушуна, тап күрөшүнүн күчөшүнө тоскоолдук кылган.

Мындай чыр-чатактарды сүрөттөөгө биринчи китепте автор бир канча орун берген. Мунун да өзүнчө себеби болгон. Уруу арасында тынымсыз болуп турган бул сыяктуу чыр-чатактар романдын башкы каарманы жаш Абайдын кимдердин ким экендигин тааный билишине, ага карата өз көзкарашынын пайда болушуна өзүнүн таасирин тийгизген.

Романдын биринчи бөлүгүндө эле, айрым гана адамдар болсо дагы, орус элинин өкүлдөрүнүн образдары пайда боло баштайт. Булар чиновник майыр (майор деген сөздүн бурмаланган түрү) жана адвокат Акбас Андреевич болуп саналат. Майырдын образы аркылуу жеке казак элине гана эмес, орустун дыйкандарына жакшылык кылбаган, эки элдин бири-бири менен жоолашышын көздөгөн, падышачылык колонизатордун өкүлү көрсөтүлсө, адвокат Акбас Андреевичтин образы таптакыр башкача планда берилет. Бул адам колунан келишинче калыстык кылууга, калыс болууга тырышкан адам. Пушкиндин ырларынын томдорун Абай биринчи жолу ушул адвокаттын үйүнөн көрөт. Пушкиндин ким экендигин, анын маанисин Абай адвокаттан үйрөнбөсө да, ага окуу жөнүндө биринчи жолу кенеш берген адам болгон.

Биринчи бөлүмдүн аягында атасына тикеден-тике каршы турган, ошону менен эле бирге Кунанбайдын образына топтоштурулган феодалдык-уруучулук коомдун чирик салттарына каршы турган Абайдын образын көрөбүз. Ал орус элин билим менен маданияттын очогу деп санап: «Айтсаңыз, орусту айтыңыз, эл үчүн да, өзүм үчүн да дүйнөнүн эң асылы — билим, өнөр. Ошол өнөр оруста», — дейт.

Абайдын акындык талантынын өсүшүнө казак элинин турмушу гана күч-кубат бербестен, алдыңкы идеядагы орус маданиятын суусагандык менен кабыл алышы да өтө зор мааниге ээ. Абайдын Михайлов менен жолугушу, анын көзкарашынын кескин түрдө өзгөрүшүнө алып келет, келечектеги тагдырына таасирин тийгизет. Өз мезгилинде Михайлов да Абайдын элдин тагдыры жөнүндө кам жешин, гуманизмин жогору баалаган. Ал Лосовский менен аңгемелешкен учурда Абай тууралуу төмөнкүдөй дейт: «Кунанбаевде мени кызыктыра турган бир касиет бар. Көп жолу сүйлөштүм. Өтө жакын билдим. Анын оозунан «Адилет, калкка адал кызмат кылуу» деген сөз көп кайталанып чыгат. Анысы өтө жаңы, турактуу ой болуп, биротоло көңүлүнө сиңген. Мени ушул адамдын боюндагы гуманизм кызыктырат. Келечекте эмне болуп чыгарын өтө билгим келет». Абай менен Михайловдун жолугушууларын сүрөттөгөн учурлар романдагы эсте каларлык учурлардын бири. Михайлов Абайдын адилеттүүлүктү жактагандыгын, акындык жана гуманисттик касиеттерин жогору бааласа да, анын мүнөзүндөгү, түшүнүгүндөгү мүчүлүштөрдү да байкабай койгон эмес жана ал кемчиликтерди жоюуга жардам берип, туура жолго түшүүгө багыт берген. Алсак, Лосовскийдеги элементардык адамгерчилик жана ак ниеттүүлүктүн болгондугуна таянып, аны «жакшы башкаруучу» деп баалоого даяр турган. Тилекке жараша Михайлов менен болгон аңгемелешүүлөрдөн кийин гана өзүнүн жаңылыштыгын сезет жана Лосовский сыяктуу, падышалар, башкаруучулар дагы дайыма элге жат, элдин кызыкчылыгын эч качан көздөшпөй тургандыгын түшүнөт. Бул өңдүү аңгемелешүүлөр Абайдын аң-сезимин байытууга, курчутууга көп жактан жардам берген. Ал ушундан баштап адилетсиздиктин жана теңсиздиктин социалдык себептерин туура жана терең түшүнө баштайт. Михайлов Абайга Россиядагы боштондукка чыгаруу кыймылы тууралуу, элди помещиктерге каршы чыгууга үндөгөн революционер-демократ Чернышевский жөнүндө айтып берет. Мына ушулардын бардыгы көп нерселер жөнүндө ойлонууга мажбур кылат. Абай элдин тагдыры жөнүндө канчалык көп ойлонуп, канчалык терең идеялардын кучагында болсо да, реалист жазуучу аны революцио-

нердик даражага чейин көтөрбөйт. Эгерде жазуучу Абайды революционер даражасына жеткирген болсо, анда ал тарыхты бурмалаган болор эле. Ошондуктан романда Абай эл камын көрүүчү, агартуучу катарында гана реалисттик мүнөздө сүрөттөлөт.

Романда Абайдын образын ачууга жардам берүүчү башка каармандар

Романдын биринчи китебинин акыркы главаларында Даркембай, Базаралы сыяктуу эл өкүлдөрүнүн ой-тилегин, иш-аракеттерин сүрөттөө аркылуу ошол учурдагы казак калкынын ой-тилегин, күрөш-тартышын көрсөтөт.

Мындай эл өкүлдөрүнүн ичинен автордун өзгөчө көңүл буруп сүрөттөгөн каарманы — Даркембай. Романда автор Даркембайды ар кандай окуяларга катыштырып жүрүп отуруу менен, анын образын дайыма өсүп-өнүгүү, турмуш сабагынан такшалуу жолунда сүрөттөйт. Даркембай биринчи учурда Бөжейдин тилин алып, уруу намысы үчүн Кунанбайды атып таштоого аракеттенсе, кийин Кунанбай ажыга кетип баратканда жазыксыз өлгөн Кодар үчүн, анын жетими Дармен үчүн, Дармен сыяктуу эл арасында жетимдер үчүн «атат», бирок мында аны мылтыктын огу менен эмес, Кунанбайдын бүткүл кылык-жоругун, ырайымсыздыгын ашкерелеген, октон да күчтүү курч айтылган адилет сөздөр менен «атат». Ошентип, романдын акырында Даркембай, Базаралы, Дармен сыяктуулар эл муңун, оорчулугун көтөргөн эр-азаматтарынын даражасына чейин көтөрүлөт.

Романда өткөн кылымдагы казак коомундагы айыгышкан, келишпес тап күрөшү ачык жана жогорку чеберчиликте сүрөттөлөт.

Романдын экинчи бөлүгү, баарынан мурда Абайдын акын катарында калыптанышына арналган. Романдан Абайдын чыгармачылыгынын жаралышын, анын себептерин, кайсы чыгармалары кандай шартта пайда болгондугун ачык көрөбүз. Абай өзүнүн чыгармаларынын негизин эл турмушунан, алардын тилек, умтулууларынан, күрөштөрүнөн алгандыгы романда өтө ишенимдүү берилет. Абайдын чыгармаларынын бышып жетилишине, өркүндөшүнө элдин

оозеки адабияты, Барлас, Шөже сыяктуу акындардын таасиринин зор болгондугу романда сүймөнчүлүк менен сүрөттөлөт.

Романда уруу жагынан болгон жакындыктары менен эмес, турмуштук ой-максаттын бирдейлигинен кедей айыл адамдарынын аракеттерин көрсөтүүгө көбүрөөк орун берилет. Алардын ынтымак, бир тилектүүлүк жагынан күчтүүлүгү, феодалдык уруучулук салттын таасиринен али чыга элек жатакчыларда алда канча алдуу-кубаттуу экендиктери баса көрсөтүлгөн. Автордун буларга мындай орун бериши да Абайдын образын дагы тереңдетүү максатына баш ийдирилген.

Кунанбай, анын уулдары Такежан, Искактар жатакчылардын чабынды жерлерин тартып алып, аларга ар кандай запкыларды көрсөтүп жатышса, Абай жатакчылар тарабында болуп, алардын таламын талашып, Кунанбайларга тикеден-тике каршы чыгат. Ошентип, романда Абай көрүнүктүү эл камкорунун даражасына көтөрүлөт. Ыр, күү элдин талабын коргоодогу курал деп айткан досу Михайловдун сөзүн эми Абай өз чыгармалары аркылуу иш жүзүнө ашырат. Жазуучу Абайдын чыгармачылыгынын эволюциясын терең ачууга жетишкен. Чыгармачылыктын бийиктигине көтөрүлүп, поэзиянын ички сырына даана түшүнүүдө орустун классикалык адабиятынын таасири зор. Романдагы бул маанилүү учурду автор чыгармасында өтө жогорку чеберчиликте берет. Ыр тап күрөшүндөгү күчтүү курал экендигин Михайлов Абайга айтса да, андай чыгарманы кандайча жаратуу, кандайча пайдалануу керектигин айта алган эмес. Айтууга мүмкүн да эмес эле. Ал үчүн Абай өз көзү менен, бардык ыкмасы менен көркөм чыгармаларды үйрөнүшү керек болучу. Муну Абай Пушкин менен Лермонтовдун жана башка орустун классикалык жазуучуларынын чыгармаларынан тапкан. Айрыкча, Пушкин менен Лермонтовду сүйүп окуу менен, алардын чыгармаларын казак тилине да которгон. Буга анын «Евгений Онегин» романынан которгон котормолору күбө болуп турат.

Романда, жогоруда көрсөткөндөй, орус элинин өкүлдөрүнүн образына да кеңири орун берилген. Автор Михайловдун иштеген иштери аркылуу XIX кылымдагы прогрес-

сивдүү орус интеллигенттеринин образын түзүп, алардын казак коомунун Абай сыяктуу алдыңкы адамдарына тийгизген таасирин терең ачып бере алган. Романдагы орус элинин өкүлдөрү жеке гана Михайловдор эмес, эки элдин бири-бирине жакындашуусуна бүткүл күч-аракеттери менен каршылык жасаган, аларды касташтыруунун ар кандай жолун издеген Кошкин сыяктуулар да бар. Булардын образы аркылуу автор падышалык Россиянын колонизатордук саясатын иш жүзүнө ашыруучулардын элге жат, зыяндуу саясаттарынын бетин ачкан. Романда орус элинин алдыңкы өкүлдөрүнөн болгон Павлов сыяктуулар эки элдин достук байланышын күчөтүү жана казак маданиятынын жогорулашы үчүн активдүү түрдө аракет жасашкандыгын көрөбүз.

Романда жеткилең иштелген образдардан болуп аялдардын образы эсептелет. Романда казак аялдарына тиешелүү болгон ар кандай жакшы сапаттарды алып жүргөн, адамдык кулк-мүнөз, психологиясы жагынан өзүлөрүнө тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган эсте каларлык образдар бар.

Булардын ичинен чындыкты сүйгөн, боорукер Абайдын чоң энеси Зере, токтоо жана акылдуу энеси Уулжандардын элеси окуучунун көңүлүндө көпкө сакталат.

Уулжан өзүнүн башынан көп кыйынчылыктарды өткөрөт. Кунанбайдын каардуу мамилеси, анын башка аялдарынын күнүлүк кылып кордоп, шылдыңдаганы, өзүнүн сүйүктүү уулу Абайдын тагдыры жөнүндөгү тынчсыздануусу, анын мүнөзүнө кандайдыр суздукту, капалуу жүрүм-турумду алып келет. Буларга карабастан, акылдуу жана токтоо Уулжан бардыгын чыдамкайлык менен көтөрөт. Мүнөзүндөгү табигый адамгерчилик, адамдарга чын ыкластан мамиле жасоо сыяктуу касиеттер аны адамдык бийиктигин актоого жетиштирет.

Уулжандын кандай адам экендигин Кунанбай Мекеге жөнөр алдындагы коштошуудагы эпизодду эске түшүрсөк эле жетиштүү болот. Кунанбай Мекеге жөнөр алдында көп жылдар бою кордоп келгендиги үчүн Уулжандан кечирим сурайт. Аны алыскы сапардан кайрылып келемби же келбеймби деп, кыяр Кунанбай өзүнүн күнөөсүнөн актаныш үчүн сурайт.

Мына ошондогу Уулжандын төмөнкү акылдуу жообу анын адамдык жогорку сапатын айгинелейт:

— «Сен узак жолго чыгып жатканда, сага күнөө гана коймок турсун, кымындай таарыныч да кылбаймын, мырза — деп, сөз баштады ал. Анын көзкарашынан терең ойлуулук көрүнүп турат. Жаш кезде адамга үй да, төшөк да, ал гана эмес дүйнө да тар болот, — деп сөзүн улады, — карыган сайын дүйнө кеңири тартып, өзү улам кичирейе берет. Өзүнүн айланасындагы мейкиндикти сезип, өзүнүн ордун башкаларга бошото берет, өзүнүн иштерин кыскартат. Мен муну өзүмдөн көптөн бери сеземин. Жаш кулундун энесиндей болуп, аялга эри дайыма күчтүү таяныч... Аял эринин жакшылыгын да, жамандыгын да кабыл алат. Эгерде менде кандайдыр бир жакшы касиет болсо, ал сен үчүн эч качан жат эмес. Менин жамандык-жакшылыгымдын бардыгы өзүңө байланыштуу. Мени менен жылуу коштошкондугуна ыраазы гана боломун...»

Уулжандын бул жообунан анын өмүрүндөгү кыйынчылыктарды, кайгыны, терең ойду даана сезүү кыйын эмес. Уулжан — Абайга бүткүл өмүрүн арнаган сүйүктүү энеси гана эмес, ар нерсенин алдын ала көрө билген акылчысы да. Абайдын жаш кезинде Уулжан аны туура жолго тарбияласа, чоңоюп, окуу жөнүндө аракет жасай баштаганда ал ага көмөк берет. Зере менен Уулжандын образы бири-бирин толуктап турат. Зере менен Уулжан жеке гана Абайдын энелери эмес, бүткүл калктын энеси сыяктуу. Жалпысынан алганда, Зере менен Уулжандын образдары автордун зор табылгасы жана казак адабиятындагы энелердин образынын ичинде көрүнүктүү орунда турушат.

Романдан өткөн доордогу казак кыздарынын да эсте каларлык образдарын жолуктурабыз. Мындай толук кандуу иштелип чыккан образдардын бири — Тогжандын образы. Тогжан Абайдын бүткүл өмүрүнүн гүлү, айныбас, таза сүйүүсүнүн символу. Тогжандын таза махабатын, чынчыл жүрөгүн автор чыгармасында өтө сүймөнчүлүк менен сүрөттөйт. Казак коомундагы феодалдык-патриархалдык салт Абай менен Тогжандын баш кошушуна мүмкүнчүлүк бербейт. Бул салтты бузуп-жаруу Абайдын да колунан келбейт. Бирок булардын бири-бирине болгон таза сүйүүсү — үлгү болор-

лук сүйүү. Абайдын сүйүктүү жары Айгеримдин образы көп жагынан Тогжандын образын эске салат. Айгерим Абайга өзүнүн өнөрү менен гана эмес, таза махабаты менен да чыныгы түгөй боло алат. Өзүнүн сүйүүсүн жоготкон Абайга Айгерим кайрадан сүйүү алып келет. Ошондуктан окуучу Айгеримдин образынан Тогжандын элесин көрөт. Тогжандан айрылганда жоготкон сүйүү сезимин Абай Айгеримден табат. Рухий жактан кубат алат. Бирок сүйүшкөн бул эки жардын өзүнчө трагедиясы бар. Айгерим — ашкан таланттуу акын. Анын ырларынын жаратылышына феодалдар эч кандай уруксат бербейт. Ошондуктан Абайга өзүнүн бактысы үчүн гана эмес, Айгеримдин таланты үчүн да күрөшүүгө туура келет. Бирок чыныгы искусствону жок кылуу мүмкүн эмес. Айгеримдин кошогуна укканда карамүртөз, боору таш Кунанбай да көзүнө жаш алат. Айгеримдин талантын элдин таанып-ардактоосу чыныгы искусствонун феодалдык түзүлүштүн чирик салттарын талкалоосу, жеңиши катары карасак болот.

Булардан башка Салтанат, Керимбала, Салика сыяктуу кыздар да автор тарабынан зор ынтаа менен сүрөттөлөт. Булар өзүнчө мүнөзгө, өзүнчө өмүр жолго ээ болгон типтүү образдар. Тогжан менен Салтанаттын, Керимбала менен Саликанын тагдырлары бири-бирине жакын турат. Бардыгы тең өзүлөрү сүйгөн жигиттерине кошула албай, махабат азаптарын чеккендер. Өткөн доордогу көпчүлүк казак кыздарынын башынан өткөргөн трагедиялуу көрүнүш.

Романда эмгекчи элдердин өкүлдөрү катарында Даркембай, Дандибай, Базаралы, Еранайлар аракет кылышат. Булар турмуштун ачуу-таттуусуна бышышкан, Такежан, Исхак сыяктуу элдин эзүүчүлөрү менен болгон күрөштө такшалып, өмүрлөрү тажрыйбага мол адамдар. Автор, айрыкча, Даркембайдын образын өтө ынтаа коюу менен сүрөттөйт. Даркембай темирдей эрки бек, «жети өлчөп, бир кескен» акылдуу адам. Бул чыныгы калың букара калктын өкүлү. Ошондуктан, автор Даркембайды романдагы бардык урунттуу окуяларга катыштырып, анын образын динамикалык өсүштө көрсөтөт. Томактарды кордогон Такежандарга каршы Даркембай ачыктан-ачык күрөшкө чыгат. Мына ошондон тартып, өзү тандап алган жолдон эч качан кыйшай-

байт, акырында ал калың элдин акылчысы, күйөрманы катарында элдин жолбашчысы даражасына чейин жетет.

Базаралы болсо эзүүнүн ар кандай түрүн жек көргөн, адилеттүүлүктү жактаган, башкаруучулардын зомбулуктарына кайсы мезгилде болсо да каршылык көрсөткөн, досторуна акпейил жана ачык, душманы менен элдешпес, кайраттуу жана акылман адам. Базаралынын образы «Абай жолу» романында өзүнүн толук бийиктигине көтөрүлөт. Даркембай менен Базаралы аркылуу Ауэзов карапайым казак уландарынын оор тагдырын ар кыл өнүттөн, ар түрдүү кырдаалдарда сүрөттөөгө жетише алган. Базаралы менен Даркембайдын ой-тилек, максат, умтулуштарын көрсөтүү менен, автор өткөн кылымдагы казак элинин ой-тилегин, умтулуштарын билүүгө жетишкен. Булардын образына элдин эң сонун мүнөздөрү, касиеттери, акылмандуулугу топтоштурулган. Ошон үчүн булар типтүү да, реалисттик да образдар.

Кунанбайдын образы. Романдагы эң негизги терс каарман — Абайдын өз атасы, XIX кылымдагы казактын ири феодалдарынын бири Кунанбай. Романдагы негизги конфликт Абай жана анын достору менен Кунанбайдын мамилелеринин негизинде курулган деп жогоруда көрсөттүк. Абай менен Кунанбайдын ортосундагы пикир келишпөөчүлүк жөнөкөй гана үй-бүлөлүк мүнөзгө ээ болбостон, анын чегинен чыгып, эски менен жаңынын ортосундагы айыгышкан күрөшкө чейин көтөрүлгөн.

Кунанбай келечекте өнүгүп-өсүүгө эч кандай мүмкүнчүлүгү жок, өлүп жок болуп бара жаткан таптын өкүлү. Ал элдин канын соруп, какшаткан кара өзгөй, митаам жана жырткыч адам. Өзүнүн ага-султандыгынан пайдаланып, ал жеке гана эмгекчи элге зордук-зомбулук көрсөтпөстөн, өзү курдуу байларга, уруу башчыларына да кыянаттык жасап, аларга да кандуу тырмагын матыруудан кайра тартпаган ырайымсыз. Мухтар Ауэзов өзүнүн чыгармасында Кунанбайдын мындай абалын: «Кунанбай ага-султан болду да, алардын катарларынан алда канча жогорку даражага көтөрүлдү. Анда акимдик бар. Улукка да жакындык сапаты бар, алар аны кадырлашат. Анын үстүнө, колу узун, малдуу. Сөзгө чечен, билгич, ишке да алгыр. Мына ушунун

баары өзүнүн тегерегиндегилерди басып, жыга берүүгө себеп боло турган», — деп сүрөттөйт.

Экижүздүү, адамдарды кагыштырууга уста, арамза Кунанбай шариятты, динди да өзүнүн кызыкчылыгына пайдаланат. Кодарды өлтүрүүдөгү өзүнүн күнөөсүн ал шарият жолу менен актайт. Мекеге баруу, Каркаралыга мечит салууда Кунанбай элди эпчилдик менен алдайт. Ар кандай арам иштерден кайра тартпаган Кунанбай мында элдин канын соруп, алардан пара алууга жетишет. Жазуучу Кунанбайдын бул өндүү «ишмерликтеринин» чыныгы жүзүн чыгармада улам барган сайын ар кандай кырдаалдарда ишенимдүүлүк менен ачып жүрүп отурат. Бул чындыкка эч качан карама-каршы келбейт. Жазуучу Кунанбай жөнүндө материал жыйнаганда, ага-султандын каардуулугу, ырайымсыздыгы жөнүндө гана укпастан, аны билгендердин оозунан эки жүздүүлүгү, өз пайдасы үчүн керек болгон учурда марттык жасоодон кайра тартпай турган адаты бар экендигин да уккан.

Кунанбай Мекеден кайтып келгенден кийин, абалдын өзгөрө баштагандыгын, чындыгында эле өз көзү менен көрөт. Ал үчүн эл иши эмес, өлүмдү гана күтүү керек. Өзү өлтүрүүгө буйрук кылган Амирди Абайдын өлүмдөн аман сактап калышы анын ындынын өчүрүп, коркутат. «Элди азгырып, бузуп-жарып, бардыгы тең сенден» деген Кунанбайдын ачуулуу сөзүнө: «Мейли, ошондой эле болсун! Менден! Сен эмне үчүн тынч өлбөйсүң! Заман сеники эмес. Меники! Эмнең бар?» — деп жооп берет Абай. Чындыгында эле Кунанбайдын заманы өттү. Ал азыр жашап жаткандыгы менен, баары бир жокко эсе. Айласы кеткен Кунанбай Абай менен Амирге тескери батасын берет. Андан башка Кунанбайдын колунан келбейт. Тескери бата жаңы өсүп келе жаткан жаштарды — Абай менен Амирди эч кандай коркута албайт. Абай менен Кунанбайдын ортосундагы конфликт мына ушундайча — Абайдын жениши менен чечилет. Бирок толук бойдон жеңип чыгуу Абай үчүн алыс. Кунанбай өлсө да, Такежан, Искак сыяктуу анын мурасчылары, жолун жолдоочулар бар. Аларда Кунанбай сыяктуу ашкан аярлык, чечкиндүүлүк, айла-амал болбосо да, атасынан кем калышпаган экижүздүүлүк, ырайымсыздык, кара-

санатайлык бар. Ошентип, азуулуу жырткыч Кунанбай жок болсо да майда жырткычтар, майда Кунанбайлар анын ордуна келет. Жазуучу алардын массанын көздөрүнөн кан агыза эзгенин чыгармада таасын сүрөттөйт. Бир туугандарынын бул жорук-жосуну Абайды аябай иренжитет. Кунанбайдын мурасчыларынын духовный жактан төмөн кулай баштагандыктарын, элдин ой-тилегин түшүндү, ал үчүн кызмат кылуудан алыс, жарамсыз экендиктери романда даана жана ишенимдүү көрсөтүлөт. Жазуучунун пикири боюнча алар эски салтты бекем тутуп, күнүмдүк күчкө ээ болуп турса да, өзүлөрүнүн ордун эл камын ойлогон жаш муундарга бошото турган күн алыс эмес.

1952-жана 1956-жылы жарыкка чыккан «Абай жолу» романынын, I, II романынын түздөн-түз уландысы, эпопеянын III жана IV китеби. Бул романдарда да Абай, анын өмүрүнүн кийинки жылдары, казак элинин тарыхы жана турмушу сүрөттөлөт.

Эгерде «Абай» романында Абайдын жекече турмушу, коомго карата болгон мамилеси кеңири сүрөттөлгөн болсо, «Абай жолу» романында акындын эл менен болгон байланышына, чыгармачылык жолуна, бир кезде өзү өкүлү болгон бийлөөчү таптан таптакыр колун үзүп, орустун алдыңкы маданиятын үйрөнүүгө, казак талаасындагы караңгылык менен күрөшүүгө шыктандырган эл тарабына, эмгекчи масса тарабына өткөндүгүнө айрыкча көңүл бурулат.

Суроолор жана тапшырмалар

1. М. Ауэзов адабий жанрдын кайсы түрүндө жемиштүү иштеген?
2. Анын элге кеңири белгилүү чыгармалары кайсылар?
3. Алардын ичинен силердин окуганыңар барбы?
4. Эмне үчүн М. Ауэзовдун чыгармалары казак адабияты менен өнөрүндө орчундуу орунда турат?
5. М. Ауэзовдун чыгармаларынын негизинде тартылган кинофильмдерди көрдүңөр беле? Алар эмнеси менен баалуу?
6. «Абай» роман-эпопеясы кайсы доорду жана анын кандай урунттуу окуяларын камтыйт?
7. «Абай» романы жалгыз гана Абай туурасындагы чыгармабы?
Эгер андай болбосо, романды автор эмне үчүн «Абай» жана «Абай жолу» деп атаган?
8. Романдагы энелердин образынан алып, өз энелериңер жана алардын силерге болгон камкордуктары жөнүндө дилбаян жазгыла.

ДУЙНӨЛҮК АДАБИЯТТАН

ИВАН АНДРЕЕВИЧ КРЫЛОВ
(1769–1844)

Улуу тамсилчи Иван Андреевич Крыловдун тамсилдеринин каармандары да сонун чеберчилик менен тартылган ар түрлүү айбанаттар жана канаттуулар, алардын ар бири дүйнө балдарына тааныш.

Иван Андреевич Крылов тамсилчи гана болгон эмес. Ал ыр да жазган, журнал чыгарып турган. Бирок анын талантынын күчү тамсилде гана көрүндү.

Ал өзүнүн тамсилдеринде тынымсыз эмгектенүүнү, абийирдүү жөнөкөйлүктү, тырышчаактыкты, ак ниеттүүлүктү турмуштагы эң башкы нерсе катары көрсөтөт да, акылмандулук менен кайраттуулукту адепсиздик менен коркоктуктан жогору коёт.

Элдик сүйүктүү акындардын ичинен Крыловдун ысмы биринчи катарда турат. Анын тамсилдерине сүрөтчүлөр тарабынан көптөгөн сүрөттөр тартылды, көп тексттерине музыкалар жазылды...

Крылов түзгөн образдар ушул күнгө чейин жандуу, күндөлүк турмушубузда кенири белгилүү, аларды азыр бүткүл дүйнө эли билишет. Крылов жазган тамсилдерге жүз жылдан ашык убакыт өтсө да, анын тамсилдери жашап жатат. Анын тамсилдери карыбайт, анткени чыныгы көркөм күч менен жазылган чындык сөз эскирбейт. Алар бүткүл элдик көркөм мүлк болуп кала берет.

Ошолордун айыбы үчүн, азыр көрөмүн сени»,
– «Менде эмне жазык?» –
 «Жап жаагынды, угуудан жадады кулак,
Иттин баласы, уялбай, мага каяша кылат!
Сенин күнөөң ушул: менин кардым ачып турат», –
Дейт да, козуну тиштеп, токойду көздөй урат.

ИТКАНАДАГЫ КАРЫШКЫР

Түнкүсүн кой короого түшөм деп карышкыр,
Итканага түшүп калыптыр,
Иттер ызы-чууну салыптыр.
Ач көз бөрүнүн келгенин иттер сизди.
Кармашуу үчүн чурулдап короону башына
 көтөрүп кетти.
«Ууру эле, ууру!» – дешип,
 ит баккандар бакырат,
Эшикти бекитип, эч ким чыккыс кылат.
Иткананын ичи тозок болду,
Мылтыкчан, таякчандар толду,
Жайлоо үчүн оңбогонду.
«Чырак!» деп бакырат, «о, чырак!».
Жарык да келди.
Бурчта куйругун кыпчып отурган
 карышкырды көрдү.
Тишин шакылдатып, үрпөйтүп жүнүн.
Көзүндө ок болсо калтыргысы келбейт бирин,
Бирок мал эмес экенин көрдү,
Алдамчы алдайын деди.
Болбосо жеген койлор үчүн
Өлтүрүшөт мени.
Жүргүзө баштады сүйлөшүүнү,
«Достор, жаңжалдын кереги эмне?» – деп чыкты үнү.
Мен силердин досуңармын эски,
Жарашканы келдим, жаңжал эппи.
Макулдашып, кектешпейли, өткөн өтгү!
Такыр тийбейм мындан ары малыңарга өзүм,
Бул менин карышкырлык ант сөзүм.

«Уккун эмесе коншум өзүң мени»
Сөзүн бөлүп аңчы мындай деди:
«Көксүң сен, карыдым, досум, мен,
Карышкырдын жайын куп билем.
Ошондуктан менин адатым ар качан:
Карышкыр менен мындай макулдашам,
Терисин сыйырмам».
Сөзүн ушинтип бүтү, коё берди бир короо итти.

 Суроолор жана тапшырмалар

1. Козуну көрөрү менен карышкыр аны эмне кылууну ойлоду?
2. Карышкыр козуну кантип айыпка жыкты, ага кандай күнөөлөрдү койду? Козу ага кандай жооп берди?
3. Козу мене карышкырга окшогон адамдарды турмуштан мисал келтиргиле.
4. Итканадагы коркунучтуу окуя кандай сүрөттөлгөн?
5. Карышкыр аңчыга кандай сөздөр менен кайрылды?
6. Ага аңчынын жообу кандай болду?
7. Бул тамсилден улам кандай жыйынтыкка келе аласыңар?

МИХАИЛ ЮРЬЕВИЧ ЛЕРМОНТОВ (1814–1841)

Михаил Юрьевич Лермонтов – орус элинин белгилүү акыны. Анын балалык чагы Пенза губерниясындагы Тархан (азыркы Лермонтов) кыштагында өткөн.

1827-жылда чоң энеси Е.А. Арсеньева менен бирге Москвага көчүп барган жана 1828-жылда Москва университети алдындагы пансиондун 4-курсуну окууга кирген.

Алгачкы ырлары, «Черкестер» (1828) жана «Кавказ туткуну» (1829) дастандары ушул жерде жазылган. Лермонтов пансиондо 2 жыл билим алган соң 1830-жылда университеттин руханий-саясий бөлүмүнө окууга кирет.

Лермонтов студенттик жылдарында бир топ лирикалык ырлар, дастан жана драмалар жазган («Адамдар жана кумардануулар» ж.б.) 1832-жылда университетти таштайт жана Петербургга барып, гвардия подпрапорщиктери жана кавалерия юнкерлери мектебине окууга кирет. Аталган мектепти бүтүрүп, Лермонтов Царское Селодо жайгашкан гусарлар полкуну жиберилет (1834).

Жаш гусар көп убактысын ак сөөктөрдүн арасында өткөрүп, алардан алган таасирлеринин негизинде «Маскарад» драмасы, «Ажы Абрек» дастанын (1835) жана башка чыгармаларын жазды.

Лермонтов 1837-жылда А.С. Пушкиндин трагедиялуу өлүмүнө арнап «Акындын өлүмүнө» ырын жазат. Лермонтов бул ырында акындын өлүмүндө айыптуу болгон өкүмдар күчтөрдү каралагандыгы үчүн Кавказга сүргүн кылынган.

Лермонтовдун Кавказда болушу анын акын жана сүрөтчү катары чыгармачылыгына натыйжалуу таасирин тийгизди. Кавказдын жаратылышы жана элеттик элдердин фольклоруна мээримин койгон акын ушул жерде «Ашык Карып» (1837) чыгыш жомогу, «Заманыбыздын каарманы» (1840) романы жана көптөгөн түстүү сүрөттөрдөгү чыгармаларын жаратты.

Е.А. Арсеньева жана акын В.А. Жуковскийдин аракеттери менен кечирилип Лермонтов 1838-жылдын январында Петербургга жана апрель айында болсо Царское Селодо жайгашкан гусар полкуна кайтып келет. Петербурттагы кызуу адабий турмуш 30-жылдардын акырында Лермонтовдун чыгармачылыгында эркиндикти сүйүү багытынын кеңири кулач жайылышына мүмкүнчүлүк жаратат. «Ойлор», «Акын», «Өзүңө ишенбе...», «Пайгамбар», «Кош бол, кайран Россия» өңдүү ырлары, «Мцири», «Демон» («Иблис») өңдүү дастандары, «Бэла» повести (баары 1839) Лермонтовдун чыгармачылыгынын жетилген курагына көтөрүлгөнүнөн дарек берет.

Ошол кездерде Франция элчисинин уулу Э.Барант менен болуп өткөн дуэль Кавказга сүргүн кылынышына себепчи болот. Ал Кавказдагы жөө жүрүүчүлөр полкунун составында бир нече аскердик жүрүүлөрдө катышат. Анын ушул убакытта (1840, окт.)

«Отечественные записки» журналында жарыяланган ыр жана дастандары Петербургда чоң жаңырык болду. Мындан пайдаланган Е.А. Арсеньева небересинин Петербургда дем алууга келүүсүнө жетишет (1841, февраль).

Бирок официалдуу чөйрөлөрдөгү өзүнө болгон суук мамилени көргөн Лермонтов 1841-жыл 13-майда Пятигорскка кайтып келет.

Ушул убакытта бул жерлерде сейилдеп жаткан бир топ жаштар Лермонтов менен аскер Н.С. Мартиновдун ортосунда жанжал чыгарууга жетишишет. 13-июль күнү акын дуэлда каза болот.

Лермонтов акын, жазуучу жана сүрөтчү катары орус маданиятынын тарыхында ардактуу орундардын бирин ээлейт. Ал өзүнүн кыска өмүрүндө эң жакшы чыгармалар жаратып, аларда мекенди сүйүүчүлүк идеяларын эң жогорку тон-

дордо ырдады. Анын чыгармалары кыргыз тилине да которулган.

ЖАЛГЫЗДЫК

Ой канчалык турмуш оор,
Жалгыз калуу мага окшоп.
Жыргал болсо баары бир боор,
Капама орток неге жок.

Мен асмандын кудайындай
Жалгыз жүрөк жаралуу.
Жылдар зуулап өтөт тынбай
Түндө көргөн түш курдуу.

Жылдар тосом убайымдуу
Баягы эски санаалар.
Күтөт мени көрүм ымдуу
Мен даярмын мына ал.

Эч ким мага төкпөс жашты
Билем ачык бул мага.
Көргө кирип өлгөн жакшы
Мынча жашап турганча.

ТУТКУН

Каалгамды ачкыла,
Күн жарыгын чачкыла,
Сулуу кыз, күлүк атымды
Келтирсенер астыма.

Жаш сулууну эң мурда
Таттуу өбөйүн кучактай,
Анан минип атыма
Сызайын соккон шамалдай.

Бирок жатам камакта,
Кулпулуу темир каалга

Кара көзүм ыраакта,
Өзүнүн салкын багында,

Күлүгүм жашыл мейкинде,
Жүгөнсүз, ээсиз эркинде,
Секирип ойнойт оргуштап
Куйругун желге жошултат.

Кайгым оор мен жалгыз,
Үстүм чуда астым сыз,
Күүгүмдөп күйөт чырактан
Бүлбүлдөп өчүп бараткан

Биздин эшик артында,
Караңгы түндүү тынчтыкта,
Басып турат токтобой,
Үнсүз-сөзсүз часовой.

ЖЕЛ КЕМЕ

Бүлбүлдөйт жалгыз жел кеме,
Тумандуу деңиз бетинде,
Ал эмне издейт болду экен,
Адашып тууган жеринен?

Толкун ойнойт жел жүрөт,
Кычырап мачта бүгүлөт,
О, кокуй бакты карабайт
Бактыдан качып баратпайт.

Астында деңиз тынч жатат,
Үстүнөн күн нур чачат.
Бороонго сызат бул кандай
Бороондон жай алчудай.

КОШ БОЛ, КАЙРАН РОССИЯ

Кош бол, кайран ыйлуу, мундуу Россия,
Бул бий жери, баткан терен кайгыга,

Кош болгула, жашыл мундир кийгендер,
Кош коркок эл ошолордун алдында.

Тетиги көккө тийип аскаланган
Кавказдын тоолоруна жашырынсам,
Балким мен кутулармын падышандан,
Көрөр көз, анын угар кулагынан.

 Суроолор жана тапшырмалар

1. Михаил Юрьевич Лермонтовдун өмүрү жана чыгармачылыгына байланыштуу кандай маалыматтар менен тааныштыңыздар?
2. Анын чыгармачылыгына эмнелер күчтүү таасирин тийгизген? Анын кандай чыгармалары бар экенин билип алдыңар?
3. Анын чыгармачылыгынын негизги идеялык мазмуну кандай эле?
4. Кыргыз тилиндеги жогорку ырларын окуп, талдагыла.

MAZMUNU

Киришүү.....	3	Адабият теориясынан.....	137
Көөнө түрк доорунун адабияты....	7	Байбылда Сарногоев	139
Дерсе Кан уулу Букаш		«Ашуудан берген отчетум»	
тууралуу ыр.....	14	жыйнагы.....	145
Казанбектин баласы		Адабият теориясынан.....	156
Орозбектин туткунга түшкөнү		Токтоболот Абдумомунов	158
тууралуу.....	15	Драматургдан изденүүлөрү.....	160
Үйсүн-Кожо уулу Секрек		«Абийир кечирбейт» драмасы....	163
тууралуу ыр.....	17	Насирдин Байтемиров	172
Сырткы Огузгардын ички		Манастануу.....	183
Огуздарга каршы чыгышы жана		«Манас» эпосун эл оозунан	
Бамшы-Бейректин өлүмү		жыйноонун тарыхы.....	184
жөнүндө ыр.....	18	Сагымбай Орозбаковдон	
Рабгузи.		«Манастын» жазылып	
(Насреддин Бурханедин уулу).....	22	алынышы.....	186
Ахмат Югнаки.		«Манас» эпосу Саякбайдан	
(Акмат Жугинеки).....	27	кандайча жазылып алынган?....	191
1960—1990-жылдардагы кыргыз		Улуу эпостун жарыяланыш	
адабияты	33	тарыхы.....	199
Түгөлбай Сыдыкбеков	41	Чокон Валиханов	
Жазуучунун өмүрү деген эмне?...41		жана «Манас».....	205
Жазуучунун балалык жылдары...43		«Манас» эпосунун Манастын	
Алгачкы чыгармачылык кадам...44		урпактары тарабынан	
«Тоо арасында» романы.....47		изилдениши.....	211
Адабият теориясынан.....61		Боордош элдер адабияты.....	216
Чыңгыз Айтматов64		Абдулла Кадирий	217
«Жамийла» повести.....70		Көркөм чыгармада улуттук	
Адабият теориясынан.....87		духтун баяндалышы.....	222
«Делбирим» повести.....89		Мухтар Ауэзов	225
«Гүлсарат» повести.....94		«Абай» романы.....	230
Адабият теориясынан.....102		Романда Абайдын образын	
Узакбай Абдукаимов104		ачууга жардам берүүчү	
«Майдан» романы.....108		башка каармандар.....	237
Адабият теориясынан.....126		Дүйнөлүк адабияттан	
Төлөгөн Касымбеков130		Иван Андреевич Крылов	245
«Сынган Кылыч» романы.....132		Михаил Юрьевич Лермонтов	249

**O‘rinbayeva Shahzoda Qayumovna,
Temirova Maxbuba Alibekovna,
Toychubayeva Aysulu Mamatbekovna,
Yunusaliyeva Abiba Anarbayevna**

ADABYOT

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 11-sinfi uchun darslik

(Qirg‘iz tilida)

1-nashri

*Редактору Мехриниса Сулайманова
Коркөм редактор Насиба Адилханова
Техн. редактору Елена Толочко
Корректору Мехриниса Сулайманова
Компьютерде даярдаган Гулчехра Азизова*

Лицензия номери АИ № 163, 09.11.2009. Басууга 2018-жыл 6-апрелта уруксат берилди. Фоматы 60×90^{1/16}. Times KAZ гарнитурасы. Офсеттик басма. Кегли 11. Шарттуу басма табагы 16,0. Эсеп басма табагы 12,5. Тираж 786 нуска. Келишим № 4–2018. Буюртма № 18-260.

Оригинал макет Ўзбекистан Басма сөз жана кабар агенттигинин Чулпон атындагы басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды. 100011, Ташкент, Наваий көчөсү, 30.

Телефон: (371) 244-10-45. Факс: (371) 244-58-55.

Ўзбекистан Басма сөз жана кабар агенттигинин «O‘zbekiston» басма-полиграфиялык чыгармачылык үйүндө басылды. 100011. Ташкент, Наваий көчөсү, 30.

**А 24 Адабият [Текст]: 11-классы үчүн окуу китеби// М. Темирова жана башк. – Т.: Чулпон атындагы БПЧУ, 2018 – 256 б.
ISBN 978-9943-5087-8-1**

**УЎК 821(075.3)=512.154
КБК 83.3(5Кир)я72**

Оқу китебинин абалын көрсөтүүчү жадыбал

№	Оқуучунун аты жана фамилиясы	Оқу жылы	Оқу китебин алган кездеги абалы	Класс жетекчисинин колу	Оқу китебинин тапшырылып жаткандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Оқу жылынын соңунда кайтарып алынганда жогорудагы жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкүчө баалоо критерийлери боюнча толтурулат:

Жаңы	Оқу китебинин биринчи жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, оқу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыралган эмес. Бардык барактары бар жыртылбаган, беттеринде жазуу-сызуулар жок.
Канааттандырарлык	Мукабасы эскирген, бир аз чийилген, четтери жыртылган, оқу китебинин негизги бөлүгүнөн бир аз ажыралган, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлык даражада иретке келтирилген. Кээ бир беттерине сызылган.
Канааттандырарлык эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыралган же бүтүндөй жок, канааттандырарсыз даражада калыбына келтирилген. Беттери жыртылган, барактары жетишсиз, чийип, боёп ташталган. Оқу китеби жараксыз.